

TEORIJA IN PRAKSA

REVIJA ZA DRUŽBENA VPRAŠANJA

1985, LET. XXII. UDK 3. YU ISSN 0040-3598

9

IZ VSEBINE

Janez Stanovnik: Gospodarski razvoj Jugoslavije v luči svetovnega razvoja

Željko Cigler: O socialnem položaju mlade generacije

Očrti kritike politične ekonomije: Ob prvi popolni slovenski izdaji Marxovih Očrtov so napisali študije: Božidar Debenjak, Pavle Zgaga, Bogomir Kovač, France Černe, Nada Sfiligoj, Milan Svilar, Lev Kreft in Darij Zadnikar

Pogovor z akademikom: Jože Goričar o sebi in družboslovju

TEORIJA IN PRAKSA

1985

9

revija za družbena vprašanja, let. XXII, št. 9, 993—1136 Ljubljana, september 1985, UDK 3,
YU ISSN 0040—3598

IZDAJA:

Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani:
revija izhaja ob podpori Kulturne skupnosti Slovenije in Raziskovalne skupnosti Slovenije

UREDNIŠKI SVET:

Igor Bavčar, Anton Bebler, Vlado Benko, Adolf Bibič, Marjeta Čepič, France Černe, Alfred Golavšek, Primož Južnič, Stane Južnič, Marko Kerševan, Andrej Kirn, Peter Klinar, Stane Kranjc, Ivan Lapajne, Sonja Lokar, Boris Majer, Boštjan Markič, Ciril Ribičič, Vlado Sruk, Ivan Svetlik, Franc Šali, Niko Toš, Marijan Tršar, Mirjana Ule, France Vreg

PREDSEDNIK UREDNISKEGA SVETA:

Boris Majer

UREDNIŠKI ODBOR:

Adolf Bibič, Dušan Dolinar, Ivan Hvala, Maca Jogan, Bogdan Kavčič, Andrej Kirn, Bogomir Kovač, Albin Mahkovec, Boštjan Markič, Zdravko Mlinar, Breda Pavlič, Ciril Ribičič, Slavko Splichal

GLAVNI IN ODGOVORNI UREDNIK:

Adolf Bibič

NAMESTNIK GLAVNEGA IN ODGOVORNEGA UREDNIKA:

Ivan Hvala

OBLIKOVALEC:

Drago Hrvacki

LEKTORJA:

Alenka Božič, Mojca Mihelič

UREDNIŠTVO IN UPRAVA:

61000 Ljubljana, Kardeljeva ploščad 5, tel. 341-589 in 341-461 int. 32

NAROČNINA:

Letna naročnina za študente 600 din, za druge individualne naročnike 900 din, za delovne organizacije 1500 din, za tujino 2500 din; cena enojne številke v prosti prodaji 150 din in dvojne številke 250 din

ZIRO RACUN:

50102-603-48090 — Fakulteta za sociologijo, politične vede in novinarstvo, Ljubljana, za revijo Teorija in praksa; devizni račun: Ljubljanska banka — Gospodarska banka Ljubljana (ključ) 3189/5

ROKOPISI:

Rokopise sprejema uredništvo do 20. v mesecu. Maksimalni obseg uvodniških člankov je do 10 novinarskih strani, za članke in razprave do 20 strani, za poglede, glose, komentarje do 10 strani, za prikaze, recenzije do 5 strani. Nenaročenih rokopisov ne vračamo.

TISK:

ČGP »DELO«, Ljubljana, Titova c. 35

UVODNIK

- BOŽIDAR DEBENJAK: Marxova kritika politične ekonomije v Očrtih – zdaj in tu 995
ŽELJKO CIGLER: O socialnem položaju mlade generacije 1003

ČLANKI, RAZPRAVE

- JANEZ STANOVNIK: Gospodarski razvoj Jugoslavije v luči svetovnega razvoja 1011

POGOVOR Z AKADEMIKOM

- Jože Goričar o sebi in družboslovju 1029

MARXOVI OČRTI V SLOVENŠČINI

- Uvodni zapis 1038
PAVLE ZGAGA: Marxovi Očrti in zgodovina marksizma 1039
BOGOMIR KOVAČ: Očrti in kritika politične ekonomije 1048
FRANCE ČERNE: Marxovi Očrti in naš ustavni načrt 1063
NADA SFILIGOJ: Očrti in kritika nekaterih temeljnih političnoekonomskih kategorij 1084
MILAN SVILAR: Grundrisse in Marxova vizija razvoja produktivnih sil 1093
LEV KREFT: Produktivno in neproduktivno delo 1101
DARIJ ZADNIKAR: Ideološka tehnika registra MEGA 1108

POGLEDI, KOMENTARJI

- GORAZD TRATNIK: Inovacijski krožki – uveljavljanje novih oblik ustvarjanja 1113

ZA IN PROTI

- LEV KREFT: Zveza komunistov in morala 1117
MILAN FABJANČIČ: Med zakonsko in moralno normo 1119

STROKOVNA IN ZNANSTVENA SREČANJA

- IDA HOJNIK: Medsebojni vpliv sprememb v strukturi dela na spremembe socialnih programov 1122

PRIKAZI, RECENZIJE

- Nova publikacija o koroških Slovencih (Drago Košmrlj) 1126
RADE KALANJ: Marx po sto letih (Bogomir Novak) 1128

IZ DOMAČIH REVIJ 1132

BIBLIOGRAFIJA KNJIG IN ČLANKOV 1134

TEORIJA IN PRAKSA
revija za družbena vprašanja,
let. XXII, št. 9, str. 993–1136,
Ljubljana, september 1985

EDITORIAL

BOŽIDAR DEBENJAK: Marx's Critique of Political Economy in the "Grundrisse" – Now and Here	995
ŽELJKO CIGLER: The Social Status of the Young Generation	1003

ARTICLES, DISCUSSIONS

JANEZ STANOVNIK: Yugoslavia's Economic Development in the Light of the World Development	1011
--	------

DISCOURSE WITH AN ACADEMICIAN

Jože Goričar about Himself and Social Science	1029
---	------

MARX'S "GRUNDRISSE" IN SLOVENE

Introduction	1038
PAVLE ZGAGA: Marx's "Grundrisse" and the History of Marxism	1039
BOGOMIR KOVAČ: "Grundrisse" and the Critique of Political Economy	1048
FRANCE ČERNE: Marx's "Grundrisse" and Our Constitutional Plan	1063
NADA SFILIGOJ: "Grundrisse" and the Critique of Some Fundamental Political-Economic Categories	1084
MILAN SVILAR: "Grundrisse" and Marx's vision of the Development of Productive Forces	1093
LEV KREFT: Productive and non-productive Labour	1101
DARIJ ZADNIKAR: The Ideological Technique of the MEGA Register	1108

VIEWS, COMMENTS

GORAZD TRATNIK: Innovation Circles – Establishing New Forms of Creation	1113
---	------

PRO AND CON

LEV KREFT: The League of Communists and the Code of Ethics	1117
MILAN FABJANČIČ: Between the Lawful and Moral Norms	1119

PROFESSIONAL AND SCIENTIFIC MEETINGS

IDA HOJNIK: Reciprocal Influence of Changes in the Structure of Work on Changes in Social Programs	1122
--	------

REVIEWS, COMMENTS

New Edition on Slovenes in Carinthia (Drago Košmrlj)	1126
RADE KALANJ: Marx, a Century Later (Bogomir Novak)	1128
FROM DOMESTIC REVIEWS	1132
BIBLIOGRAPHY OF BOOKS AND ARTICLES	1134

ПЕРЕДОВАЯ СТАТЬЯ:

БОЖИДАР ДЕБЕНЯК: Критика политической экономии К. Маркса в Очерках поныне и здесь	995
ЖЕЛЬКО ЦИГЛЕР: О социальном положении молодой генерации	1003

СТАТЬИ, ОБСУЖДЕНИЯ

ЯНЕЗ СТАНОВНИК: Экономическое развитие Югославии в свете мирового развития	1011
--	------

РАЗГОВОР С АКАДЕМИКОМ

ЙОЖЕ ГОРИЧАР о себе и общественных науках	1029
---	------

GRUNDRISSE K. MARKSA NA SLOVENSKOM JAZYKE

Уводное слово	1038
---------------	------

ПАВЛЕ ЗГАГА „Очерки“ К. Маркса и история марксизма	1039
--	------

БОГОМИР КОВАЧ: Очерки и критика политической экономии	1048
---	------

ФРАНЦЕ ЧЕРНЕ: „Очерки“ К. Маркса и наша конституционная система	1063
---	------

НАДА СФИЛИГОЙ: „Очерки“ и критика некоторых основных политическо-экономических категорий	1084
--	------

МИЛАН СВИЛАР: „Grundrisse“ и видение развития производительных сил К. Маркса	1093
--	------

ЛЕВ КРЕФТ: Производительный и непроизводительный труд	1101
---	------

ДАРИЙ ЗАДНИКАР: Идеологическая техника регистра МЭГА	1108
--	------

ВЗГЛЯДЫ, КОММЕНТАРИИ

ГОРАЗД ТРАТНИК: Новаторские кружки – выдвижение новых форм творчества	1113
---	------

ЗА И ПРОТИВ

ЛЕВ КРЕФТ: Союз Коммунистов и мораль	1117
МИЛАН ФАБИЯНЧИЧ: Между законной и моральной нормой	1119

НАУЧНЫЕ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫЕ ВСТРЕЧИ

ИДА ХОЙНИК: Взаимное влияние перемен в структуре труда на перемены социальных программ	1122
--	------

ОБЗОРЫ, РЕЦЕНЗИИ

Новая публикация о Словенцах в Корошской (Драго Кошмрль)	1126
РАДЕ КАЛАНЬ: К. Маркс впоследствии сто лет (Богомир Новак)	1128

ПО СТРАНИЦАМ ОТЕЧЕСТВЕННЫХ ЖУРНАЛОВ

БИБЛИОГРАФИЯ СТАТЕЙ И КНИГ	1134
----------------------------	------

BOŽIDAR DEBENJAK

Marxova kritika politične ekonomije v Očrtih – zdaj in tu

Odkar je sredi šestnajstega stoletja izšla prva slovenska knjiga, ki je označila navzočnost naših prednikov v takratni duhovni revoluciji, je izid vsakega ključnega teoretskega spisa v slovenščini nujna nova potrditev kontinuitete in ponoven dokaz živosti duha. Ne kujanje v kotu in žalobni provincializem, temveč praznik živega duha je tisto, kar nas kot kulturni narod vedno znova afirmira v zgodovini. Ključni teoretski spisi so tako prevodi najboljšega, kar je nastalo v zgodovini človeštva, kot dela, ki – domača ali tuja – nanovo začrtavajo prostor teoretske diskusije.

Dela Karla Marxa so nesporno ključna kot dosežek mislečega duha, obenem pa so še več kot sto let po piščevi smrti presenetljivo aktualna, saj nenehno vznemirjajo danes živeče; in to nikakor ne samo v deželah, katerih družbeni sistemi se razglašajo za dediče njegove misli, temveč včasih še bolj intenzivno v deželah, katerih sistemi odkrito izpovedujejo svoj kapitalski značaj. Marxova misel vznemirja še danes: kot kritika sveta odtujitve, kot kritika anatomije odtujenega sveta – politične ekonomije, kot trasiranje poti v neodtujeno družbo in kot vzpostavljanje merila razodtujitve; navzoča je tudi v polemikah, v katerih se zavrača edinozveličavnost in edinopravnost vplivnih »modelov« socializma. Zato je izdajanje Marxovih (in Engelsovih) del v lastnem jeziku vedno obenem udeležba v aktualni teoretski diskusiji, izid vsakega novega dela ali bistveno izboljšane prevoda že prevedenega dela pa je praznik duha.

Tak praznik je izid Marxovih *Očrtov kritike politične ekonomije*, rokopisa 1857/58, ki je tu prvič v celoti. S tem zvezkom se obenem začena pomembno kulturno podjetje: *Marx-Engels, Temeljna izdaja v slovenščini*. Sklep o tej izdaji je sprejel 8. kongres ZKS (1978), naloga pa je bila zaupana Institutu za marksistične študije, ki po reorganizaciji SAZU deluje v sklopu njenega znanstvenoraziskovalnega centra.

V trenutku, ko je kongres Zveze komunistov sprejel ta sklep, je bila v družbi še vedno zelo gospodovalna in gospodujoča miselnost, da se rezultati ne dosegaajo z lastno glavo, temveč z licenčnim prevzemanjem. Sklep kongresa, ki je terjal lastno temeljno izdajo, oprto na lastno raziskovanje in raziskovalno vrednotenje tujih spoznanj, je bil torej že

znanilec novega vetra. V njem je bilo upoštevano spoznanje, da se teoretske in idejne bitke ne začenjajo šele kot nekakšna nadzidava na temelju že izdanega teksta, temveč da segajo že v samo prezentacijo besedila, v uredniško-tehnično delo, še tembolj pa v aparat, opombe, pojasnila in kazala oseb in pojmov. Kongresni sklep je izdajo imenoval »temeljna« in s tem poudaril, da ne gre za kako »ljudsko« izdajo iz druge roke, naslonjeno na popularno izdajo v nemščini in po njej »prirejeno« z izpuščanjem in dopolnjevanjem, temveč za izdajo, na kateri bodo potem lahko slonele in iz nje črpale množične izdaje posameznih del, tematskih zbornikov in hrestomatij; obenem pa naziv »temeljna« pomeni tudi, da je prevod oprt na najzanesljivejšo možno predlogo v jeziku izvirnika (nemščini, angleščini, francoščini itd.).

Kongres je torej po pravici zavrnil elitistično predstavo o peščici »strokovnjakov«, ki naj berejo besedilo, če hočejo, v znanstveni izdaji v tujem jeziku, in o »široki množici«, ki naj dobi v roke poenostavljeno »ljudsko« knjigo. Nasprotno, v sklepu je vsebovana ugotovitev, da je krog bralcev dovolj širok za studiozno pripravljeno »temeljno« izdajo, ki bo reprezentativno predstavila vsa ključna področja Marxovega in Engelsovega dela.

Iz tako formuliranega sklepa izhaja kot strokovna naloga, da je treba koncipirati celoto izdaje, poiskati najustreznejšo predlogo za prevod in razviti znanstveno in sploh raziskovalno delo za pripravo lastnega aparata. V zasnovanju izdaje je bilo potem sprejeto stališče, da se izdaja razčleni po zvrstnosti besedil, znotraj te pa časovno. S tem se doseže, da je posamezen zvezek v sebi bolj enovit in uporaben tudi separatno. Za osnovno predlogo je bila izbrana izdaja MEGA², ki je začela izhajati 1975, od nje naj se odstopa le izjemoma, kadar imamo enako zanesljiv vir besedila.

V uporabi te predloge pa nikakor ne gre ravnati nekritično, temveč je treba upoštevati mednarodno kritiko in eventualna lastna spoznanja o samem besedilu. V izdelavi aparata pa je izdaja MEGA² lahko samo eden od mnogih virov informacij: kot skupno podjetje institutov marksizma-leninizma v Moskvi in Berlinu/DDR je v mnogih potezah zavezana ideologiji »skupnosti socialističnih dežel«, hkrati pa v vprašanjih, ki nas kot Slovence in Jugoslovane posebej zanimajo, včasih premalo informirana, včasih pa celo pristranska. Kot vir je uporabna torej predvsem tam, kjer te omejitve nimajo posebne vloge.

Slovenska temeljna izdaja je torej nujen korak naprej od tiste stopnje, ki je bila v jugoslovanskem izdajanju del Marxa in Engelsa dosežena s »Prosvetino« izdajo. Značilnost te izdaje je bila, da je temeljila na tedaj edino dostopni izdaji v nemščini: Marx-Engels-Werke. To izdajo, ki je bila edina relativno kompletna in je kot taka opravila pomembno vlogo, so naši izdajatelji dopolnili z mnogimi besedili, ki so v omenjeni nemški izdaji manjkala ali pa bila uvrščena v dodatne zvezke (tako npr. znameniti pariški »ekonomsko-filozofski« rokopisi 1844), za nekatera besedila pa vzeli sodobnejšo predlogo (npr. za *Nemško ideologijo*). Očitno je, da so

vse te retuše še vedno nezadostne, ker ne morejo odpraviti temeljne slabosti popularnih izdaj, komentiranih s pedagogizirajočimi komentarji »ad usum Delphini«, obenem pa tudi v dopolnjevanju z manjkajočimi besedili nujno ostanejo na pol poti (npr. še vedno manjka *Tajna diplomacija 18. stoletja*). Nekateri znaki kažejo, da si tudi drugod utira pot spoznanje, da je treba v izdajanju narediti tak korak naprej, tako da utegne nekega dne naša temeljna izdaja biti eno od jeder skupnega podjetja.

Marx-Engels: Temeljna izdaja stopa torej pred beroče občinstvo z *Očrti kritike politične ekonomije*, ali z znamenito skrajšavo nemškega naslova: *Grundrisse*. Ta rokopis, ki ga je Marx vrgel na papir 1857/58, je bil prvič izdan 1939/41, ko ga je nujno prevpila vojna. Vzhodnoberlinski reprint 1953 ga je pravzaprav šele ponovno spravil pred oči javnosti, a ker v njem ni v ospredju tisto, kar je tista leta posebej burkalo diskusijo (problem človeka-individua), se je širša razprava o njem začela šele konec šestdesetih let, s frankfurtskim reprintom reprinted. Odtlej je delo ves čas v ospredju pozornosti, dobilo je v sredi sedemdesetih let angleški in francoski prevod, izšlo v več izvlečkih, tudi v srbohrvaščini (*»Temelji slobode«*), nato pa je za celotno izdajo v srbohrvaščini izšlo v celoti tudi v naši izdaji. Diskusija o tem delu pa se začenja že prej: odlomek o predkapitalističnih formacijah je izšel konec petdesetih let v Beogradu, Pijadejeva izdaja *Prispevka h kritiki politične ekonomije* je imela v dodatku uvod k očrtom, slovenska razprava o njih se začenja vsaj že 1963, prevajanje pa 1965.

To Marxovo delo je dozorelo »v očrtih« v neki značilni zgodovinski situaciji: v prvi gospodarski krizi po letu 1848. Je ustvarjalni rezultat revolucionarja, ki je ves čas po mračni revoluciji in njenem porazu iskal simptome krizne bolezni kapitalizma, smrtne bolezni, ki bo prinesla novo revolucijo. Engelsova in Marxova prva kritika politične ekonomije iz leta 1844 je otrok predmarčne dobe: v zaostroju se družbeni krizi, ki po globoki recesiji leta 1847 preraste v revolucijo, se Engelsu in takoj za njim Marxu znanost politične ekonomije izkaže za ključno anatomsko znanost meščanske družbe, njena kritika torej kot osnova kritike same družbe; dejavne kritike, ki razruši stara razmerja in vzpostavi nova.

Poraz marčne revolucije je za Marxa in Engelsa obenem nujno poraz preoptimističnih, iluzijskih pričakovanj o hitrem koncu razredne družbe. V londonskem izgnanstvu analizirata ekonomska gibanja 1849/50 in pričakujeta nov krizni val 1852. Njuna pisma so polna optimističnega pričakovanja nadaljevanja revolucije (ki pa je vendarle daleč manj optimistično od njunih oponentov v Zvezi komunistov – frakcije Schapper-Willich). Z naglico pripravlja Marx svojo kritiko politične ekonomije, in 1851 že najavlja njeno sintezo. A razočaranje nad preoptimistično prognozo povzroči, da odloži svoje ekonomske študije za nekaj let, in šele kriza iz leta 1857 ga ponovno spodbode; rokopis brez naslova, ki ga poznamo pod redakcijskim imenom *Očrt kritike politične ekonomije*, je prva sinteza, iz katere je Marx potem do kraja izhajal. Razdelava enega njegovega dela je

potem *Prispevek h kritiki politične ekonomije* (1859); zatem se začelja serija rokopisov, iz katere so vzete *Teorije o presežni vrednosti*, ki jih je prvi izdal Kautsky. V teh rokopisih je množica mest, ki so dobesedno ali skoraj dobesedno prepisana iz *Očrtov*. Po neki vmesni fazi, v kateri je nastal rokopis, iz katerega je Engels naredil III. zvezek *Kapitala*, se je Marx lotil I. zvezka, v njem ponovno in drugače razdelal vprašanja iz *Prispevka*, nato predelal *Pra-Kapital*, tako da so mu ostali neuvrščeni *Rezultati neposrednega produkcijskega procesa*, in pripravil I. zvezek za tisk. Zatem je prvi zvezek predelal za francosko izdajo in spet za drugo nemško izdajo. Ob smrti je za njim od drugega zvezka ostalo osem vzporednih rokopisov, iz katerih je potem Engels zredigiral II. zvezek. A pred očmi mu je vedno bila »artistična celota«, ki jo je hotel doseči z obravnavo gradiva. Nenehno nezadovoljstvo z doseženim je naposled povzročilo, da je Marxova kritika politične ekonomije ostala torzo, do ravni »artistične celote« dognana samo v treh verzijah te »celote« v prvem zvezku. Da je šlo za mnogo več kot le individualne težave s stilizacijo, je zelo dobro zapazil njegov zet Paul Lafargue v svojih *Osebnih spominih na Karla Marxa*:

»Vico je zapisal: ‚Reč je telo le za Boga, ki vse ve; za človeka, ki spoznava le zunanosti, je zgolj površje.‘ Marx je dojemal reči na ta način kot Vicov Bog: ni videl le površja, prodiral je v notranjost, preiskoval je vse sestavine v njihovih učinkovanjih in povratnih učinkovanjih druge na drugo; izoliral je vsakega od teh delov in sledil zgodovini njegovega razvoja. Zatem je od reči prešel na njeno okolje in opazoval učinek le-tega nanjo in narobe; šel je nazaj do nastanka objekta, do premen, evolucij in revolucij, ki jih je objekt prestal, in prodril naposled tja do njegovih najbolj oddaljenih učinkovanj. Reči Marx ni videval posamič zase in na sebi, brez zveze z okoljem, ne, videl je ves komplicirani svet, nenehno v gibanju; in hotel je podati življenje tega sveta v vsej mnogoterosti in nenehnemu spreminjanju njegovih učinkovanj in povratnih učinkovanj. Beletristi Flaubertove in Goncourtove šole tožijo, kako težko da je natanko podati to, kar vidiš; in vendar je to, kar hočejo podati, le površje, o katerem govori Vico, vtis, ki ga dojemajo: njihovo literarno delo je v primerjavi z Marxovim otroška igra; potrebna je bila čeznavadna miselna moč za dojetje dejanskosti in nič manj nenavadna umetniška moč za podajanje tega, kar je videl in hotel imeti videno. S svojim delom nikdar ni bilo zadovoljen, predeloval ga je vedno znova in vedno znova odkrival, da predstavitev zaostaja za predstavo. *Le Chef-d'oeuvre inconnu* (Neznana mojstrovina), Balzacova psihološka študija, ki jo je klavrno plagiral Zola, je nanj naredila globok vtis, saj je z enim delom opisovala njegova lastna občutja: Neki genialen slikar je tako obseden od sle, da bi reči podal natanko tako, kot se zrcalijo v njegovih možganih, da sliko vedno znova in znova pili in retušira, dokler nazadnje ni ustvaril drugega kot brezoblično barvno maso, ki pa je v njegovih pristransko zaslepljenih očeh najpopolnejša upodobitev dejanskosti.«

Te Lafarguove besede pa ne izražajo samo občudovanja Marxove metode, temveč so obenem poskus, da bi jo predstavil pozitivistično šolanim bralcem konca preteklega stoletja. Značilno je, da je Lafargue zapazil le boj z raziskovalnim predmetom, da pa je njegovi pozornosti docela ušla druga, notranja plat dialektike: subjekt sam. Marxova temeljitost je zato v tem občudojočem prikazu opisana zgolj po zunanji plati: znanstvenik-dialektik kot tisti, ki karseda natanko odslikava in preslikava svoj predmet, upoštevajoč njegova časovna in prostorna razsežja, njegovo gibanje. In Marxova sla, da bi dognal predstavitev/upodobitev snovi do popolnosti, se mu zato kaže samo po svoji destruktivni plati, po svojem rezultatu, ki je s stališča pozitivističnega devetnajstega stoletja zgolj torzo. Generacija »učencev«, ki ji je pripadal Lafargue, je bila šolana v pričakovanju, da bo od »mojstra« dobila izgotovljen »sistem«, dognan do »zadnje roke«, njej sami pa bo ostalo dvoje: dopolnjevati »sistem« v detajlih in pa »prenos v prakso«. Soočenje te generacije z družbeno znanostjo ob prelomu stoletja je bilo zato tembolj travmatično: nenadoma se je izkazalo, da Marx ni bil samo »perfekcionista«, temveč da so njegova stališča iz kritik politične ekonomije, vključno s *Kapitalom*, nesoizmerljiva s stališči takratne družbene znanosti, ker je v Marxovih stališčih neki bistven presežek. Eduard Bernstein je ta presežek krstil za »zanke in nastave heglovske dialektike« (Fallstricke der Hegelschen Dialektik) in zahteval njegovo eliminiranje iz teorije. Njegovo opažanje, da gre za nekaj, kar je Marx nasledil od Hegla, je kajpada točno: gre za navzočnost subjekta, in to dvojno – za navzočnost raziskovalca kot subjekta, ki svoje subjektivnosti in subjektivnosti ne sme in ne more dojemati zgolj kot kak moteči element, in pa za navzočnost kolektivnega, zgodovinskega subjekta, torej zgodovinskega zrelišča, v Marxovem primeru stališča/zrelišča proletariata.

Pozitivistično sprejemanje in pozitivistično zavračanje Marxa ravno družiti to, da se jima je obema izmaknilo to subjekt(iv)no jedro Marxove kritike politične ekonomije, ker subjekt(iv)nost poznata le kot moteči element. Oba se pehata za fantomom »objektivne« in »nepriustranske« znanosti, ne da bi se zavedala, da je subjekt – individualni in zgodovinsko-razredni – še vedno tu in da je edina pot iz subjektivne zamreženosti in slepega hlapčevanja individualnemu in razrednemu predsodku ravno v spoznanju, da je subjekt nenehno navzoč, v spoznanju sebe skozi spoznanje predmeta, v izčiščevanju razrednega in individualnega stališča do točke, ko se razmegli resnica. Marx pa se je zavedal, da mu ravno izčiščeno razredno stališče, stališče »proletariata«, omogoča kritično soočenje s svetom politične ekonomije in ne le individualen kritičen razbor »sistemov politične ekonomije« ter izdelavo lastnega »sistema«.

Stališče »kritike« je torej moralo že biti vsaj elementarno utemeljeno, da se je bilo mogoče lotiti »kritike politične ekonomije«. In brez Marxovega (in Engelsovega) filozofskega boja za resnico v predmarčni dobi bi bila nemogoča tudi kritika politične ekonomije. Impulz, ki je ta dva sinova trdnih in stabilnih meščanskih družin pripeljal do revolucionarne teorije,

je bila nezaustavljiva sla spoznati »resnico«. In če kaj označuje filozofijo, je to ravno sla po spoznanju »resnice in vse resnice«, obenem pa po takšnem zasnovanju obnašanja, ki bo »v skladu z resnico«. Ko se je s Heglom filozofija zavedela ključnega pomena družbe in zgodovine in se ni več zadovoljevala le z ugotavljanjem nekih obćih načel sveta ali pa obćih načel spoznanja in delovanja, temveč je terjala, da se subjekt sam zapopade v svoji zgodovinskosti, je seveda vprašanje »resnice in vse resnice« nujno dobilo druge razsežnosti. Filozofija je začela razkrivati razsežja odtujitve: duhovne, materialne, politične, religiozne itd.

Ta razkritja pa so poheglovsko filozofijo seveda gnala v takšno zasnovanje obnašanja, ki naj odpravi odtujitev. Filozofija je začela predvsem terjati od posameznikov in družbenih skupin, naj spremenene svoj odnos do problemov, naj spremenene svoj način mišljenja, se npr. premislijo in ne pripisujejo več Bogu tistega, kar pripada človeku, in s tem potegnejo nebeško kraljestvo nazaj na zemljo (Feuerbach), se odpovedo vsaki »sveti« predstavi in postanejo radikalni individualisti (Stirner), se povežejo v kritično elito, ki bo popeljala »maso« v spremembo razmer (Bauer).

Marx je sprevidel, da nobeno od teh stališč ni prišlo čez spoznanje parcialnih resnic do vse resnice, ker nobeno ni bilo dovolj radikalno, da bi seglo do samih korenin. Zahteva, da je treba filozofijo udejaniti stoji, filozofija mora postati svetna in svet preobražen, razodtujen. Toda da bi bila filozofija kos tej nalogi, mora biti najdeno stališče, ki ravno odpira pot do resnice in vse resnice: stališče razreda, ki je temelj družbe, ki jo omogoča, obenem pa je ravno opredeljen kot razred negacije, kot negativnost, saj iz vsega ustvarjanja bogastva sveta pada nazaj vase kot čista ogoljenost, kot ne-bogastvo, ne-moč; s stališča tega razreda te ravno nič ne slepi, temveč se ti razpira neskalsen pogled na odtujeno bogastvo in odtujeno moč, na zaslepljenost razredov bogastva in moči.

V proletariatu torej Marx odkriva tisto točko radikalne ničnosti, ki jo je Hegel imenoval »zdvomljenje« (Verzweiflung), točko, v kateri se resnica šele sploh razpre. Stališče proletariata mu torej že od samega začetka ni bilo isto kot stališče empiričnega delavskega razreda, čeprav je bilo v njem implicirano. Med iluzijami posameznega delavca, večjih ali manjšin skupin razreda in celo razreda posameznih dežel in pa stališčem proletariata kot negativno prostega iluzij je bila torej ves čas neka napestost. Stališče teorije, do katerega se je dokopal Marx v predmarčni dobi, je torej bilo stališče proletariata in ne stališče empiričnega delavskega razreda Nemčije ali pa Francije, Belgije ali Anglije. Vendar pa je bilo v predmarčni dobi empirično stališče teh delavskih razredov razmeroma blizu teoretsko izpeljanemu stališču proletariata. V pomarčni dobi se je izkazalo, da je kapitalizem še vedno »dovolj prostoren« za razvoj produktivnih sil, empirični delavski razredi pa so kot produktivna sila bili duhovno mnogo bolj subsumirani pod kapital. Kritika politične ekonomije je zdaj morala ponovno razkriti točko, kjer mora empirični delavski razred zaslutiti svoj avtentični, proletarski interes; če tega ne bi bila sposobna, bi

morala pač »dati proletariatu slovo«, tako kot to danes počne André Gorz.

Če zdaj s tega stališča pogledamo Marxove *Očrte*, se nam ta ključna točka revolucionarne teorije izkaže, denimo, takole:

». . . upredmeteno delo kot gospostvo, komanda nad živim . . . produkt dela, upredmeteno delo, je od samega živega dela obdarjeno z lastno dušo in se utrjuje nasproti živemu delu kot tuja moč. S stališča dela gledano je videti, da se delo tako udejstvuje v produkcijskem procesu, da svoje udejanjanje v objektivnih pogojih obenem odbija od sebe kot tujo realnost in torej postavlja sâmo sebe kot brezsubstančno, zgolj potrebujočo delovno zmožnost nasproti tej realnosti, ki je njemu, delu, odtujena, ne pripada njemu, ampak drugim; da svoje lastne dejanskosti ne postavlja kot bit za sebe, temveč kot bit za drugo in torej tudi goło drugobit ali bit drugega nasproti samemu sebi. Ta proces udejanjanja je obenem proces razdejanjanja dela. Delo postavlja sebe objektivno, toda postavlja to svojo objektivnost kot svojo lastno nebit ali kot bit svoje nebiti – kapitala. Povrača se vase kot gola možnost postavljanja vrednosti ali uvrednotenja; zakaj vse dejansko bogastvo, svet dejanske vrednosti in enako tudi realni pogoji njegovega lastnega udejanjanja so mu postavljeni nasproti kot samostojne eksistence. To so možnosti, ki leže v nedrih samega živega dela, pa zaradi produkcijskega procesa eksistirajo zunaj njega – toda kot njemu tuje dejanskosti, ki tvorijo bogastvo v nasprotju z njim.«

Dialektika udejanjanja, realizacija možnosti, je za delo takšna, da je njegovo udejanjanje obenem razdejanjanje, da možnosti, ki so postale dejanskosti, niso več njegove dejanskosti, temveč se mu reže v obraz kot tuji predmetni pogoji. Delavec, ki je prodal svojo delovno moč, svoje delo v stanju možnosti, je v času udejanjanja, realizacije te možnosti/zmožnosti, v delovnem času, subsumiran kapitalu, realnost mu že od prvega trenutka realizacije ne pripada več; njegov »prosti čas« je podrejen delovnemu času, saj mora blago, ki ga prodaja, svojo delovno moč, prinesiti na delovno mesto v kar najboljšem stanju. Delež mezde, plačila-ekvivalenta za delovno moč, je namenjen tudi za vzrejo njegovega potomstva, za reprodukcijo in razširjeno reprodukcijo delovne moči. To nadomestno in novo delovno moč bo kapital kupil na trgu kot dobrino, katere produkcijski stroški mu niso mar. To priklenjenost družine in prostega časa na kolo kapitala bo Marx v *Kapitalu* še prav posebej poantiral z dostavkom, da to velja, naj bo mezda visoka ali nizka.

Ena jedrnih tez kritike politične ekonomije je torej ravno potrditev temeljne situacije proletariata, kot je bila v predmarčni dobi izpeljana s filozofsko izpeljavo: kot stališča ničnosti, gole možnosti, ki nenehno pada ogoljena sama nazaj vase, medtem ko se ji njena realnost nenehno postavlja nasproti kot *tuja realnost*. V globinah krize se izkaže, kako varljiva je običajna predstava o »aristokratski« naravi delavstva razvitega sveta in kako točno je za svoj čas zapazil Marx, da še tako visoka mezda nikoli ne preseže praga, ko bi spremenila temeljni položaj delavstva.

Izkušnja sedanje svetovne krize je ponovno potrdila, da celo raven konzuma, ki jo je dosegel delavec razvitega sveta v dobi keynesijske prosperitete – z gospodinjskimi aparati, »zabavno elektroniko«, avtomobilom in hišico (v nemščini privzdignjeno imenovano »Eigenheim« ali »lastni domek«) – ni prav nič spremenila njegove golote v mrazu krize, saj mu ob prevalitvi krize na njegova pleča prodaja vseh teh dobrot iz druge roke navrže sakramensko malo za preživetje. Obenem pa globina Marxove zastavitve problema razkriva vso plehkost in površinskost etatičnih modelov socializma, v katerih se razdedinjenost delavca nadaljuje, oblast pa zanj očetovsko skrbi in ureja družbene zadeve »v imenu delavskega razreda«, kar je po znani Kardeljevi parafrazi pač le urejanje »namesto delavskega razreda«.

Marxa pa v nenehnem dodelovanju in piljenju kritike politične ekonomije nikakor ni gnal predvsem ali celo zgolj perfekcionizem, čeprav je zagotovo bil perfekcionista. Mnogo bolj mu je šlo za to, da bi ujel tempo in ritem v najavljaljoči se metamorfozi kapitalizma, da bi svoj teoretski spoprijem pripeljal do točke revolucionarnega praktičnega spopada v prihajajoči revoluciji. Od začetka sedemdesetih let preteklega stoletja pa tja v devetdeseta – torej zadnje desetletje Marxovega življenja in prvo po njegovi smrti – je kapitalizem doživljal veliko strukturno krizo, iz katere je izšel kot monopolni kapitalizem. Ta transformacija je nenehno spreminjala »revolucionarna naskočišča« (Engels) in silila k dodelovanju in dograjevanju teoretskega spoprijema. Bolj ko so bili odgovori »konkretni«, bolj so bili podvrženi spremembam, medtem ko so splošna, ključna teoretska stališča ohranjala trajno vrednost, tembolj pa metodična plat samega spoprijema.

Za nas je danes dejstvo, da je Marx napisal toliko vzporednih variant svoje kritike politične ekonomije, še prav posebej dragoceno. V nasprotju s pozitivistično šolanimi marksisti II. in za njimi III. internacionale, ki so hlepeli po izdelku »mojstrove zadnje roke«, se danes iz soslednosti in vzporednosti formulacij ravno učimo spoznavati in podoživljati dinamiko Marxove misli in navezovati svoj način spraševanja na to veliko dediščino, mimo filtrov drugo- in tretjeinternacionalne tradicije. Zakaj vprašanja, ki jih je odprl Marx, so še danes živa in pereča, njihovo današnje stanje, kar zadeva empirična dejstva, pa je na moč različno od kateregakoli iz časovnih presekov štiridesetletja 1843–83, v katerem je pisal Marx. Dinamika Marxovega spoprijema pa omogoča tudi nam, da se lažje spoprimemo z današnjim in jutrišnjim stanjem problema.

Marxova kritika politične ekonomije v *Očrtih* je ena od ključnih ubeseditev celote te kritike in kot taka posebej dragocena. V njej je najbolj očitno in otipljivo navzoča tista razsežnost, ki jo je hotel izgnati Bernstein: dediščina klasične nemške filozofije. In ravno s tem je ta verzija kritike politične ekonomije zanesljiv protistrup proti vsem dosedanjim poplitvitvam in poenostavitvam te kritike v »ekonomski nauk Karla Marxa« in nujna inspiracija za kreativno marksistično mišljenje.

O socialnem položaju mlade generacije

Čeprav naslov odpira mnogo vprašanj in zahteva še več odgovorov, smo se pri obdelavi te teme zavestno omejili le na nekaj področij. Gre za področja družbene delitve dela, ki so pomemben del takoimenovane družbene reprodukcije in so zato makroekonomskega pomena. Demokratizacija odnosov in odločanja ter gospodarska gibanja v teh strukturah pomenijo koncentriran presek aktualnega obdobja našega družbenega razvoja. Čeprav govorimo o socialnem razvoju in ciljih, jih dosegamo z ekonomsko politiko, z mehanizmi gospodarskega razvoja, s politiko dohodka in osebnega dohodka, cen, s proizvodno in investicijsko politiko.

V obdobju stagnacije in krize se nevarnost marginalizacije posameznih socialnih skupin veča in postaja realnost. Brez kakršnih posebnih analiz je jasno, da mladina postaja tista družbena skupina, pri kateri je prepad med osebnimi interesi in prizadevanji ter družbenimi potrebami in možnostmi, največji. To se kaže pri šolanju in izobraževanju, v zvezi z možnostjo ustvarjalne uporabe znanja oziroma zaposlovanja, možnostjo normalnega napredovanja pri delu, osamosvajanja in ustvarjanja družine, pridobivanja stanovanja, soodločanja v družbi.¹ Skratka, mlada generacija se sooča z dejstvom, da si na podlagi lastnih sposobnosti in dela ne more zagotoviti normalnih možnosti za delo in življenje.

Kljub »družbeni zrelosti« in lastnim sposobnostim postaja in ostaja mladina v posameznih primerih in kot družbena skupina v celoti vse bolj odvisna od starejše generacije. Ekonomska in socialna nesamostojnost pa nista brez političnih posledic.

Pomembno je dejstvo, ki nam ga življenje vbija v glavo, podatki in analize pa potrjujejo, namreč, da obdobje družbene krize – tako po obsegu kot po intenziteti – socialne strukture različno prizadene. Ženske, invalidi, brezposelni, upokojenci in mladina zaradi svojega nestabilnega družbenega položaja najprej in najbolj občutijo krizo. Poleg tega se, hote ali nehote, izhod iz krize išče na načine, ki na te skupine, zlasti pa na nekatere dele znotraj njih, prenaša nesorazmerno velik del potrebnih družbenih stroškov in bremen. Nesprejemljivo za socialistično samoupravljanje je, da tendenčna marginalizacija porabe ustvarjenega družbenega proizvoda pri omenjenih kategorijah kljub družbenopolitični organiziranosti in formalni zastopanosti na mestih, kjer se sprejema pomembne odločitve, pelje hkrati v politično inferiornost.

Družbeni položaj mladega človeka se v splošnem ne razlikuje od položaja delavskega razreda in delovnih ljudi, vsaj kar zadeva njegov položaj v socialističnem samoupravnem sistemu in odnos do etatizma ter

¹ Sonja Drobnič: *Položaj mladih v Sloveniji* (tipkopis), ISU, Ljubljana 1985, stran 3.

birokratske frakcije kapitala. Slojevitost in razslojenost znotraj delavskega razreda, torej tudi med starimi in mladimi delavci, izstopa tembolj, čim bližje smo temeljnemu proizvodnim okoljem in odnosom. Posebnost položaja mlade generacije ter v tem okviru tisti del posebnosti, ki pomeni neenakopravnost, stopa v ospredje šele na ravni konkretnih okoliščin in odnosov v šoli, delovni organizaciji, krajevni skupnosti itd. Ti odnosi in okoliščine so generacijski in socializacijski temelj, ki pospešuje homogeniziranje družbenega položaja velikega dela mladine in približevanje tega položaja masovnim delom delavskega razreda.

Zato globalno poslabšanje položaja delavcev hkrati pomeni dodatno in posebno zaostritev na vseh področjih, na katerih živi in dela mlada generacija. Ta je kljub svoji heterogenosti prizadeta kot celota. Gre za prizadetost, ki je perspektivna in obstoječa, kaže pa se na najbolj življenjsko pomembnih področjih družbene delitve dela, znotraj katerih se mladina nahaja: od izobraževanja, zaposlovanja, do vlaganja v nova delovna mesta.

V okoliščinah tehnološke revolucije, ko v mednarodni delitvi dela poceni delovna sila ne pomeni več primerjalne stroškovne prednosti, naša razvojna in tehnološka zaostalost ter visoka stopnja odpisanosti opreme pa dodatno argumentirajo tezo, da je najbolj produktiven revolucionarni razred sam, je nujno stimulatивnejše vrednotenje dela in znanja. Gre praktično za zahtevo, ki je bila v skupščini SR Slovenije in nekaterih samoupravnih interesnih skupnostih organizirano izražena ob sprejemanju resolucije o razvojni politiki SR Slovenije za leto 1985. V zadnjem obdobju isto deklarativno – sicer utemeljeno, vendar praktično neoperacionalizirano – politično usmeritev zahtevajo tudi študentje s svojim bojkotom. Le na videz trenutne, spontane (vendar zavrjnene z utemeljitvijo, da so glede na zožene materialne možnosti družbe nerealne) zahteve po takojšnji ustavitvi padanja realnih osebnih dohodkov, pokojnin, socialnovarstvenih pravic in pomoči, še zlasti štipendij, postanejo idejno in politično še kako utemeljene in pravilne, če ugotovimo, da se nakopičena protislovja družbenega razvoja, ki so strukturne narave, odpravlja zlasti z omejevanjem porabe.

V primerjavi z materialnimi stroški gospodarstva, neracionalnostjo starih in novih investicijskih vlaganj (kapitalno ekstenzivna petrokemija ima na primer, polovično izrabljene zmogljivosti) pomeni »prihranek« kapitala na račun nižjih osebnih dohodkov in zmanjšanja sredstev za družbene dejavnosti (sem spadata tudi znanost in izobraževanje) relativno majhen prispevek k odpravljanju strukturnih problemov našega gospodarstva. Padec realnih osebnih dohodkov v SR Sloveniji za 30% med leti 1979 in 1984² in zmanjšanje deleža za skupno porabo v družbenem proizvodu SR Slovenije od 12,0% v letu 1981 na približno 9% v letu 1985³ bi lahko

² RK ZSMS: Socialni položaj mlade generacije. Gradivo za problemsko konferenco (tipkopis). Ljubljana 1985, stran 8.

³ Isto tam, stran 9.

označili kot zdravljenje sicer pravilno diagnosticirane hude bolezni s pretirano uporabo le enega zdravilnega zelišča, kar prvotne bolezni ne ozdravi, povzroči pa novo. Radikalno zmanjšanje osebnega in družbenega standarda delavcev, ki je na izboljšanje položaja materialne proizvodnje vplivalo simbolično, se je pokazalo kot kontraproduktivno s stališča zmanjšanja ekonomske in motivacijske funkcije osebnih dohodkov ter prispevka družbenih dejavnosti k ustvarjanju nove vrednosti v materialni proizvodnji.

Negativna gibanja na področju osebnih dohodkov mlado generacijo prizadenejo dvojno. Najprej, ker gre za delavce brez delovne dobe oziroma z minimalno (brez dodatka na minulo delo), za pripravnike in začasno zaposlene: skratka za ljudi, ki še nimajo stabilnega položaja v delovni organizaciji, ki so razporejeni na slabša delovna mesta in prejemaajo zato nižji osebni dohodek. Drugi razlog je močna podcenjenost znanja: vse bolj se zmanjšujejo razlike v osebni dohodku za enostavna in zahtevna dela. Razpon med osebnimi dohodki delavca z visoko izobrazbo in osebnim dohodkom nekvalificiranega delavca je bil v letu 1974 2,7:1, leta 1976 2,5:1, v letu 1984 pa 2,28:1.⁴ Uravnilovka se tako kaže kot posledica zmanjšanja vrednosti denarne mase za osebne dohodke, nikakor pa je ne spodbujajo (previsoke) štipendije, pokojnine ali zajamčeni osebni dohodki.

Skratka, potrebno je narediti korak naprej od gole ugotovitve o združenem delu, ki da se reproducira v vedno ožjih materialnih okvirih le tako, da se osebni in družbeni standard realno znižujeta s prilagajanjem izobraževanja trenutnim potrebam v proizvodnji, z manj izdatki za zdravstvo, otroško varstvo, z večjim obsegom družbeno potrebnega neplačanega dela v okviru sive ekonomije. Kakršnekoli dodatne analize in zahteve po nadaljnjem prilagajanju in omejevanju osebnega in družbenega standarda so torej zaman in kratkoročne, če hkrati ne začnemo revolucionirati tiste družbene strukture, ki narekuje to prilagajanje: to je proizvodnjo oziroma odnose v njej. Ta korak pa je pred nami danes, ko se odločamo, ali bomo močno omejeno in dragoceno akumulacijo usmerili v tone surovin ali pa v tehnološko posodabljanje zastarele proizvodnje, v razvoj male industrije (zlasti družbenega sektorja), v vlaganje v znanost in izobraževanje ter v višji standard delavcev.

Gre za odločitev, ali bomo na račun administrativnega prelivanja dohodka in vzdrževanja proizvodnje, rentabilni le v etatskičnih okoliščinah gospodarjenja, še naprej zniževati standard in razvojne perspektive 900.000 zaposlenim.

Dolgoročno se danes z odločanjem o delitvi novoustvarjene vrednosti ter investicijah ustvarja možnost za temeljit prevrat gospodarstva, za revolucioniranje produkcijskih sil dela, in kar zadeva socialno politiko,

⁴ Isto tam, stran 10.

gre za revolucioniranje tehničnih in družbenih razmer v stanovanjski gradnji, zdravstvu, otroškem in socialnem varstvu itd.

Konec koncev gre za razvoj združenega dela, ki se bo lahko razvijalo le ob stalnem dotoku novega znanja, ki bo zaradi potrebe po znanju in inovacijah prisiljeno vlagati v kvalitetna delovna mesta, v štipendije, v študentske in dijaške domove oziroma v standard dijakov in študentov. Socialni položaj in perspektiva mlade generacije sta eksistenčno in praktično povezana z opisanimi interesi znotraj združenega dela oziroma s tem delom družbenega kapitala.

Poskusimo ta prehod med splošno ugotovitvijo in konkretnim, empirično ugotovljivim interesom analizirati na nekaterih področjih.

Vsaj deklarativno je pri nas prevladala ugotovitev, da je od znanja – s tem pa tudi od produkcije in prenašanja znanja vanj – odvisen naš družbeni in gospodarski razvoj. Delo oziroma čas, potreben za prenašanje in ustvarjanje tega razvojno najpomembnejšega proizvodnega dejavnika, je družbeno potreben čas oziroma družbeno potrebno delo. Sredstva, namenjena za izobraževanje, študentske in dijaške domove, štipendije, tujo literaturo in kompleks računalniškega opismenjevanja, so sestavni del vlaganj v družbeno reprodukcijo. Subjekti v izobraževalnem družbenem podsistemu (dijaki, študenti, asistenti, profesorji) so tako del »skupnega delavca« v enotnem procesu družbene reprodukcije v prostorskem in časovnem smislu, ki zajema čas od priprave produkta (znanja) do njegove neposredne izdelave in uporabe. Za mlado generacijo je uveljavitev tega spoznanja, zlasti pa njegovo materializiranje posebno pomembno, saj se največji del mladine nahaja v procesu izobraževanja. Ta je hkrati eden najpomembnejših dejavnikov integriranja generacij v družbeno življenje.

Žal podatki govorijo prav nasprotno. Delež za izobraževanje znotraj ustvarjenega družbenega produkta pada. Od 3,98% v letu 1980 kar na 3,17% v letu 1983.⁵

Višina in struktura razpisanih štipendij se slabšata. Štipendije po letu 1981 začenjajo izraziteje zaostajati celo za realno padajočimi osebnimi dohodki.⁶ Tri četrtine razpisanih kadrovskih štipendij so namenjene za poklice III. in IV. zahtevnostne stopnje;⁷ znotraj tega močno prevladujejo takoimenovani proizvodni poklici.⁸ Premalo je štipendij za programe V. zahtevnostne stopnje, ki so podlaga za izobraževanje na višjih in visokih šolah. Delež teh štipendij med vsemi razpisanimi je padel na 11%. Obseg izobraževalnih zmogljivosti za prvi letnik usmerjenega izobraževanja se je po letu 1982 zmanjšal za 5000 mest, kar ni ostalo brez posledic za možnost izbire šole oziroma poklica.

Druga plat te resnice pa so kadrovska ozka grla, na katera opozarjajo organizacije združenega dela, ki gotovo sodijo v konico tehnološkega

⁵ Isto tam, stran 12.

⁶ Isto tam, stran 13.

⁷ Isto tam, stran 13.

⁸ Isto tam, stran 17.

razvoja pri nas, hkrati pa so znane po tem, da njihova konvertibilno izvozno usmerjena proizvodnja mobilizira in angažira veliko znanja. Tem proizvodnjam in panogam enostavno primanjkuje visoko usposobljenih strokovnjakov, kar je posledica tega, da skladno z razvijanjem propulzivnih, visokih tehnoloških programov niso razvili ustrezne kadrovske oziroma štipendijske politike, ampak so se po prevladujoči logiki ekstenzivnega gospodarjenja zanašali na neizčrpen delovni potencial, ki je ob koncu sedemdesetih let oziroma na začetku osemdesetih na trgu delovne sile naraščal v obliki registrirane in neregistrirane brezposelnosti.

Omenjene strukture znotraj združenega dela so tako pod pritiskom zahtev po tehnološki prenovi in intenzivnem načinu gospodarjenja ter ob pomanjkanju akumulacije spoznale praktični pomen rezultatov raziskav, ki so nastale v »neprilagojenih« in »neproizvodnih« raziskovalnih ter izobraževalnih institucijah in ki poudarjajo, da je vlaganje v znanje ekonomsko učinkovitejše od vlaganja v kapital ali nekvalificirano delovno silo. Oziroma: trditev, da naj kadri ne bi bili usposobljeni bolje, kot to zahteva obstoječa proizvodnja, je potrebno zavrniti na podlagi izračunov, ki kažejo, da je prispevek izobraževanja k rasti družbenega proizvoda mnogo večji od stroškov, ki jih povzroča izobraževanje.

V okviru obstoječe proizvodnje, ki jo označujejo 80-odstotna odpisanost opreme, tehnološka zaostalost in nizka akumulativnost, je mogoče delež tehnološko zahtevnih proizvodenj povečati le, če se hkrati poveča stopnja usposobljenosti kadrov, če so njihove sposobnosti večje od trenutnih zahtev proizvodnje, če izobražujemo »na zalogo«. Kadri postanejo tako generator razvoja.

Glede na to, da bo v naslednjem srednjeročnem obdobju usmerjen v razširitev, modernizacijo ali rekonstrukcijo obstoječih proizvodnih zmogljivosti večji del investicij, bo potreba po angažiranju znanja zahtevala tudi kadrovsko prenovu.

Skratka: zaostrovanje razmer v izobraževalnem družbenem podsystemu (zaradi omejevanja sredstev za družbene dejavnosti – in s tem za znanost ter izobraževanje; zaradi neposredno razumljene vsebine kriterija »potrebe združenega dela«, ki implicira izravnavo sposobnosti delavca z zahtevnostjo dela; zaradi deformiranih začetih reformnih procesov pod močnim vplivom prvih dveh dejavnikov), splošni padec življenjske ravni in podcenjenost znanja so dostop do izobraževanja omejili. Delež generacije, ki ji je omogočeno izobraževanje, se zmanjšuje zaradi socialnega in teritorialnega kriterija, kar se v končni fazi kaže v manjši možnosti kvalitetne selekcije za najzahtevnejše izobraževalne programe, ki jih združeno delo oziroma panoge proizvodnje znotraj njega nujno rabijo.

Na točki, ko je del družbenega kapitala eksistenčno zainteresiran za podeljevanje dovoljšnjega števila štipendij (da s tem omogoči študij čim večjemu številu mladine, kar bo omogočalo kvalitetno in široko selekcijo na podlagi dela, znanja in sposobnosti, ne pa socialnega položaja oziroma kraja bivanja), ki bodo po svoji »menjalni vrednosti« omogočale intenzi-

ven študij, ter ureditev možnosti za študij, se ta objektivno pokriva z interesi in zahtevami študentov, ki že dalj časa (od pomladi 1985 pa z bojkotom plačevanja stanarin v študentskih domovih oziroma z delnim bojkotom prehrane v študentski menzi), zahtevajo ureditev svojega družbenoekonomskega položaja.

Znotraj tega bloka objektivno identičnih interesov, ki se izražajo na različne načine in z varirajočo stopnjo radikalnosti, posamezne zahteve, naj bodo še tako ozke, zaradi »stranskih« učinkov, ki jih njihovo reševanje povzroči, pomenijo preseganje »tradeunionističnih« okvirov.

Globalno se ključna vprašanja socialnega položaja mlade generacije rešujejo z vplivanjem te in njene organizacije (ZSM) na investicijsko politiko, ki bo usklajena s plani razvoja, to je z zahtevami po temeljiti spremembi tehničnih in družbenih okoliščin delovnega procesa, kar ne pomeni le uvajanja znanosti in tehnologije v proizvodnjo, moderno organizacijo dela in združevanje dohodka, pač pa tudi svobodno prelivanje posameznih delov družbenega kapitala iz ene panoge v drugo, njihovo samostojnost in neodvisnost, zlasti pa svobodno razpolaganje organizacij združenega dela z ustvarjenim dohodkom. To je usmeritev k povečani produktivni sili dela, ki znižuje vrednost delovne sile le na podlagi zmanjševanja tistega dela delovnega časa, ki je potreben za produkcijo življenjskih potrebščin. V besedah kritike politične ekonomije to pomeni produkcijo relativne presežne vrednosti. Zgolj na videz demagoška in teoretična zahteva postane dejanska ob razvojnih odločitvah, ki se jih sprejema danes. Ko gre za odločanje med vlaganjem v »tone« ali »znanje«, med ekstenzivnim in intenzivnim razvojem, ne smemo pozabiti na staro, vendar znotraj zgodovinske prakse socializmov še kako potrjeno marksistično tezo o dialektični povezavi med produkcijskimi silami in proizvodnimi odnosi. Odločamo se o tem, ali z odpiranjem in ohranjanjem dragih delovnih mest, ki so ekološko, energetsko in surovinsko zahtevna, eksistenčno pa odvisna od dovolj nekvalificirane delovne sile in zaščite države, ohranjati model, ki nas je v okviru tehnološke revolucije pripeljal v gospodarsko krizo (z logičnimi družbenimi in socialnimi posledicami), ali pa podpreti koncept razvoja in družbene sile, ki zahtevajo tehnološko prenovu v prvem delu tiste gospodarske strukture, za katero je značilno hitro obračanje kapitala, visoka, računalniško podprta tehnologija, strokovno usposobljeni kadri in kooperacija s številnimi malimi proizvodnimi enotami. Družbena in politična praksa kaže, da je ta koncept razvoja sicer zmagal, vendar žal le formalno oziroma literarno.

Menimo, da je prav od razrešitve razvojne dileme, kot smo jo nakazali, odvisna prihodnost mladih generacij, še posebej pa socialni položaj in perspektiva mladine danes. Temelj te perspektive je gotovo, da si na podlagi lastnega dela ustvariš možnosti za življenje, zato je odpravljanje brezposelnosti oziroma odpiranje kvalitetnih delovnih mest pomembno ekonomsko in socialno vprašanje, kompleksno povezano z odnosi v izobraževanju in združenem delu.

Čeprav je pri nas stopnja brezposelnosti relativno nizka, pa podatek, da je brez zaposlitve največ mladih, strokovno usposobljenih ljudi, pove, da glavno breme tega problema nosi prav mlada generacija. Neambiciozno povpraševanje po strokovno usposobljenih delavcih, ki gre v SR Sloveniji v 80% na račun delavcev z I-IV. zahtevnostno stopnjo izobrazbe, negativno vpliva na želje mladine po izobraževanju, hkrati pa ovira prestrukturiranje gospodarstva.

Danes mlad človek v severovzhodnem delu Slovenije ve, da bo delo lažje dobil, če bo brez izobrazbe. Zato ni čudno, če je delež generacije, ki ne nadaljuje šolanja po osnovni šoli, ponekod celo 30%. Med njimi so tudi odličnjaki. Ta proces je najbolj zaznaven v nižje urbaniziranih in industrializiranih delih SR Slovenije oziroma tam, kjer gospodarstvo sestavljajo predvsem takoimenovane dislocirane enote, za katere je značilna nizka stopnja samostojnosti kadrovske, štipendijske in razvojne politike, torej odvisnost od takoimenovanih sozdovskih central, v katerih so skoncentrirani znanje, kapital in odločanje. V tem smislu socialni položaj in kraj bivanja izrazito negativno korelirata z možnostjo izobraževanja. Glavni paradoks pa je, da v omenjenih občinah pomanjkanje kvalitetnih kadrov in znanja pomeni razvojno oviro. Brez njih se nerazvitost ohranja.

Poleg pomanjkanja delovnih mest (v SR Sloveniji je 42% brezposelnosti ciklične narave⁹) je po pomembnosti še bolj pereče vprašanje kvalitete delovnih mest, ki, kot smo že omenili, odseva v neambicioznem povpraševanju po kadrih in v neugodni strukturi razpisanih štipendij.

Do konca stoletja se bo na novo zaposlilo 400.000 mladih ljudi, v glavnem kvalificiranih, in to predvsem v obliki nadomestnih zaposlitev. Od kvalitete delovnega mesta pa je odvisno, koliko omogoča in spodbuja uporabo znanja ter ustvarjalnost in ustvarjanje čim večjega dohodka. Pomanjkanje in slaba kvaliteta delovnih mest tako pred družbo v celoti, še zlasti pa pred mladino, postavljata vprašanje iskanja novih kvalitetnih zaposlitvenih možnosti, kar gotovo ne bo moglo zaobiti pravičnejše porazdelitve dela (skrajšanje delovnega časa) ter tako delno rešiti vprašanje zaenkrat še prikritih tehnoloških viškov delovne sile, ki jih strokovnjaki pri nas ocenjujejo na cca 150.000 delavcev. Druga možna smer iskanja rešitev pa je razvijanje male industrije oziroma malih proizvodnih enot, brez katerih se tehnološko in razvojno usmerjena industrija ne more razviti.

Vprašanja, ki smo jih nanizali do sedaj, se skoncentrirajo ter najbolj jasno zaostrijo v primeru mlade družine, ki je sinonim za družbene okoliščine dela in življenja, v katerih dohodki izrazito in praviloma ne pokrivajo visokih življenjskih stroškov. Gre za nizke osebne dohodke ter za nedostopne pogoje za najemanje kreditov, hkrati pa za izrazito visoke stroške zaradi ureditve osnovnih življenjskih pogojev, ki jih mlada družina

⁹ Analize razvojnih možnosti zaposlovanja v letih 1986-1990, Zveza skupnosti za zaposlovanje SR Slovenije, Ljubljana 1984, stran 35.

(razen če ne ostane v veliki odvisnosti od sorodstva) na podlagi rednega dela v polnem delovnem času ne more pokriti.

Znotraj tega kompleksa še najbolj stopa v ospredje stanovanjska problematika: zaradi drage, neracionalne gradnje, ekonomskih stroškov ogrevanja in opreme stanovanja, »neekonomskih« osebni dohodkov ter socialno neselektivne stanovajske bančne-kreditne politike je mladi generaciji dostop do stanovanj na podlagi lastnega dela praktično zaprt. Primerjava cene m² stanovanja s povprečnim osebnim dohodkom to potrjuje.

Stanovanj se gradi vedno manj, to še posebej velja za družbenolastniška stanovanja, pogoji delitve pa se zaostrojujejo na račun mladih delavcev in družin ter socialno ogroženih delov delavskega razreda. V tem trenutku je v Sloveniji okoli 20.000 prosilcev za stanovanja.

Raziskava Kvaliteta življenja, ki vzorčno obdeluje celotno SR Slovenijo, narejena pa je bila na Inštitutu za sociologijo pri Univerzi Edvarda Kardelja v Ljubljani, ugotavlja, da 85% anketirancev v skupini od 15 do 24 let živi v stanovanju sorodnika. Tudi skupina od 25 do 30 let, ki je že dalj časa zaposlena, je v pretežni meri stanovanjsko odvisna od starejše generacije oziroma sorodstva. Večina mladih ljudi svoj stanovanjski problem rešuje po 34. letu starosti.

Globalizacija krize je dodatno zaostрила razmere v tistih družbenih sestavah, kjer mlada generacija dela in živi. Delno smo želeli te razmere nakazati. Če smo se pri tem omejili in poudarili zgolj nekaj segmentov, to ni bilo zato, da bi hoteli zanikati kulturno, idejno in socialno subjektiviteto mladih ljudi. Pokazati smo želeli, da se mladinsko vprašanje oziroma tisti njegov del, ki se kaže v neenakopravnem položaju do drugih socialnih struktur, lahko reši le v sklopu reševanja ključnih družbenih problemov, zato je to družbeno vprašanje. Toda atribut družbenega le ne more zasenčiti dejstva, da mlada generacija, ki se z določenim problemom sooča, to občuti na specifičen način in da temu primerno tudi reagira ter išče in predlaga rešitve.

Literatura:

1. Sonja Drobnič: Položaj mladih v Sloveniji (tipkopis), ISU, Ljubljana 1985.
2. Socialni položaj mlade generacije. Gradivo za problemsko konferenco (tipkopisen), RK ZSM Slovenije, Ljubljana, 1985.
3. Analize razvojnih možnosti zaposlovanja v letih 1986-1990. Zveza skupnosti za zaposlovanje SR Slovenije, Ljubljana 1984.

JANEZ STANOVNIK

Gospodarski razvoj Jugoslavije v luči svetovnega razvoja

Sredi gospodarskih težav imamo malo časa razmišljati o prehojeni poti in primerjati sebe in lastne probleme s težavami, s katerimi se borijo druge dežele v svetovnem gospodarstvu. In vendar to ni brez pomena tudi za temeljitejše razumevanje naše današnje situacije in odrejanje strategije za premagovanje današnjih težav. Štiridesetletnica osvoboditve in zmage nad fašizmom je vsekakor mikavna priložnost za tak pogled v preteklost in okoli sebe.

Namen tega razmišljanja nikakor ni statistična komparacija. Mnogostevilni statistični priročniki so temeljito opravili to delo. Izbrane statistične komparacije bomo porabili samo za ponazoritev. Želimo se zamisliti nad nekaterimi bistvenimi problemi strategije gospodarskega razvoja v svetu in pri nas iz perspektive današnje situacije.

Strukturna transformacija jugoslovanskega gospodarstva

Jugoslavija je sodelovala pri izredno dinamičnem povojnem gospodarskem razvoju sveta. V skoraj štiridesetletnem razdobju je povprečna letna stopnja gospodarske rasti v svetu – ki sama po sebi ne pomeni veliko zaradi velikih razlik med posameznimi deželami in predeli sveta – dosegala 4–5 % letno, kar nima primerjave v svetovni gospodarski zgodovini. Povojna gospodarska obnova je bila v glavnem končana z začetkom petdesetih let. Že v tem desetletju dosega svetovna proizvodnja povprečno rast več kot 4 %, v šestdesetih letih se povečuje celo na 5,1 %, v sedemdesetih se nekoliko zmanjšuje na 4 %, potem pa v prvi polovici osemdesetih let dosega znaten padec na 2–3 %. Dežele v razvoju izkazujejo v celotnem razdobju 1960–85 povprečno dinamiko 5,5 %, kar je nad svetovnim povprečjem; v desetletju šestdesetih let dosega njihova povprečna letna stopnja gospodarske rasti 5,6 % in v sedemdesetih letih celo 5,8 %, potem pa doživlja dramatičen padec v osemdesetih letih. V tej dinamiki rasti se izredno drastično spreminjajo notranji strukturni odnosi v proizvodnji; medtem ko je še 1960. leta kmetijska proizvodnja v deželah v razvoju povprečno predstavljala 30,9 % celotne vrednosti proizvodnje,

njen delež do 1980. leta pada na 17,4%; na drugi strani pa delež industrijske proizvodnje – ki vključuje energetiko in gradbeništvo – raste od 24,8 % leta 1960 na 39,4 % leta 1980, medtem ko delež storitvenih dejavnosti ostaja bistveno nespremenjen na ravni 43 %. V razvitih državah se je v tem časovnem razdobju že itak nizki delež kmetijstva skoraj prepolovil – s 6,3 na 3,7 % – in celo delež industrije se je relativno zmanjšal – s 40,8 na 38,6 % – medtem ko se je delež storitvenih dejavnosti znatno povečal – z 51,5 v 1960. letu na 57,7 % leta 1980.

Jugoslavija spremlja v polni meri to svetovno dinamiko. Potem ko se je celotna proizvodnja v petdesetih letih podvojila, dosega v šestdesetih letih jugoslovansko gospodarstvo povprečno letno dinamiko 5,8 %, v razdobju 1965–73 pa celo 6,1 % letno, medtem ko se kasneje v razdobju 1973–83 ta stopnja nekoliko zmanjša na 5,3 %, na kar vpliva predvsem težka gospodarska kriza v osemdesetih letih. Ta dinamika rasti je spremljana z nič manj drastičnimi strukturnimi premiki: kmetijska proizvodnja, ki je še 1965. leta predstavljala 23 % celotne proizvodnje, se zmanjšuje v začetku osemdesetih let na 13 %, industrijska produkcija pa, ki je dosegla že 1960 leta 40 % celotne vrednosti proizvodnje, pa svoj delež v osemdesetih letih celo povečuje na 45 %; storitvene dejavnosti ob tem kažejo izredno dinamiko in povečujejo svoj delež z 31 % leta 1960 na 42 % leta 1981. Ta strukturni premik se še bolje kaže v razporeditvi delovne sile. Medtem ko je bilo v kmetijstvu še 1960. leta zaposleno 63 % celotne jugoslovanske delovne sile, do 1980. leta ta relativni delež pada na 29 %; industrija, ki je 1960. leta zaposlovala 18 % celotne delovne sile, povečuje svoj delež 1980. leta na 35 %; storitvene dejavnosti pa v istem razdobju povečujejo svoj relativni delež v zaposlovanju delovne sile od 19 % na 36 %. Ta strukturna dinamika v jugoslovanskem gospodarstvu je znatno večja od povprečja v deželah v razvoju: v deželah v razvoju s povprečnim dohodkom na glavo prebivalca pod 400 dolarjev – ki predstavljajo polovico človeštva – se zaposlenost delovne sile v industriji premika samo z 9 % leta 1960 na 13 % leta 1980; v deželah v razvoju s povprečnim dohodkom do 2000 dolarjev, kamor Svetovna banka uvršča tudi Jugoslavijo – se pa delež industrijske zaposlenosti povečuje s 15 % na 21 %. Delež industrijske zaposlenosti Jugoslavije v osemdesetih letih znatno presega relativni strukturni delež industrijske zaposlenosti takih dežel, kot so Brazilija, Argentina, Alžirija in Mehika, kjer ta delež v osemdesetih letih dosega okoli 25 % celotne zaposlenosti, v Pakistanu in Gani dosega 20 %, v Indiji pa 13 %.

Izredno dinamiko gospodarskega razvoja in strukturni premik od tradicionalnega kmetijstva v smeri industrijske proizvodnje dosegajo dežele v razvoju – in med njimi Jugoslavija – predvsem ob naslonitvi na lastne sile. Medtem ko se v industrijsko razvitih državah delež akumulacije v celotni družbeni proizvodnji zmanjšuje od 22 % leta 1960 na 20 % leta 1980 – v ZDA celo na 16 % – pa hkrati delež akumulacije v nacionalnem dohodku dežel v razvoju s povprečnim dohodkom po glavi

prebivalca pod 400 dolarjev raste z 18 % na 21 %, v deželah v razvoju s per capita dohodkom do 2000 dolarjev pa raste z 19 % na 21 % v istem razdobju. V Jugoslaviji po podatkih Svetovne banke akumulacija že 1960. leta doseže 32 % družbenega produkta in se do 1980. leta še povečuje na 33 %. Akumulacija, dopolnjena z mednarodnim financiranjem, je seveda vir za investicije. V primeru Jugoslavije celotne domače investicije dosegajo 1960. leta izredno visok delež v družbenem proizvodu – 36 % – in se vzdržujejo na tej visoki ravni vse do konca sedemdesetih let, tako da 1980. leta še vedno dosegajo 34 % celotne družbene proizvodnje. Visoki delež investicij v povojnem gospodarskem razvoju Jugoslavije znatno presega izkušnje drugih dežel v razvoju: leta 1980 v Indiji investicije dosegajo 25 % nacionalnega dohodka, v Pakistanu 17 %, v Tajski 21 %, v Braziliji 19 % in Mehiki 21 %, medtem ko v industrijsko razvitih državah dosegajo komaj 20 %.

Dinamični razvoj produkcije, spremljan z globokim strukturnim premikom v smeri industrializacije, se kaže predvsem v povečevanju proizvodnje in potrošnje energije. Povprečna potrošnja energije na glavo prebivalca dosega v Jugoslaviji že 1960. leta 659 kg ekvivalentne nafte. Do 1981 se pa ta potrošnja povečuje na 1844 kg. Za primerjavo omenjamo države v razvoju s per capita dohodkom pod 400 dolarjev, kjer se zadnjih 25 let per capita potrošnja energije povečuje od 140 na 253 kg ekvivalentne nafte, medtem ko se v državah v razvoju z višjim per capita dohodkom – okoli 2500 dolarjev – kamor Svetovna banka uvršča tudi Jugoslavijo, povprečna potrošnja energije povečuje od 540 na 1209 kg per capita od 1960. do 1981. leta. Čeprav je to naglo povečevanje potrošnje energije v Jugoslaviji bolj ali manj na isti liniji z razvojem v preostalih deželah v razvoju, ki v tem času doživljajo najbolj dramatičen razvoj industrije, je vendar treba poudariti, da v Jugoslaviji do tega povečevanja potrošnje energije prihaja predvsem na račun povečanega uvoza, ne pa na račun lastne proizvodnje. V celotnem razdobju 1957–79 se celotna potrošnja energije v Jugoslaviji povečuje na povprečni letni stopnji 6,7 %, medtem ko se domača proizvodnja povečuje po stopnji samo 4,5 %. In medtem ko je povprečna potrošnja energije na glavo prebivalca v Jugoslaviji 1957. leta znašala samo 53 % povprečne svetovne per capita potrošnje, pa današnja potrošnja presega svetovno povprečje. Ta razvoj je imel daljnosežne posledice za zunanjegospodarski položaj Jugoslavije. Medtem ko je bil uvoz energije še 1965. leta samo 7 % deviznega dohodka od izvoza, pa ta delež 1983. leta dosega 33 %. Konec sedemdesetih let samo uvoz nafte stane več kot 3 milijarde dolarjev letno in kot tak predstavlja polovico deviznega primanjkljaja dežele. Zlasti pomemben v tem pogledu je notranji strukturni premik v potrošnji energije: medtem ko je nafta še 1957. leta predstavljala samo 10 % celotne potrošnje energije, premoga pa skoraj 90 %, pa 1979. leta premog pada na vsega skupaj eno tretjino celotne potrošnje, nafta pa celo presega polovico, medtem ko preostalo izpolnjujejo prirodni plin in

vodna energija. Ta razvoj, ki ima mnogo podobnosti z razvojem v Braziliji, Mehiki, Argentini in Južni Koreji, je seveda neposredno povezan s problemom rastoče zunanje zadolženosti.

Slika komparativnega strukturnega razvoja jugoslovanskega gospodarstva pa vsekakor ne bi bila popolna, če ne upoštevamo posebnosti družbenoekonomskega razvoja Jugoslavije, ki se seveda bistveno razlikuje od tendenc v drugih delih sveta. Posledica razvoja v specifičnih razmerah samoupravljanja je seveda neprimerno težje statistično odslikovati kot pa čisto ekonomske vidike. Vendar je očitno, da je samoupravljanje vplivalo na razdelitev celotnega družbenega dohodka in zato tudi na odnose socialne enakosti v deželi. Pomanjkljivi statistični podatki vendar kažejo, da je na primer 1978. leta petina gospodinjstev z relativno najvišjimi dohodki razpolagala z 38,7% družbenega dohodka v Jugoslaviji; v vseh drugih deželah v razvoju, za katere obstoje primerljivi statistični podatki, je bil ta delež »najbogatejše petine« neprimerno večji: v Indiji 49,4%, v Keniji 60,4%, v Indoneziji 49,8%, v Turčiji 56,5%, v Braziliji 66,6% in Mehiki 57,7%. Na drugi strani je pa »najsiriomašnejša« petina gospodinjstev z relativno najnižjimi dohodki po gospodinjstvu prejela v Jugoslaviji samo 6,6%, kar je pa še vedno relativno večji delež kot v preostalih omenjenih deželah v razvoju: v Indiji 7%, v Keniji 2,6%, Indoneziji 6,6%, Turčiji 3,5%, Braziliji 2% in Mehiki 2,9%. Napredek, ki je bil dosežen na področju življenjskega standarda, se kaže tudi v podaljševanju povprečne življenjske dobe: od 1960 do 1982 se je povprečno trajanje življenja za moške v Jugoslaviji povečalo z 61 na 69 let, za ženske pa s 64 na 74 let. V tem pogledu primerjave seveda ne moremo iskati pri deželah v razvoju z nizkimi per capita dohodki – kjer dosega življenjska doba za moške danes 58 let in za ženske 60 let – ampak pri deželah v razvoju s per capita dohodki do 2000 dolarjev, kamor spada tudi Jugoslavija, in kjer se je življenjska doba povečala za moške s 55 na 63 let, za ženske pa z 58 na 67 let. Najbolj značilen glede življenjskega standarda pa je razvoj Jugoslavije v zdravstvu: medtem ko je še 1960. leta prišlo na enega zdravnika 1620 prebivalcev, se do 1980 to število zmanjšuje na vsega 550. V tem pogledu Jugoslavija dosega standard industrijsko visoko razvitih držav.

Dežele v razvoju in Jugoslavija v mednarodni delitvi dela

Industrializacija dežel v razvoju v štirih desetletjih po drugi svetovni vojni je brez dvoma proces, ki je bistveno spremenil sliko sveta. Industrijska proizvodnja je konec štiridesetih let prispevala komaj 10% k celotni vrednosti proizvodnje na ozemljih, kjer so danes dežele v razvoju; v šestdesetih letih se je ta odstotek dvignil na 25% in v osemdesetih letih dosegel 40%, kar je relativno toliko, kot prispeva industrija v proizvodnji razvitih dežel; seveda zavzemajo ob tem storitvene dejavnosti v razvitih

deželah neprimerno večji odstotek kot pa v deželah v razvoju. Razvoj Jugoslavije presenetljivo ustreza temu povprečju, kljub temu da se Jugoslavija uvršča med deseterico dežel v razvoju – t. i. dežel NIC (novo industrializiranih dežel) – za katere je v povojnem razdobju značilna najgloblja industrijska transformacija gospodarske strukture.

Gospodarski razvoj v smeri industrializacije je bistveno vplival na mednarodni gospodarski položaj dežel v razvoju. Medtem ko je industrijsko blago predstavljalo v povprečju samo kakih 10% celotnega izvoza dežel v razvoju neposredno po vojni, in celo konec šestdesetih let samo 25%, predstavlja danes že preko 50% celotnega izvoza nenaftnih dežel v razvoju. In medtem ko so dežele v razvoju dosegle pred štirimi desetletji samo 1–2% svetovnega izvoza industrijskega blaga in 1962. leta komaj 4,1%, se je njihov delež povečal na celih 10,9% svetovnega industrijskega izvoza 1982. leta.

Po podatkih svetovne banke se je delež industrije v celotni proizvodnji Jugoslavije do osemdesetih let dvignil na 45%, celotne zaposlenosti v industriji z 18% leta 1960 na 33% leta 1979, delež industrijskega izvoza – pri čemer je računano brez dvoma tudi polpredelano blago – pa se je celo dvignil s 75% leta 1960 na 94% leta 1979. Industrijska proizvodnja je naraščala s povprečno letno stopnjo 12,7% v petdesetih letih, z 8,1% v šestdesetih letih ter s 7,9% v prvi in s 6,8% v drugi polovici sedemdesetih let.

Dinamika povečevanja industrijske proizvodnje v deželah v razvoju – in še posebej v Jugoslaviji – je znatno presegala kvantitativno dinamiko industrijske produkcije v razvitih deželah. Zato je samo logično, da so dežele v razvoju povečale svoj delež v celotni svetovni industrijski proizvodnji. Ker pa je strategija izvozne usmeritve zamenjala povojno uvozno substitucijo, zlasti v šestdesetih in sedemdesetih letih, je to povečevanje deleža v svetovni proizvodnji vplivalo tudi na povečevanje deleža v svetovnem izvozu. Dežele v razvoju – in med njimi tudi Jugoslavija – so si s tem izborile novo mesto v mednarodni delitvi dela: od pretežno surovin-skih proizvajalcev in izvoznikov so postale mednarodno konkurenčni in tehnično učinkoviti izvozniki industrijskega blaga.

Prodor dežel v razvoju na svetovne industrijske trge – in to ne samo s tekstilnim blagom in usnjenimi izdelki, ampak tudi z izdelki kovinske predelovalne industrije, industrije predelave lesa, v ladjedelništvu in metalurgiji vse do moderne elektronike – pa ni bil zgolj posledica avtonomne dinamike industrializacije v deželah v razvoju, ampak je bil tudi posledica notranjega razvoja v razvitih deželah in z njim povezanega procesa proizvodjalne transnacionalizacije. Stroški dela se namreč niso razvijali skladno s povečevanjem specifične produktivnosti dela v posameznih industrijskih panogah, ampak so bolj ali manj sledili linearnemu povečevanju, pri čemer so vodilno vlogo igrale tehnološko najnaprednejše in zato tudi najproduktivnejše veje. V splošni »liberalizaciji« mednarodnih gospodarskih odnosov, kakršno je ustvaril brettonskowoodski medna-

rodni gospodarski sistem, so kapitalistični podjetniki pričeli preseljevati zlasti delovno intenzivne operacije v sklopu celotne proizvodnje v dežele v razvoju. Transnacionalna produkcija – za katero je bistveno, da povezuje delno produkcijo na »periferiji« z mrežo in strategijo centrale, ki ostaja v matični deželi – je tako postala pomemben sestavni del celotnega procesa industrializacije v deželah v razvoju. Približne cenitve – točne podatke je nemogoče ugotoviti – kažejo, da prihaja verjetno več kot polovica industrijskega izvoza iz dežel v razvoju pravzaprav iz transnacionalne proizvodnje. Zato ta proces vodi do protislovja: v industrializaciji vidijo dežele v razvoju sredstvo za doseg večje ekonomske neodvisnosti, proces transnacionalne industrializacije pa odpira pot novi odvisnosti. Jugoslavija kot socialistična dežela z družbeno lastnino nad sredstvi za proizvodnjo je bila relativno zaščitena pred to nevarnostjo, ni pa ostala neprizadeta zaradi nevarnosti tehnološke odvisnosti, ki jo je povzročilo nepremišljeno in često nestrokovno »industrijsko sodelovanje«. Masovno kupovanje licenčnih pravic – od katerih je bil samo manjši del dejansko izkoriščen – brez nujne prilagoditve posebnim okoliščinam nacionalne ekonomije ob sočasnem zanemarjanju lastnega novatorstva in tehnološko razvojnega dela je povzročilo, da so dežele v razvoju – in med njimi tudi Jugoslavija – postale v osemdesetih letih tehnološko odvisne, kar ni manj nevarno od ekonomsko-politične odvisnosti, ki je bila značilna za predhodno zgodovinsko razdobje.

Proces internacionalizacije industrijske proizvodnje – ki se kaže predvsem v rastočem deležu »intrakompanijske« mednarodne menjave – je spremljan in podpiran s procesom dinamičnega povpraševanja po cenem uvoznem industrijskem blagu v razvitih državah. Dežele v razvoju (ki ne izvažajo nafte) so 1963. leta realizirale 3,5 milijard dolarjev industrijskega izvoza, povečale to vrednost na 42,2 milijarde leta 1976 in na 116,5 milijard dolarjev 1983. leta. Pri tako dinamičnem povečevanju pa je delež tekstilnega blaga padel s 33% celotnega industrijskega izvoza leta 1963 na 14% leta 1976, in na 10% leta 1983. Na drugi strani pa so izdelki strojne oziroma metalno-predelovalne industrije povečali svoj delež v celotnem industrijskem izvozu s 13% leta 1963 na 29% leta 1976 in na 37% leta 1983.

Struktura jugoslovanskega izvoza ima bolj ali manj isto pot: leta 1980 je predstavljala industrijska oprema 34,7% industrijskega izvoza, tekstil in izgotovljeno tekstilno blago pa samo 8,4%, usnjarski izdelki 8,8%, izdelki kemične industrije pa samo 12,8% in predelava lesa 8,9%. Čeprav je ostajal koeficient zunanje trgovine relativno nizko in je bil zato vpliv zunanjetrgovinskega povpraševanja na oblikovanje strukture jugoslovanske industrijske proizvodnje relativno skromen, vendar ni mogoče izključiti dejstva, da je tudi ta prispeval k strukturnemu debalansu med infrastrukturo ter končnimi industrijskimi proizvodi, ki je eden osnovnih problemov, s katerimi se danes srečuje jugoslovansko gospodarstvo. Medtem ko je energetika 1952. leta predstavljala 15,8% celotne jugoslo-

vanske industrijske proizvodnje in je do 1960. leta padla na 13,2%, je v 1980. letu padla dalje na vsega skupaj 11,9% in tako postala eden bistvenih zaviralnih dejavnikov nadaljnjega razvoja. Industrija kapitalne opreme pa je sočasno povečala svoj delež s 16,8% leta 1952 na 25,8% leta 1960 in na 28% leta 1980. Proizvodnja reprodukcijskega materiala je svoj delež prav tako zmanjšala z 42,9% leta 1952 na 36,1% leta 1980, medtem ko je proizvodnja potrošnega blaga bolj ali manj zadržala svoj delež neke pod četrtino celotne industrijske proizvodnje.

Strukturni debalans med infrastrukturo – zlasti energetske in transportno – in proizvodnjo reprodukcijskega materiala ter proizvodnjo končnih izdelkov, ki so bili bolj usmerjeni v izvoz, je v osemdesetih letih povzročil krizo celotnega procesa industrializacije. Zaradi padajočega povpraševanja in rastočega protekcionizma v razvitih deželah postaja uvozna odvisnost od energije in reprodukcijskega materiala usodna za preusmeritev industrijske proizvodnje dežel v razvoju, ko se prično zapirati zunanja tržišča za končne industrijske izdelke. V Jugoslaviji je proizvodnja predelovalne industrije naraščala v celotnem razdobju 1963 do 1980 za 1,35-krat hitreje od ekstraktivne industrije in energetike. Posledica tega zaostajanja je bilo seveda širjenje deleža reprodukcijskega materiala v strukturi uvoza. Tako se širi »začarani krog« uvozno-izvozne odvisnosti: če hoče Jugoslavija povečati izvoz končnih izdelkov, da bi povečala manko deviznih dohodkov, potem mora predvsem povečati uvoz energije in reprodukcijskega materiala. To pa prav tako pomeni, da restriktivna trgovinska politika – ki so jo dolžniške dežele, vključno z Jugoslavijo, bile prisiljene sprejeti v osemdesetih letih – ki je povzročila drastično zmanjševanje uvoza, ogroža samo sposobnost proizvodnje željenega obsega izvoza in zato vodi do neizkoriščanja proizvodnih zmogljivosti in do dušitve gospodarskega razvoja nasploh. Temu pojavu, ki se je sredi osemdesetih let tipično razvil v Latinski Ameriki, ni mogla uiti niti Jugoslavija.

Mednarodni monetarno-finančni odnosi in Jugoslavija

Mednarodni monetarno-finančni odnosi so v osemdesetih letih povzročili svetovno »krizo dolgov«, ki je z vso svojo težo zajela tudi Jugoslavijo.

Tokovi mednarodnega financiranja – cikličnega in dolgoročnega, finančnega in neposredno investicijskega – so bili relativno skromni v prvih dveh povojnih desetletjih in še kot taki so bili pretežno usmerjeni k tokovom med razvitimi državami samimi. Podatki OECD govore o tem, da je bil v prvi polovici petdesetih let celotni finančni odliv iz razvitih dežel v dežele v razvoju približno 3,5 milijard letno, pri čemer je celotna privatno bančniška kontribucija znašala samo 1,5 milijarde dolarjev. Masovno mednarodno financiranje se je razvilo šele v sedemdesetih letih, tako da je povzročilo do današnjega dne doslej nezaslišane količine

finančnih pretokov, ki dosegajo po cenitvi strokovnjakov 50 trilijonov dolarjev letno. In medtem ko je bilo mednarodno financiranje nekdam pravzaprav kreditiranje trgovine oziroma »anticipiranje«¹ trgovinskih tokov, postaja danes financiranje odločujoči faktor, ki kot tako vpliva neprimerno bolj na devizne tečaje kot blagovne paritete cen.

Masovni mednarodni pretoki kapitala imajo svoje korenine v »naftni krizi«² prve polovice sedemdesetih let. Grobe kalkulacije kažejo, da so izvoznice nafte OPEC-a v sedemdesetih letih deponirale v privatno bančniško mrežo približno 350 milijard dolarjev in da so nenaftne dežele v razvoju v istem razdobju najele prek privatnega bančnega sistema približno isto vsoto v obliki srednjeročnih posojil. Hkrati s povečevanjem privatnega financiranja – in ob več ali manj konstantnem deležu privatnega direktnega investiranja – se je povečevalo tudi državno financiranje – kreditno in darilno – kot tudi financiranje mednarodnih finančnih organizacij. Tako se je v drugi polovici sedemdesetih let prelivalo v dežele v razvoju kakih 100 milijard dolarjev letno. Čeprav se je ta pretok dramatično povečeval, spočetka ni vzbujal nikakršnega vznemirjenja. Industrijske države so pozdravljale operacijo »reciklaže«³ petrodolarjev, ker je v nenaftnih deželah v razvoju vplivala na povpraševanje po izvozu iz razvitih držav, kar je pospeševalo njihovo zaposlenost in vzdrževalo neustaljeno konjunkturo. Vzdrževanje uvoza je omogočalo deželam v razvoju proizvodnjo za izvoz, ki je dajal dovolj deviznega zaslužka, tako da odplačevanje glavnice in obresti za dolžniške dežele ni bil neobvladljiv problem. Toda dolg se je akumuliral. Še 1970. leta je celotni zunanji dolg dežel v razvoju, ki ne izvažajo nafte, znašal samo 55 milijard dolarjev. Že 1974. leta se je dvignil na 160 milijard dolarjev (tekoče vrednosti), potem pa se je podvojil na 334,3 milijarde dolarjev že leta 1978 in doživel ponovno podvojitvev na 668,6 milijard dolarjev leta 1983.

Ameriški ekonomist William R. Cline je opravil podrobno analizo tega procesa zadolževanja nenaftnih dežel v razvoju in je prišel do naslednjih izredno zanimivih rezultatov: Po njegovem računu so dežele v razvoju povečale svojo zadolženost med 1973 in 1983 za 482 milijarde dolarjev; hkrati pa so se izdatki teh dežel za nafto povečali za 260 milijard dolarjev, izdatki za obresti zaradi povečanja obrestne mere (torej samo razlika med obrestno mero, ki je veljala v razdobju 1961–80 in dramatičnim povečanjem obrestnih mer 1981. in 1982. leta) so znašali 41 milijard dolarjev. Zaradi padca surovinskih cen so pri razliki izvozno-uvoznih cen dolžniške dežele samo 1981. in 1982. leta izgubile 79 milijard dolarjev, in na zmanjševanju obsega svojega izvoza zaradi gospodarske depresije v razvitih državah so dolžniške dežele izgubile 21 milijard dolarjev; skupno torej tako imenovani »zunanji šok«, ki so ga doživele v razdobju 1973–82 dolžniške dežele v razvoju, znaša 401 milijardo dolarjev, kar je samo za 80 milijard dolarjev manj, kot pa je celotna vsota najetih kreditov oziroma mednarodnega financiranja.

Drugi avtorji, pa tudi sami državniki in ekonomisti iz dežel v razvoju,

prav tako dokumentirano kažejo na procese notranje gospodarske politike – oziroma pomanjkljivosti in napake v tej politiki – ki so povzročile pretirane mednarodne zadolžitve. Ekonomska analiza vzrokov in korenin krize v Latinski Ameriki, ki jo je pripravil sekretariat Ekonomske komisije ZN za Latinsko Ameriko in Karibsko področje ugotavlja, da je bila politika globoke deprecijacije nacionalnih valut predvsem odgovorna za to, da so se tuja posojila najprej konvertirala po nerealno nizkem tečaju v nacionalne valute, nato pa se je razvil »črni« devizni trg, ki je špekulant-skemu kapitalu omogočil masovno konverzijo nacionalne valute v konvertibilno valuto in beg tega kapitala v tujino. Po podatkih strokovne službe mednarodnih organizacij je na ta način »pobegnilo« v tujino kapitala v vrednosti ene tretjine do ene polovice celotne zadolžitve latinskoameriških dežel. Drugi viri pa kažejo predvsem na uporabo konvertibilnih posojil za povečevanje notranje potrošnje ali pa na dvomljive investicije, ki niso nikdar prinašale deviznega dohodka, često pa so proizvajale izgube namesto dohodka.

Jugoslavija tudi pri zunanjem zadolževanju naravnost neverjetno ponavlja izkušnje večine dežel v razvoju. Zunanji dolg Jugoslavije je znašal 1970. leta vsega 2,1 milijardo dolarjev, odplačevanje glavnice in obresti pa vse do 1978. leta ni bilo veliko večje kot 20% deviznega priliva dežele – v več letih je bilo celo pod to ravniyo. Do konca 1974. leta se je ta dolg povečal na 4,7 milijarde, potem pa se je do konca 1978. leta več kot podvojil na 10.725 milijonov dolarjev. Drama se je dogajala v naslednjem triletnem razdobju, ko se je konec leta 1981 celotni konvertibilni dolg dežele povečal na 19.526 milijonov dolarjev. Dinamika povečevanja zadolžitve je torej samo za nekaj odstotkov večja od svetovnega povprečja za vse nenaftne dežele v razvoju.

O vzrokih takega razvoja danes v Jugoslaviji živo razpravljajo in polemizirajo. Glede »zunanjega šoka« navaja Veselin Djuranović v nedavno objavljenem članku v »Socijalizmu« podatek, da je Jugoslavija za uvoz nafte plačala v kritičnih treh letih od 1979 do 1981 več kot 7 milijard dolarjev, medtem ko se je v tem času njena zunanja zadolženost povečala za 9 milijard dolarjev. Statistika pokaže, da je jugoslovanski konvertibilni izvoz v teh letih praktično stagniral na 11,5 milijard dolarjev, v letih ekonomske krize na Zahodu pa celo padal za približno 1,5 milijard dolarjev letno vse do 1984. leta, ko je po podatkih Narodne banke Jugoslavije dosegel 7,8 milijard dolarjev. To bi dalo slutiti, da so se tudi v Jugoslaviji pogoji trgovanja razvijali negativno zanjo in da je gospodarska recesija prav tako povzročila zmanjševanje obsega jugoslovanskega izvoza. Kar se tiče obrestnih mer, je očitno, da je Jugoslavija doživljala isto usodo kot druge dolžniške dežele v razvoju, saj je več kot polovica celotne jugoslovanske zadolžive dogovorjena s fleksibilnimi obrestnimi merami, ki so se 1981. leta nezasišano povečale. Očitno ima torej teza o »zunanjem šoku« kot povzročitelju krize dokaj močne argumente. Prav tako očitno pa ne more pojasniti celotnega dogajanja v tem razdobju.

Podobno kot v drugih deželah v razvoju je brez dvoma tudi v Jugoslaviji čedalje večja apreciacija nacionalne valute in spremljajoča jo politika zunanjetrgovinske zaščite domače, neučinkovite proizvodnje botrovala splošnemu vzdušju, ki je povzročilo pretirano investicijsko, osebno in družbeno potrošnjo, oziroma težnjo, da se lastna akumulacija »dopolni« z najemanjem deviznih posojil. Ta posojila so bila prodana v glavnem Narodni banki oziroma »konvertirana« v dinarje po nerealnem deviznem tečaju, kar je danes vzrok za glavobol »tečajnih razlik«. Statistika prav tako dokazuje, da so se ravno v teh letih devizni računi občanov naglo povečevali, kar pomeni, da smo bili priče procesa »bega dinarja v dolarje«, in to v razmerah, ko je postalo čedalje bolj jasno, da je uradni tečaj globoko nerealen in ko se je domača stopnja inflacije naglo povečevala. Ta proces je usmerjal devizna posojila bodisi v povečevanje notranje potrošnje – Jugoslavija je na vrhuncu procesa zadolževanja 1980. leta notranje porabila 7% več, kot pa je znašal takratni družbeni domači proizvod – ali pa celo v zgrešene investicijske projekte, ki nikdar niso prinašali deviznega dohodka, pač pa samo dinarsko izgubo.

Reprogramiranje dolgov pod vodstvom MMF je povzročilo perverzne tokove kapitala v svetovnem merilu. Statistika MMF kaže, da se je plačilni deficit dežel v razvoju, ki ne izvažajo nafte, zmanjšal s 112,6 milijard dolarjev leta 1981 na 37,9 milijard dolarjev leta 1984, medtem ko se predvideva za letos deficit v višini 38,2 milijarde dolarjev. To zmanjševanje deficita je bilo doseženo predvsem z drastičnim zmanjševanjem uvoza in ne s povečevanjem izvoza, kar bi bilo seveda veliko normalneje. V tem pogledu je zlasti ilustrativen primer Latinske Amerike. Volumen latinsko-ameriškega uvoza je padel s 95,8 milijard dolarjev leta 1981 na vsega 57 milijard dolarjev leta 1984, kar pomeni padec za 38,8 milijard dolarjev. Izvoz je ostal v obeh letih na isti ravni, tj. 114 milijard dolarjev. Trgovinska bilanca Latinske Amerike, ki je izkazoval deficit 2 milijardi dolarjev leta 1981, se je spremenila v ogromen presežek 37,4 milijard dolarjev leta 1984, kar je omogočalo odplačevanje dolgov. In res: po podatkih statistične službe Ekonomske komisije OZN za Latinsko Ameriko je 1984. leta za odplačevanje dolgov zeleni kontinent plačal točno 37,4 milijarde dolarjev.

Hkrati s politiko reprogramiranja dolgov in vsiljevanja restriktivne politike pod vodstvom MMF pa v svetu tudi dramatično padajo mednarodni finančni tokovi: državno financiranje stagnira, privatno pa se drastično zmanjšuje v situaciji, ko naftni »presežki« presihajo, ZDA vsrkavajo letno več kot 100 milijard dolarjev kapitala iz tujine, privatni bančniki pa beže iz dolžniških dežel v razvoju, katerih »kreditna sposobnost« je izhlapela v letih krize. Medtem ko so v sedemdesetih letih dežele v razvoju prejemale povprečno letno okoli 100 milijard dolarjev letnega finančnega pritoka, se je ta pritok zmanjšal na 47,5 milijard dolarjev – 39 milijard kreditov in finančnih daril in 8,5 milijard dolarjev direktnih privatnih investicij – medtem ko so samo odplačila za obresti in dividende – torej

brez odplačevanja glavnice – znašala po podatkih MMF 56 milijard dolarjev. Z drugimi besedami, dežele v razvoju kot celota so 1984. leta že plačevale kreditorskim deželam 8,5 milijard dolarjev več za »službo«, povezano s krediti in investicijami, kot pa so tekoče sprejemale kapitala. Prav to, samo nekoliko drugače, se potrjuje na primeru Latinske Amerike: medtem ko je kontinent prejemal še 1981. leta 8,8% vrednosti izvoznih dohodkov v obliki finančnega priliva oziroma kredita, je 1984. leta moral plačevati za obresti in dividende tujim kreditorjem in investitorjem 22,1% vrednosti tekočega izvoza. V svetovnem gospodarstvu smo tako v situaciji perverznega finančnega prelivanja sredstev iz siromašnih dežel v razvoj v bogate in razvite kreditorske dežele.

Ta proces se v celoti ponavlja tudi na primeru Jugoslavije. Medtem ko je v letih najemanja tujih posojil Jugoslavija razpolaga z dodatnimi sredstvi, ki so ji omogočala, da je trošila in investirala prek tekočih proizvodjalnih sposobnosti, mora sedaj drastično zmanjševati svojo potrošnjo – investicijsko, državno in osebno – da bi znaten del svojega dohodka – 5–7% – transferirala kreditorjem pretežno za obresti, ker je amortizacijo glavnice v procesu reprogramiranja v glavnem preložila na prihodnost.

Jugoslavija v mednarodnih trgovinskih tokovih

Naglo povečevanje mednarodne trgovinske menjave je ena bistvenih značilnosti prehojenega štiridesetletnega razdobja. Svetovna trgovina se je povečevala v povojnem razdobju konsistentno po povprečni letni stopnji, ki je bila za polovico večja od stopnje razvoja svetovne proizvodnje. Vzrokov za to značilno tendenco – ki se bistveno razlikuje od tendence v preteklem stoletju – je vsekakor več: cenejši in učinkovitejši transport, razvoj komunikacijskih sredstev, internacionalizacija potrošniških običajev s posledico širjenja in unifikacije občil, tehnološka dinamika in njena imitacija, monetarno sodelovanje in širjenje mednarodnega financiranja, zmanjševanje carinskih in drugih ovir za trgovanje itd. Rezultat tega razvoja v štirih desetletjih je bil, da se je koeficient zunanje trgovine v celotni svetovni proizvodnji podvojil: medtem ko se je neposredno po drugi svetovni vojni preko kanalov mednarodne trgovine pretakalo okoli 10% proizvedenega blaga, se je ta odstotek konec sedemdesetih let dvignil na 20%.

Ta pojav povečane dinamike svetovne trgovine je povezan s celo vrsto kvalitativnih sprememb v mednarodni trgovini. Medtem ko se je v preteklem stoletju mednarodna menjava razvijala pretežno med deželami, ki so proizvajale surovine, in deželami, ki so jih predelovale, se je v povojnem razdobju trgovina čedalje dinamičneje razvijala med industrijskimi deželami samimi: oziroma menjava se je premikala od tipičnega odnosa surovine – industrijsko blago v smeri industrijsko blago za drugo industrijsko blago. 1983. leta so industrijsko razvite dežele absorbirale 71,2%

izvoza samih industrijskih dežel, industrijsko blago je pa pomenilo 58,5% celotnega svetovnega izvoza. Ta pojav je spremljala bistvena sprememba v modelu svetovne specializacije: medtem ko so v predhodnem razvoju nacionalna gospodarstva z mednarodno specializacijo v določenih vejah proizvodnje skušala predvsem doseči večjo učinkovitost in rentabilnost s povečevanjem obsega proizvodnje in zato z izkoriščanjem bodisi prednosti v prirodnih razmerah, akumuliranem kapitalu ali pa delovni sili, pa sedaj skušajo doseči mednarodne gospodarske uspehe predvsem s povečevanjem kvalitete in zato s koncentracijo tehnoloških naporov v določenih vrstah blaga – in ne več v celih gospodarskih vejah. Tehnološki faktor zato postaja bistveni element, ki odreja prednosti v mednarodni menjavi. Ta pa ni več enostavno od narave dan oziroma pridobljen s privilegiranim mednarodnim zgodovinskim položajem, ampak je predvsem posledica zavestnega napora in znanstveno raziskovalne politike.

Razvoj zunanjetrgovinskih odnosov jugoslovanskega gospodarstva v zadnjih štirih desetletjih je v marsičem odstopal od svetovnih tendenc in svetovnega povprečja. Predvsem je vključenost jugoslovanskega gospodarstva v mednarodno menjavo pod svetovnim povprečjem in še bolj pod povprečjem dežel, ki imajo podobno stopnjo gospodarskega razvoja oziroma razpolagajo s približno enako velikostjo ozemlja in prebivalstva. Po bruto družbenem produktu na prebivalca je bila Jugoslavija 1980. leta točno na svetovnem povprečju – oziroma na 37. mestu med 70 deželami, za katere je Svetovna banka zbrala in analizirala podatke v svojem poročilu za 1982. leto. Toda po vrednosti svojega izvoza je bila znatno pod povprečjem – na 40. mestu in za kakih 16% pod svetovnim povprečjem in je od 1960. leta, ko je bila na 32. mestu, ta svoj relativni položaj v svetu znatno poslabšala. Na drugi strani je bila pa s svojim uvozom 1980. leta znatno nad povprečjem – za celih 38,3% nad svetovnim povprečjem in je ta svoj položaj znatno poslabšala v primerjavi z letom 1960, ko je bila samo 12,5% nad svetovnim povprečjem.

Izvoz Jugoslavije se je povečeval v povojnem razdobju sicer dinamičneje kot povprečni celotni svetovni izvoz. Če merimo povečevanje v fizičnem obsegu, potem vidimo, da se je njegova količina – v tonah – povečala kar za 8-krat od 1952. leta do 1983. Če pa pogledamo vrednostni razvoj jugoslovanskega izvoza, potem pa zasledimo izredno velika nihanja povprečne stopnje rasti: tako je bila v razdobju 1960–65 povprečna letna stopnja rasti izvoza 14%, potem pa je v naslednjem razdobju 1966–68 padla na 1,8% in se spet dvignila na 18% v razdobju 1969–73, se zmanjšala na 12,3% v razdobju 1974–79, da bi potem dosegla celo negativne vrednosti v osemdesetih letih. Hitrejše stopnje rasti izvoza kot celotne produkcije, ki je bila tako značilna za povojni razvoj svetovnega gospodarstva, v jugoslovanskem razvoju ne zasledimo. Zato tudi odstotek izvoza v celotni proizvodnji v glavnem stagnira na ravni 15–20% celotnega proizvoda.

Uvoz pa kaže dinamičnejšo in tudi po stopnjah rasti konstantnejšo

tendenco: od povprečne stopnje 9,3% v razdobju 1960–65 se sicer zmanjšuje na 6,8% v razdobju 1966–68, potem pa zopet izredno dinamično napreduje s povprečno letno stopnjo 23,9% v razdobju 1969–73 in nadaljuje relativno dinamično rast po stopnji 13,3% v razdobju 1974–79, da bi potem v osemdesetih letih stagniral oziroma celo nazadoval. Povprečna pokritost uvoza z izvozom je v prvih dveh desetletjih po vojni – do srede šestdesetih let – znašala približno 70%, potem pa se je pričela naglo zmanjševati in v razdobju 1974–1979 dosegla vsega 54,2%. Posledica te disipatne tendence med uvozom in izvozom je bilo odpiranje deficita v trgovinski bilanci. Medtem ko povprečni letni trgovinski deficit v prvih dveh povojnih desetletjih ni znašal več kot kakih 20 milijonov dolarjev (računano po tekočem deviznem tečaju dolarja), se je v petletnem razdobju 1967–72 ta deficit povečal na letno povprečje 850 milijonov dolarjev in se v naslednjem petletnem razdobju dvigal na povprečno 2,5 milijard dolarjev, da bi v kritičnem petletnem razdobju 1977–1981 dosegel celo 6,2 milijarde dolarjev. Odvisnost jugoslovanskega gospodarstva od svetovnega trga se torej izraža neprimerno bolj prek uvoza kot pa prek izvoza. Ta poglobljajoča se tendenca nesorazmerja med uvozom in izvozom, ki je povod rastočega zadolževanja, je brez dvoma veliko bolj posledica razvojne politike, ki je dovoljevala pretirano apreciacijo domače valute in zaščito domače proizvodnje, pri tem pa je zanemarjala izvozno usmeritev novih investicij.

Negativne posledice takega razvoja so bile mnogoštevilne. Delež jugoslovanskega izvoza v svetovnem izvozu je v glavnem stagniral v povojnem razdobju na nizki ravni pod pol procenta celotnega svetovnega izvoza. Uvoz se je sicer povečeval z 0,6% svetovnega uvoza 1960. leta na 0,7% leta 1980, toda to povečanje je bilo doseženo pretežno zaradi inozemskega zadolževanja. Blagovna struktura izvoza se je v dvajsetletnem razdobju 1960–80 sicer pozitivno premaknila v korist industrijskih proizvodov – ki 1960. leta dajejo 55,9% celotnega izvoza, leta 1980 pa kar 78,4% – hkrati pa se blagovna struktura uvoza izrecno poslabša, s tem da se je delež nafte povečal s 5,4% leta 1960 na 23,6% vrednosti uvoza 1980. leta delež industrijskih proizvodov – zlasti investicijskega blaga – pa se je zmanjšala s 63,4% na 59%. Hkrati s poslabševanjem blagovne strukture se spreminja tudi geografska usmerjenost jugoslovanskega izvoza: delež vzhodnega klirinškega področja raste s 30,4% celotnega izvoza 1970. leta na 42,1% leta 1982 v izvozu, medtem ko samo z 22,6% na 27,1% v uvozu. Tendence »uvoza s konvertibilnega področja in izvoza na klirinško področje« povzroči nujno plačilnobilančne težave, ki se premagujejo z zadolževanjem.

Tak razvoj tendenc v jugoslovanski zunanji trgovini se nikakor ne more tolmačiti zgolj kot posledica rastočega protekcionizma v razvitih državah. Nasprotno, raziskave v sekretariatu Evropske ekonomske Komisije OZN kažejo, da so vse dežele NIC skupaj (nanovo industrializirane dežele v razvoju), med katere spada tudi Jugoslavija, povečale svoj delež v

celotnem uvozu industrijskega blaga v razvite dežele članice OECD od 1970 na 1980 s 3,02% na 6,07%, samo delež Jugoslavije je padel z 0,40% leta 1970 na 0,38% leta 1980. Podrobna analiza pokaže, da se lahko samo eno četrtno tega padca pripiše padcu povpraševanja v razvitih državah, tri četrtnine pa odpadejo na zmanjševanje konkurenčne sposobnosti jugoslovanskega izvoza.

V osemdesetih letih se je zato Jugoslavija znašla v začaranem krogu dvojne težave: potrebe dinamičnega povečevanja izvoza za odplačevanje dolgov in spremembo tehnološko strukturnih odnosov v domačem gospodarstvu ter nizko učinkovitostjo in slabo mednarodno konkurenčnostjo zaradi visokih stroškov proizvodnje.

Mesto Jugoslavije na svetovni listi družbenega dohodka na prebivalca

Težave, s katerimi se srečuje Jugoslavija v svojih trgovinskih in finančnih odnosih s tujino, ne zmanjšujejo izredno daljnosežne spremembe v strukturi gospodarskega mehanizma in proizvodjalni sposobnosti gospodarstva, ki jih je dosegla v štiridesetletnem povojnem razdobju. Te spremembe so se pokazale predvsem v stalnem povečevanju celokupne proizvodnje.

Po atlasu svetovne banke za 1985. leto je Jugoslavija 1982. leta dosegla povprečni dohodek na prebivalca v višini 2500 dolarjev in je bila tako med 110. državami sveta, ki imajo vsaka več kot milijon prebivalcev, na 37. mestu po vrstnem redu. To postavlja Jugoslavijo v vrsto dežel, kakor so na primer Madžarska, Mehika, Portugalska, Grčija in Venezuela. Kazalnik povprečnega družbenega dohodka na prebivalca nikakor ni nesporni kazalnik stopnje gospodarske razvitosti, še manj pa kazalnik gospodarske moči določene dežele. Metodološki problemi izračunavanja teh kazalnikov opozarjajo na potrebno previdnost v sklepih na njihovi osnovi. Vendar uporaba iste metodologije v daljšem časovnem razdobju daje sintetično sliko splošne dinamike razvoja, čeprav nepopolno primerjalno sliko. Pri nas je na tem področju opravil pionirsko delo dr. Ivo Vinski, iz čigar del dajemo kratko sliko svetovnega razvoja in Jugoslavije v ključnem razdobju od 1950. do 1970. leta.

Celotni družbeni proizvod sveta se je povečal – računano v konstantni vrednosti dolarja iz 1970. leta – z 1306 milijard dolarjev leta 1950 in 2057 milijard dolarjev 1960. leta na 3369 milijard dolarjev leta 1970. Po podatkih iz atlasa svetovne banke je bil svetovni družbeni produkt 1980. leta – toda v tekoči vrednosti dolarja – 9775 milijard dolarjev brez ZSSR. Preračunano v vrednost dolarja iz 1970 bi to pomenilo približno 5000 milijard dolarjev. Svetovni dohodek se je povečal v desetletju 1950–60 za 57,4%, v naslednjem desetletju 1960–70 za 63,8%, v zadnjem desetletju 1970–80 pa po povprečni letni stopnji 4%. Po podatkih iz dokumentacije UNCTAD-a se je celotni družbeni produkt razvitih dežel povečeval s

povprečno letno dinamiko 4,8% v šestdesetih letih in samo s 3,3% v sedemdesetih letih, medtem ko se je družbeni produkt dežel v razvoju povečeval z letno stopnjo rasti 5,6% v šestdesetih letih in 5,8% v sedemdesetih letih. Povprečni družbeni produkt na vsakega prebivalca sveta je dosegel – zopet v stalni vrednosti dolarja iz 1970. leta – 527 dolarjev 1950. leta, 691 dolarjev 1960. leta in 935 dolarjev 1970. leta.

Z vidika takega svetovnega razvoja pogledjmo sedaj razvoj Jugoslavije. Celotni družbeni produkt Jugoslavije se je povečal s 5544 milijonov dolarjev leta 1950 – merjeno v vrednosti dolarja iz 1970. leta – na 10.977 milijonov dolarjev leta 1960 in 20.762 milijonov dolarjev leta 1970. Po podatkih iz atlasa svetovne banke za 1983. leto je bil družbeni produkt Jugoslavije v tekoči vrednosti dolarja za 1980. leto 56.660 milijonov dolarjev, kar pomeni približno 40.000 milijonov dolarjev v vrednosti iz 1970. leta. Stopnje razvoja družbenega proizvoda so bile v Jugoslaviji v tem razdobju znatno nad svetovnim povprečjem. V desetletju 1950–60 se je družbeni proizvod Jugoslavije povečal za 96,9%, v naslednjem desetletju 1960–70 pa za 89,1%. Tudi v naslednjem desetletju 1970–80 je bila v Jugoslaviji izredno dinamična povprečna letna stopnja rasti – 5,8%, čeprav je ta stopnja doživljala ogromna nihanja v desetletju: od 5,8% v prvi polovici in celo 7,1% v razdobju 1977–78 ter 6,9% v razdobju velikega najemanja posojil 1978–79, čemur je sledil globok padec na 2,4% v razdobju 1970–80 in samo 1,4% v letih 1980–81, temu je sledila najprej stagnacija, potem pa absolutni padec v osemdesetih letih.

Povprečni družbeni dohodek na prebivalca je prav tako izkazal dinamiko rasti, ki znatno prekaša svetovno. Leta 1950 Vinski ocenjuje jugoslovanski družbeni dohodek na prebivalca na 339 dolarjev – po vrednosti dolarja iz 1970. leta – potem 1960. leta že na 596 dolarjev in 1970. leta na 1019 dolarjev. Vinski je prav tako opravil projekcijo družbenega dohodka na prebivalca v Jugoslaviji za 1980. leto in dobil vrednost 1.655 dolarjev, za 1985. leto pa 2.202 dolarja (po vrednosti dolarja iz 1970. leta). Če to primerjamo z oceno Svetovne banke za 1980. leto na osnovi tekoče vrednosti dolarja, ki znaša 2.540 dolarjev, moramo ugotoviti, da je bila projekcija Vinskega dokaj točna. Medtem ko je povprečni dohodek na prebivalca v Jugoslaviji dosegel leta 1950 samo 64% svetovnega povprečja in 1960. leta 86% takratnega povprečja, pa 1970. leta družbeni dohodek na prebivalca v Jugoslaviji dosega že 109% tedanjega svetovnega povprečja oziroma drugače: medtem ko je bil družbeni dohodek na prebivalca Jugoslavije sredi petdesetih let 9-krat manjši od povprečnega družbenega proizvoda na prebivalca ZDA, se je do konca šestdesetih let ta razlika zmanjšala samo na 5-krat in 1980. leta na 4,5-krat manjši povprečni družbeni proizvod.

V štirih povojnih desetletjih se je Jugoslavija dvignila visoko na lestvici relativne ekonomske moči v svetu. To je dosegala z dinamično politiko investiranja, ki je v desetletjih absorbirala skoraj tretjino celotnega družbenega dohodka. Nesorazmerja se ob tako dinamičnem razvoju pojavljajo

skoraj neizbežno. Toda boj za njihovo odpravljanje in prehod na ekonomske kriterije in tržno gospodarstvo, ki se je začel že 1965. leta, v drugi polovici povojnega razdobja ni bil bojevan s tisto odločnostjo, ki je za tako težavno nalogo potrebna.

Stabilizacija in razvoj v nestabilnem in negotovem svetu

Svetovno gospodarstvo stopa v peto povojno desetletje v razmerah velike negotovosti. Najgloblja povojna gospodarska kriza v začetku osemdesetih let, ki je sklenila štiri desetletja izredno dinamičnega razvoja, ni razčistila gospodarskega ozračja in zato tudi ni ustvarila novih možnosti za nadaljnji razvoj. Nasprotno, globoki vzroki strukturnega neravnotežja, ki so povzročili krizo, žive še naprej in z novimi manifestacijami preprečujejo oživiljanje razvoja.

Globoke strukturne neuskkljenosti so bile v nekem smislu normalna dialeksična posledica kvantitativnega povečevanja gospodarske rasti: tehnološka imitacija razvitejše države je omogočila tistim, ki so zaostajali, znatno hitrejši tempo rasti proizvodnje in produktivnosti in s tem dohitevanje njihove stopnje razvoja. Nova tehnološka revolucija vnaša docela drugačne pogoje zaposlovanja in s tem postavlja problem zaposlenosti v ospredje. Državna proračunska politika je zajela skoraj polovico celotnega dohodka razvitih dežel in s tem ogroža učinkovitost tržnih mehanizmov in gospodarske stimulacije. Varstvo okolja večinsko sprejemajo kot pomembno gospodarsko nujnost. Čeprav se potrošniška težnja počasi spreminja, se pa štednja prebivalstva ter podjetij – in s tem družbena akumulacija – znatno zmanjšuje.

Ob vseh teh globokih strukturnih spremembah v razvitih kapitalističnih gospodarstvih pa so bistvene spremembe državne gospodarske politike. Monetaristična državna politika ponudbe ni značilna samo za ZDA in Anglijo, ampak je bolj ali manj okužila vse države članice OECD-ja.

Vse to je povzročilo krizo povojnega sistema mednarodnega gospodarskega sodelovanja. Monetarnemu režimu Bretton Woodsa se je Amerika odpovedala že v začetku sedemdesetih let. To je povzročilo režim »plavajočih tečajev«, s tem pa popolno svetovno monetarno nestabilnost. Medtem ko so zagovorniki fleksibilnih tečajev verjeli, da bodo ti izražali kupno moč nacionalnih valut, pa je praksa pokazala, da mednarodni tokovi kapitala močneje vplivajo na devizni tečaj – zlasti rezervne valute, ki igrajo vlogo svetovnega denarja – kot pa produktivnost oziroma konkurenčnost blaga. Tako smo v položaju, v katerem je osnovna svetovna valuta – dolar – precenjena za 40–50%, kar porazno vpliva na celotno svetovno gospodarstvo. Sistem trgovinskega sodelovanja se je sprevrgel v svoje nasprotje: po analizi GATT-a se samo kakih 15% svetovne menjave razvija v razmerah »svobodne trgovine«, vse drugo pa je bodisi kompenzacija, notranja menjava v transnacionalnih korporacijah, klirinška trgovina, trgovina etastičnih podjetij ali pa neposredna blagovna zamenjava s

fiktivnim plačevanjem. Razen tega so storitve čedalje pomembnejši del mednarodne menjave, ne da bi bile kakorkoli usklajene z normami mednarodnega sodelovanja. Krizo mednarodnega finančnega sistema najbolj kaže »kriza dolga«. Ne zmanjšujejo svoje kreditne aktivnosti samo bogate dežele in njihovi bankirji, ker dvomijo o »kreditni sposobnosti« dežel v razvoju, ampak tudi dolžniške dežele zmanjšujejo svoje najemanje tujih posojil, ker jih je praksa poučila, da vsa ta posojila slej ko prej povzročajo, da MMF »pogojuje« njihovo gospodarsko suverenost. Gospodarska sila – zakon džungle – je v takih razmerah še edina in poslednja garancija »sistema«.

Gospodarska moč je pa bolj kot kdajkoli doslej v rokah ZDA. Absurdnost situacije pa kaže, da približno po enem stoletju najmočnejšega kreditorskega položaja v svetovnem gospodarstvu ZDA postajajo od letošnje pomladi neto dolžniška dežela. ZDA danes uvažajo letno več kot 100 milijard dolarjev posojil in investicij iz tujine: ta vsota pomeni eno tretjino vrednosti celotnih investicij v ZDA. Ameriški zunanji dolg dosega nezaslišano vsoto 1300 milijard dolarjev. Za to zadolžitev ZDA plačujejo danes približno 3% družbenega produkta, kar ustreza približno vsoti novega pritoka tujega kapitala. Tuji kapital je brez dvoma pritegnjen v ZDA zaradi spleta ekonomskih faktorjev, ki pa so med seboj povezani: deficit državnega proračuna ustvarja veliko denarno-kreditno povpraševanje – nizka stopnja domače (privatne in korporacijske) akumulacije ob visoki stopnji investiranja prav tako ustvarja žejo za krediti – visoko notranje povpraševanje po kreditih povzroča visoke obrestne mere – visoke obrestne mere pa visoki devizni tečaj dolarja – politika nizke obdavčitve spodbuja investicije in omejuje inflacijo itd. Toda povečevanje zunanjega dolga povzroča tudi povečani odliv finančnih sredstev iz ZDA za odplačevanje obresti, povečevanje trgovinskega deficita pa čedalje večje prodiranje tuje konkurence na notranji ameriški trg in rastoči protekcionistični pritisk v ZDA, visoke obrestne mere destimulirajo notranje investicije, visoki devizni tečaj dolarja preprečuje ekspanzijo ameriškega izvoza itd. Vsi ti faktorji povzročajo, da se sredi osemdesetih let svet zaskrbljeno sprašuje, doklej se ta čudna konstrukcija svetovne moči, ki čedalje bolj temelji na tujem denarju, lahko obdrži. Vsi so soglasni v prepričanju – vključno z vodilnimi silami ameriške administracije – da se v prihodnosti devizni tečaj dolarja mora znižati in približati njegovi dejanski kupni moči: toda ali bo to preobremenjeno letalo pristalo »mehko« ali »trdo«, o tem so mnenja ostro razhajajo. Tisti, ki zastopajo tezo »trdega« pristajanja oziroma svetovnega finančnega poloma menijo, da bodo v določenem trenutku zunanji kreditorji izgubili zaupanje v konjunkturo »investicijske centrale sveta« in da bodo v hipu vračali svoje depozite domov, kar naj bi v ZDA povzročilo finačni zlom in tako hudo gospodarsko depresijo, kot je bila v tridesetih letih. Število zagovornikov te teze – ki ima seveda vrsto variant – je čedalje večje, in to na vseh ravneh in v vseh mednarodnih gospodarskih in finančnih krogih. Pristaši »meh-

kega« pristajanja pa pozivajo predvsem zavezniške dežele k sodelovanju za »reševanje« dolarja – s politiko oživljanja lastnega gospodarstva, pa čeprav za ceno povečevanja lastne inflacije. Tako je predvsem priporočilo zadnjega gospodarskega pregleda OECD.

Vsa ta dogajanja vsekakor niso posebno obetavna za zunanjegospodarsko usmeritev Jugoslavije, ki pa prav v sedANJI situaciji potrebuje čimbolj dinamično svetovno povpraševanje, da bi lahko povečala svoj izvoz. V 1984. letu, ko se je svetovni uvoz povečal za 9% – več kot 60% tega povečanja odpade na ZDA – se je v Jugoslaviji povečal izvoz samo za 6%. Za 1985. leto se predvideva povečanje samo za 4–5%, kar govori o tem, da bo povečevanje jugoslovanskega izvoza še toliko težavnejše. Tak dvom potrjuje tudi razvoj v prvi polovici letošnjega leta.

Kakšna je torej pot in usmeritev Jugoslavije v takih razmerah? Usmeritev na svetovni trg ni ena od alternativ, ki naj bi ji stala z druge strani »nulta varianta«. Usmeritev na svetovni trg je edina možna pot in rešitev. Brez nje pada ne samo program gospodarske stabilizacije, ki smo ga enoglasno sprejeli, ne samo razvoj samoupravljanja, ampak tudi sanacija našega gospodarstva in odpravljanje neusklajenosti, kar je osnova naše nacionalne varnosti in neodvisnosti.

Čeprav razmere na svetovnih trgih niso posebno obetavne, ima Jugoslavija določene prednosti – v svojih slabostih. Nizek delež jugoslovanskega izvoza v uvozu drugih dežel, oziroma v svetovnem trgu pomeni, da se jugoslovanski izvoz lahko povečuje celo, če bodo relativno nizke stopnje rasti svetovnega uvoza. Marginalnost jugoslovanskega izvoza in njegova blagovna heterogenost prav tako dokazujejo, da je možno dosežati povečevanje izvoza ob koncentraciji na prodornejših vrstah blaga. Končno, jugoslovanska zadolženost vsekakor spodbuja kreditorske dežele, da si tudi te prizadevajo za olajševanje in pospeševanje uvoza iz Jugoslavije, da bi ta mogla še naprej izpolnjevati svoje obveznosti in premagovati svoje notranje gospodarske probleme, ki so osnovni pogoj njene solventnosti in splošne stabilnosti.

Odločilna prizadevanja pa mora pokazati jugoslovansko gospodarstvo samo. Stagnacija jugoslovanskega izvoza že nekaj let na ravni okoli 10 milijard dolarjev – oziroma 7–8 milijard dolarjev konvertibilnega izvoza – dokazuje, da je bil ta izvoz le predolgo koncentriran na »tradicionalne« izvoznike. Vso skrb je treba posvetiti predvsem prodornim vrstam blaga – in to neglede na gospodarske veje – z visoko stopnjo obdelave in koncentracije tehnološke inovacije. Jugoslavija mora prodirati na svetovne trge s kvalitetnim blagom, ne pa z dumpingom svojih cen. Če pa hočemo doseči ta cilj – ki je dejansko samo izraz prepotrebne prestrukturiranja jugoslovanskega proizvodjalnega mehanizma nasploh – potem moramo nameniti vso skrb vsestranski spodbudi izvozne usmeritve našega gospodarstva. Teoretične razprave o »konvertibilnosti« in »optimalni« mednarodni delitvi dela ne smejo preprečevati praktičnih rešitev, ki jih terjata naš nacionalni interes in naša nacionalna varnost.

Jože Goričar o sebi in družboslovju

24. aprila 1985 smo slovesno odprli osrednjo slovensko družboslovno knjižnico v obnovljenih prostorih Fakultete za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani. Nastala je po združitvi fakultetne knjižnice s knjižnico Inštituta za sociologijo. Ime je dobila po nedavno umrlem nestorju slovenske sociologije dr. JOŽETU GORIČARJU. Ob tej priložnosti objavljamo v spomin nanj doslej nenatisnjeni pogovor, ki ga je leta 1976 imela z njim Manca Košir, da bi nam približal podobo profesorja Goričarja in nekatera njegova razmišljanja, ki so še danes aktualna oz. so postala predmet temeljitih razprav. Ob tej priliki usmerjamo pozornost bralcev zlasti na razprave, ki sta jih priobčila *Teorija in praksa* (let. XXI, št. 4, str. 398–423) v rubriki *Marksizem v šoli ter Komunist* (št. 5, z dne 1. 2. 1985) pod naslovom *Učitelj samoupravljanja ne more biti apologet*.

VPRAŠANJE: Sediva pred vašo domačijo v Mozirju, staro že več kot 350 let, na kateri je plošča, da je bil tu ustanovni sestanek OF za Gornjo Savinjsko dolino. Se še spominjate, kako je bilo takrat?

ODGOVOR: Sestanek, na katerem je bila tudi moja sestra, je bil leta 1941, ko me ni bilo več tu. Tega leta sem bil mobiliziran in čez čas so me zajeli Nemci. Zaprli so me v neko kasarno v Zagrebu, od koder mi je uspelo pobegniti. Skrival sem se pri sorodnikih, potem pa sem prek Zagreba, Varaždina in Rogaške Slatine prišel v Šoštanj. Odvetniška pisarna je bila že zaplenjena. Nekaj časa sem potem živel v Mozirju. Ko mi je tu postalo prevroče, sem šel v Maribor k ženinim staršem, od tod pa so me odpeljali na prisilno delo v Avstrijo – Flugmotorwerke, Ostmark. Bil sem skladišni knjigovodja, zapisoval tiste »kište«, ki so prihajale in odhajale, nenehno prešteval . . .

VPRAŠANJE: In kakšna je bila usoda sestankujočih iz vaše hiše?

ODGOVOR: Spočetka niso imeli težav. A je prišlo do izdajstva in so jih pozaprli, menda vse od tistih, ki so sodelovali na ustanovnem sestanku, skupaj z mojo sestro, ki so jo Nemci 22. julija 1942 ustrelili v celjskem Piskru. Ja, takrat je bilo množično streljanje, 160 so jih ustrelili tisti dan . . .

VPRAŠANJE: Pred vojno ste doštudirali pravo, imeli advokaturo, po vojni postali znani, kar slavni, bi lahko rekli, s »primerom Pirečnik«,

potlej pa zapustili pravniške vode in se popoloma posvetili družbenim vedam. Kako je potekala ta preobrazba?

ODGOVOR: Jeseni leta 1944, ko se je začelo že kar močno bombardiranje industrijskih objektov v okolici Dunaja, mi je uspelo pobegniti iz prisilnega delovišča. Deloma s tovornimi, deloma z osebnimi vlaki sem se srečno pripeljal do Maribora, od tam odšel v Slovensko Bistrico k znanecem, pri katerih je bila žena s hčerko, in tu mi je uspelo dobiti zvezo s partizani. Tako sem prišel v 14. divizijo. Nekaj časa sem bil borec. Osvoboditev sem dočakal v Rožni dolini na Koroškem. Potem smo šli do Celovca in tam ostali le dober teden, nakar smo se morali umakniti na staro jugoslovansko-avstrijsko mejo. Postal sem sekretar vojaškega sodišča naše divizije, od koder sem bil oktobra 1945 demobiliziran. Najprej sem bil predsednik okrajnega sodišča v Mariboru, po enem letu pa sem bil izvoljen za sodnika okrožnega sodišča v Mariboru. Leta 1947 so me poklicali na takratno ministrstvo za pravosodje, kjer sem bil nekaj časa načelnik organizacijskega oddelka, potem pa pomočnik ministra. S tega položaja sem po povabilu takratnega ministra za pravosodje Jožeta Potrča začel predavati marksizem na ekonomski, pravni in filozofski fakulteti. Leta 1951 sem prišel na pravno fakulteto za docenta za predmet Uvod v družbene vede.

VPRAŠANJE: Še vedno mi ni razumljiv preskok iz praktičnega prava v sociološko znanost . . .

ODGOVOR: Hudo praktičen ali prakticistični pravnik jaz nisem nikdar bil . . . Še v gimnazijskih letih, ko sem bil na univerzi, in tudi pozneje sem se ukvarjal z družboslovnimi vprašanji in preštudiral veliko marksistične in nemarksistične družboslovne literature, tako da sem bil s tem področjem kar dobro seznanjen.

VPRAŠANJE: Za reševanje primera Pirečnik, otroka, ki so ga Nemci iztrgali slovenski materi, ste bili po vojni klicani kot pravnik in kot pravnik ste med procesom (1950/51) doživeli svetovno slavo. Celo film so posneli po tem dogodku. Kako danes presoimate ta proces in svojo vlogo v njem? Mislite, da imamo ljudje pravico trgati otroke iz okolja, v katerem so zrasli, saj je bila kri v primeru Ivana Pirečnika najbrž (že) voda?

ODGOVOR: To vprašanje se mi je pojavljalo neposredno, ko je postala sodba o vrnitvi fanta in njegovem odvzemu krušnim staršem veljavna. Moram reči, da si tako tragičnega dogajanja, kot je bilo jemanje Ivana krušnim staršem, nikoli več ne želim. Vedeti morate, da je bil otrok odvzet kot dojenček in se je pri svojih krušnih starših počutil kot njihov otrok. Za takega ga je imela vsa okolica. Fant je bil ob odvzemu star 9, 10 let. Ni razume slovenskega jezika. Kako je ta otrok stal nasproti svoji pravi materi kot tujec tujki in kako se je oklepал krušnih staršev, od

katerih smo ga dobesedno iztrgali! To je bilo pretresljivo doživetje s povsem človeške plati. To, kar so delali nacisti, ko so trgali otroke materam iz naročja, to je bil strahoten zločin zoper človeštvo. Kako grozotno je bilo, mi je pravila mati, ki je bila takrat, ko so aretirali sestro, nekaj časa v Celju v prehodnem taborišču in je videla, kako so materam, ki so jih vozili tja, otroke trgali iz naročja. To je bil zločin. Ampak kar sem jaz doživljal v nasprotni smeri, je bila pa tragedija, človeška tragedija. Moja edina tolažba je bila v tem, da se je fant hitro znašel, se hitro zakoreninil v novem kraju, v svoji pravi domovini. Izšolal se je za elektromonterja. Danes ima družino, sam je že oče. Včasih mi pošlje sporočilo, da me bo obiskal, a ne pride do tega. No, enkrat se morava videti, da ga povprašam, če se še spominja tistih časov . . .

VPRAŠANJE: Ste imeli kasneje še kakšen podoben primer, kot je bil Pirečnikov?

ODGOVOR: Še enega v Belgiji, kjer pa je bil drugačen halo. Ko so krušni starši pravdo izgubili, so otroka skrivali skorajda po vsej Belgiji. Belgijska policija ga je iskala po klostrih in župniščih. Nemci so mater tega otroka ustrelili, očeta odgnali v taborišče, otroka pa ukradli in ga preko inštitucije Jungborn, kjer so zbirali otroke, ki so rasno ustrezali, dali ali prodali družini brez otrok. V tej ustanovi so obdržali in gojili le rasno ustrezne, ki so jih potem posvajale družine, ki so, same sterilne, hotele Führerju podariti otroka. Tiste, ki rasno niso ustrezali, so pa uničili. Bilo je to nekaj patološkega, grozotnega. Še zdaj se sprašujem, kadar gledam kak dokumentarni film na televiziji, v katerem nastopa Hitler, za katerega je na prvi pogled jasno, da je patološki tip, kako je mogoče, da mu je narod sledil. Tako visoko kulturne narod, kot so Nemci! Jih je uspel na kak hipnotični ali podoben način inficirati, zmešati, da so tulili za njim in zanj, dvigovali roke in lajali »Heil« še takrat, ko so že padale bombe na Berlin . . . To je nepojmljivo, ta množična psihoza. Mislim, da se sleherno ljudstvo ne bi dalo tako zapeljati, s kakšnim romanskim narodom bi to težko naredili . . .

VPRAŠANJE: In kakšna je bila usoda fanta iz Belgije?

ODGOVOR: Pravdo smo dobili, fanta pa ni bilo nikjer, da smo morali sprožiti izvršbo. Na koncu so ga sodne oblasti ob pomoči policije našle v nekem klostru v osrednji Belgiji. Reveža – zaprtega, izoliranega. Fantov oče se je vrnil iz taborišča in je bil na razpravi, kjer sta se s sinom srečala. Povratek tega otroka ni bil tako pretresljiv kot Pirečnikov, saj je tistega pol leta po sodbi, ko so ga skrivali od župnišča do župnišča, od samostana do samostana, doživljal pretrese, ki so rahljali vezi s krušnimi starši. V domovini se je lepo vživel, končal gimnazijo in agronomsko fakulteto v Ljubljani ter delal na očetovem posestvu. Medtem sta umrla njegova belgijska krušna starša in mu zapustila posestvo. Fant se je vrnil tja, se

poročil s hčerko nekega soseda, da je zdaj nekakšen veleposestnik. Vezi z očetom ni pretrgal, včasih ga obišče. Ostal je naš državljan.

VPRAŠANJE: Preseliva se sedaj na področje sociologije, konkretno k družbenim slojem, s katerimi se kot sociolog ukvarjate. Kako bi vi, profesor Goričar, opredelili delavski razred v Jugoslaviji?

ODGOVOR: Na to vprašanje je težko odgovoriti. Naša družba je v primerjavi s kapitalističnimi in drugimi socialističnimi družbami izredno dinamična. Družbena razmerja se zelo hitro spreminjajo. Zato je težko za daljši čas določiti značilnosti in determinante, sestavine delavskega razreda in morebiti njemu nasprotnega razreda. Bistvo samoupravljanja je ravno uničenje hierarhije, likvidacija delitve družbe na ukazovalce in izvrševalce . . . Vse, kar bi lahko bilo delavskemu razredu nasprotni razred, tako rekoč iz dneva v dan izgublja svoje značilnosti. Hkrati s tem pa svoje izgublja tudi delavski razred in postaja, poudarjam, postaja in ni še postal, nerazred, ki se staplja v množico delovnih ljudi. Težav z opredeljevanjem delavskega razreda nimam le jaz, ampak tudi drugi moji kolegi po Jugoslaviji. Brž ko je kdorkoli izmed nas objavil kakšno razpravo o tem vprašanju pri nas, v pogojih samoupravljanja, in skušal dati nekaj kazalnikov za ugotavljanje delavskega razreda, smo že čutili negotovanje politike, češ, kaj posegate v naše področje, ker je delavski razred ena osrednjih kategorij marksistične politike. Po marksistični teoriji je nosilec vsega revolucionarnega dogajanja pri graditvi socializma in v bodoči brezrazredni družbi. In zato je vprašanje kočljivo. Težko pa je zaradi prej omenjene dinamike. Delavski razred je v kapitalističnih družbah lahko določiti, ker so te, kakorkoli že zelo dinamične na nekaterih področjih, recimo v industrijsko tehnološki in znanstveni revoluciji, v svojem jedru v bistvu nespremenjene. V sistemu produkcijskih odnosov se pri njih ni še nič spremenilo. Razredi pa so zakoreninjeni prav v ekonomski strukturi družbe, se pravi v celoti produkcijskih odnosov. Pri nas se ravno ta struktura zaradi razvijanja samoupravljanja hitro spreminja, zaradi tega se hitro spreminja tudi razredna struktura družbe.

VPRAŠANJE: V političnih govorih kar mrgoli priseganja na delavski razred in govorjenja o njem. Koga pa mislijo politiki s tem?

ODGOVOR: Politiki pravijo, da so delavski razred vsi, ki delajo v proizvodnji z družbenimi produkcijskimi sredstvi in da ne kaže delati razlik med neposrednimi producenti ali manualnimi delavci, kolikor jih je še, in intelektualnimi delavci (mišljena je plast tehnične inteligence) v materialni produkciji, da so vsi skupaj delavski razred. Če je to ustrezno z znanstvenega in tudi z marksističnega stališča, pa je zame še vedno odprto vprašanje, na katerega si skušam zase odgovoriti. Prispevek o opredeljevanju delavskega razreda sem že objavil in o tem govoril na raznih simpozijih, vse v najboljši veri, da prispevam nekaj k osvetlitvi tega

vprašanja. Izhajal sem iz Leninove opredelitve razredov, ki je zdaj ne bi ponavljal, da intervjuja ne bi preveč otežil in morda tudi še koga razjezil.

VPRAŠANJE: Ko govorimo o delavskem razredu, ne pozabimo pona-
vljati načela o nagrajevanju po delu. A načelo je eno, praksa pa kaj
drugega. Kaže, da je s takim nagrajevanjem sila slabo, saj so ljudje, ki
veliko delajo in malo zaslužijo, in narobe – taki, ki slabo delajo, zaslužijo
pa veliko. Pri čemer denar najbrž ni edini pokazatelj take neenakosti . . .

ODGOVOR: Samo povejte, kaj naj bi bilo v družbi z blagovno-denarnim
gospodarstvom, kjer si lahko svoje želje zadovoljujete v glavnem le z
denarjem, še pomembnejše od denarja? To bo drugače šele takrat, ko
bomo toliko razviti, da bomo lahko začeli odpravljati blagovno-denarne
odnose. A to je muzika daljne bodočnosti.

VPRAŠANJE: Dostikrat ste pisali, da smo pri graditvi socializma, samo-
upravljanja povsem na začetku in da je treba to poudarjati, saj bi nam
lahko samo koristilo pri nadaljnjem . . .

ODGOVOR: . . . to sem pisal pred leti. Danes tega ne bi več rekel.
Imamo ustavo iz leta 1974, smo sredi razprav o osnutku zakona o
združenem delu in norme teh dveh dokumentov vendarle pomenijo velik
korak naprej v razvoju naše samoupravnosti, če bodo seveda dobile
ustrezen odraz v družbeni praksi, od gospodarstva do kulture. Danes ne bi
več rekel, da smo povsem na začetku. Čeprav še vedno menim, da je treba
govoriti o samoupravljanju kot zgodovinskem procesu, tudi govoriti o naši
samoupravni družbi samo pogojno. Ne smemo misliti, da imamo že
zgrajeno samoupravno družbo, imamo samoupravno družbo v izgrajeva-
nju, v poglobljanju, širjenju itn., skratka smo v zgodovinskem procesu, ki
naj nekoč v bodočnosti pripelje do kakovostne spremembe vsega, kar si
danes želimo. To bo pa še zelo dolgo trajalo. A ne bi rad prerokoval, saj ta
proces ni odvisen ne od volje posameznikov ne od razmerja sil, progresiv-
nih, konservativnih, reakcionarnih in tudi ne od objektivnih procesov, ki
se odvijajo v družbi. Najpomembnejši proces, od katerega bo vse odvisno,
je razvoj materialnih in produktivnih sil, tisti razvoj, ki ga danes rasnično v
širokem obsegu omogoča znanstvenotehnična revolucija in ki bo nekoč v
prihodnosti, če ne bo težkih pretresov, povzročil, da bo človek rešen
delovne nuje v skrbi za vsakdanje življenje in da bo delo res postalo
ustvarjalna, svobodna dejavnost, ki jo bo imel človek rad, ki ga bo
zadovoljevala in razvijala.

VPRAŠANJE: Dinamični procesi v Jugoslaviji zahtevajo ogromno sestan-
kovanja in sprememb, ki jih produkcija ne more dohitevati, saj se za njeno
logiko prehitro odvijajo, menijo gospodarstveniki. V nekem tozdu so v
šestih mesecih imeli en ves mesec samo sestanke, in to med rednim

delovnim časom. To pomeni: namesto da bi delali šest mesecev, so delali samo pet in zato pridelali strahoten primanjkljaj.

ODGOVOR: Gospodarstveniki imajo s svojega stališča morda prav. Dinamika, o kateri sem govoril, je bolj značilna za tisto področje, ki mu v marksizmu pravimo pravnopolična vrhna stavba. Ta prehiteva dinamiko na področju ekonomske baze. Koliko jo prehiteva (ali pa morda zaozstaja?), so vprašanja, o katerih bi bilo treba razpravljati, a se sam ne čutim dovolj kompetentnega, da bi rekel karkoli avtoritativnega o tem. Verjamem gospodarstvenikom, da jim dela ta dinamika preglavice in da je o njej treba premisliti.

VPRAŠANJE: Če govorimo o samoupravnem socializmu, ne smemo razpravljati zgolj o gospodarstvu, saj je tudi kultura velikega pomena. A njen pomen, se mi zdi, še ni prodril v zavest ljudi; kar naprej slišimo obravnavanje kulture kot porabe. Ste zato tudi vi, profesor Goričar, pred časom pikro pisali o teh naših razmerah, češ, kako je nogometni klub dobil 10 ali 15-krat več sredstev kot knjižnica?

ODGOVOR: Znana resnica je, da se stanje v zavesti veliko počasneje spreminja, kot se odvijajo spremembe v materialni bazi. V družbeni zavesti je največ ostankov preteklosti. Poglejte samo religijo; ta je že davno izgubila svoje eksistenčne korenine v družbenem dogajanju, a v družbeni zavesti še obstaja in bo tudi v prihodnje. Podobno je s kulturo, s katero pa ne razumem samo branja knjig in obiskovanja gledališč, likovnih prireditev, koncertov itd., ampak jo razumem v zelo širokem pomenu besede, tudi kulturo človeških odnosov, kulturo življenja, kulturo dela. Velikokrat sem razočaran, ko poslušam našo mladino, kako se izraža – kako nekulturno! Zadnjič sem opazoval fante na kopališču, ki so se igrali z žogo: vsaka druga beseda je bila pri enem mat kurba, pri drugem jebemti, pri tretjem pizda . . . Takšno izražanje lahko kaže na precej umazano notranjost ljudi, na revščino notranjega življenja. Ali pa je tako govorjenje že navada . . .

VPRAŠANJE: Najbrž je to tako tudi zaradi odtujenih odnosov med otroki in starši. Saj se ti nimajo z njimi časa pogovarjati in na ta način ustvarjati pristnih medčloveških vezi. Mimogrede – kakšen oče pa ste vi, profesor?

ODGOVOR: Mislim, da nisem slab.

VPRAŠANJE: Še kar premišlujem o tistih fantih in o vašem pojmovanju kulture. Ne mislite, da morajo biti kakšni praktični mehanizmi, s katerimi bi »kultivirali« našo premalo kulturno zavest?

ODGOVOR: To je vprašanje socializacije, ki je izredno kompleksno. Primarne in sekundarne. Vzemimo na primer družino. Te so zelo različne.

Omenili ste, da se starši ne pogovarjajo z otroki. Pa bi se morali – a ne na pridigarški način, maveč v odkritem dialogu o problemih, o praktičnih konkretnih vprašanjih, ki tiščijo otroke. Seveda, če starši sami niso dovolj socializirani v smislu kulturnega medsebojnega občevanja in razpravljanja, potem tega pač ne bodo mogli vzgojiti v svojih otrocih. Nanje pač prenašajo kulturo, ki jo imajo sami.

VPRAŠANJE: Prejle ste omenili religijo. Zdi se mi, da jo morava obravnavati tudi v primeru ustrezne socializacije. Mislim na številne duhovnike in cerkvene akcije, ki se temeljito ukvarjajo z mladino. Spodbujajo jo pri študiju, kulturno animirajo . . . skratka, ukvarjajo se z osebnostjo mladih, ki jo skušajo sooblikovati v bogato, kulturno individualnost.

ODGOVOR: Ne pozabite, da delajo to v katoliški cerkvi s čisto določenimi nameni. Njihov primaren namen ni narediti dobrega človeka, ampak narediti dobrega katolika. Pred kratkim sem bil v nekem kraju v Savinjski dolini in na parkirišču restavracije opazil avtobus z mariborsko oznako. Iz njega se je valila množica mladih med 14. in 18. letom, prav gotovo jih je bilo 50. Vodila jih je starejša ženska. Ogleдали so si cerkev, se sprehodili po kraju in potem nekam odšli. Srečal sem znanca in ga povprašal, če ve, kakšen izlet je to. Pravi: to so mladi iz vasi iz okolice Maribora, ki so prišli obiskat svojega bivšega kaplana, premeščene ga v naš kraj. Zelo so bili navezani nanj – z njimi je živel tako, kot današnja mladina želi, zato ga ne morejo pozabiti. Tako ga imajo radi, da ga hodijo od časa do časa obiskovat. Pa si zamislite, da bi kakšnega našega kulturnega animatorja, kakega učitelja predstavili iz enega kraja v drugega! Ste že kdaj slišali, da bi bil kak učitelj v svojem kraju tako priljubljen, da bi ga hodili otroci obiskovat, ko bi ga premestili?

VPRAŠANJE: Najbrž bi morali biti taki primeri. Saj so nas polna usta lepih besed o . . .

ODGOVOR: Čeprav z besedami posvečamo zelo veliko pozornosti delovanju tako imenovanega subjektivnega faktorja, pa je vendar še zelo veliko, če ne sploh preveč stvari, prepuščenih samim sebi. In ena takih, bolj ali manj prepuščenih, je ta sekundarna socializacija. Morda celo primarna socializacija v šolah! Potem pa se mladi porazgubijo po disco klubih, na primer. Ne, nič nimam proti taki obliki zabave, a dobila naj bi bolj humano vsebino, kulturno naravo, skrbela za tople medčloveške odnose . . . Tako pa prevečkrat slišimo, kako se po disko klubih pretepajo, kako razbijajo. Pa kot da nas to nič ne briga – zadevo prepuščamo samo sebi.

VPRAŠANJE: In če bi kaj organizirali . . .

ODGOVOR: . . . karkoli mi zgrabimo, takole organiziramo, pripeljemo v novo organizacijo cel koš birokracije. Imamo kup profesionalnih uradnikov, med katerimi jih je vsaj polovica nestrokovnjakov, polpismenih ljudi, ki samo obremenjujejo ta ali drugi proračun, ne naredijo pa nič. Birokracije je veliko preveč in ta tudi obremenjuje naše gospodarstvo. Grozno obremenjuje. Najbrž je premalo racionalnosti pri nameščanju te vrste ljudi. Pisarniško delo bi se dalo bolje organizirati. Pri nas pa deluje Parkinsonov zakon, da en birokrat potegne dva druga za seboj. In tako se to širi.

VPRAŠANJE: Končajva pogovor s predmetom vaše stroke, ki je središčnega pomena tudi za našo družbo: z marksizmom.

ODGOVOR: Marksizem štejem za zelo odprt sistem, nikoli končan, podvržen nenehnim bogatitvam. Sestanek evropskih komunističnih partij v Berlinu je prav nazoren primer za to, da se marksizem mora spreminjati v skladu s spreminjanjem družbenih razmer v svetu. Ne gre samo za družbena razmerja v svetu, ampak tudi v posameznih globalnih družbah. Veliko je ljudi, ki zastopajo stališče da je marksizem odprt in da mora biti dostopen za nova dogajanja, za družbene spremembe. A treba je poudariti tudi drugo plat: marksizem je marksizem toliko časa, dokler »varuje« svoje temeljne sestavine. Nanje ne smemo pozabiti. Te temeljne sestavine so filozofske, sociološke in ekonomske narave. Brž ko jih razvedenimo z uvajanjem »novih dognanj«, smo razvedeneli marksizem sam. In v tem je ena od slabosti mnogih naših družboslovcev, da ne poznajo dovolj teh temeljnih marksističnih sestavin. Potem pa uvajajo pod naslov marksizem vse mogoče, kar z njim niti združljivo ni! Če pogledamo zgodovino marksizma in buržoaznih družboslovnih teorij, vidimo isti pojav. V novejšem času gradijo most med marksizmom in funkcionalizmom. Takšno početje nima nič skupnega s tem, kar terja odprtost marksizma. Vztrajati je treba pri njegovih temeljih in te prvine razvijati induktivno v skladu s spreminjanjem družbenih razmer doma in v svetu. Ne pa s preprostim prenašanjem kake genialne domislice ali teorije genialnega buržoaznega sociologa v sistem, za katerega pravimo, da je marksističen, a je v bistvu daleč od tega.

Pri svojem pedagoškem delu, zlasti na tretji stopnji, opažam, da marsikateremu našemu perspektivnemu družboslovcu manjka temeljito znanje ravno tega, čemur upravičeno rečeno temeljne sestavine marksizma. Saj ve, katere so, a da bi jih dojel, živel in konfrontiral z zgodovinsko in družbeno realnostjo, tega pa ne. Raje hlasta po tuji, nemarksistični literaturi, in lovi tam kar cele dele sistemov, ki so nastali v povsem drugih družbenih razmerah, iz čisto drugačne družbnopolitične determiniranosti, kakor pa je nastajal marksizem.

VPRAŠANJE: Na šolah imamo predmet Samoupravljanje s temelji mar-

ksizma, ki naj bi usmerjal mlade v smer, o kateri govorite. Toda pri učencih se dostikrat pojavlja izrazito odklonilno stališče do tega predmeta. Da se morajo učiti na pamet, da nič ne razumejo . . . Kaj bi rekli njihovim učiteljem?

ODGOVOR: Tem učiteljem ne bi rekel nič, ker sem prepričan, da ne bi nič zaleгло. Saj niso sami krivi. Rekel bi pa tistim, ki učitelje pripravljajo, naj se zavedajo, kako zelo kočljivo delo opravljajo. Reakcije otrok zoper STM so podobne tistim reakcijam, ki smo jih imeli mi kot otroci v šoli do katehetov. Mene je za ateista naredil katehet! In marsikoga mojih kolegov tudi. Katehet s svojim dogmatizmom, s svojo zadržatostjo. Ne trdim, da so vsi, ki poučujejo STM, podobni našim bivšim zadržim katehetom, da pa je nekaj takih med njimi, sem trdno prepričan. Najbrž drugače niti biti ne more, saj imajo premalo znanja. Tudi sami se le učijo stavke in odstavke na pamet, ne razumejo dovolj ali pa nič. In te na pamet naučene stavke in odstavke zdaj prenašajo na otroke. S tem pa dosega prav nasprotni učinek. Tak, ki je v drugačnih razmerah nas, razgibane in razmišljujoče študente v srednjih šolah, najprej naredil za ateiste in pozneje za marksiste.

VPRAŠANJE: Kaj menite – moramo učni program STM izpeljati za vsako ceno ali je bolje . . .

ODGOVOR: Mislim, da je boljše, če mladine ne kvarijo učitelji, ki za ta predmet niso dovolj izobraženi.

To, kar sva se pogovarjala, velja tudi za pouk marksizma na nedružboslovnih fakultetah. Tudi ta naloga je zelo kočljiva. Zato ker se s predavanjem marksizma, prirejenim za določeno stroko, kolikor se pač da, seveda lahko zelo veliko stori za razširjanje intelektualnega obzorja študentov na teh fakultetah. Če pa predava neprimeren človek, ki jemlje delo kot rutinsko opravilo in prenaša dogmatsko neke večne, absolutne resnice, o katerih dvomiti bi bil smrtni greh, bo nastala ogromna škoda. Sam sem slišal od študentov z nekaterih nedružboslovnih fakultet, da pravijo temu predmetu drugi verouk. Zato bi se morali o tem občutljivem vprašanju veliko pogovarjati. In tudi kaj storiti.

Uvodni zapis

V okviru Inštituta za marksistične študije Znanstveno raziskovalnega centra SAZU že nekaj let poteka velik raziskovalni in založniški projekt Temeljne izdaje Marxovih in Engelsovih del (METI). Pri slovenskih bralcih je prva knjiga METI (zvezek I, 8), ki prinaša znani Marxov tekst Očrti kritike politične ekonomije 1857–58 (Grundrisse).

Očrti za kritiko politične ekonomije (Grundrisse) pomenijo pravi laboratorij Marxove ustvarjalnosti in pripadajo obdobju, v katerem je Marx zastavil vsa pomembnejša dela svojega kasnejšega snovanja ter po mnenju mnogih predstavljajo osrednji člen med Ekonomsko filozofskimi rokopisi (1844) in Kapitalom (1867). V Očrtih se bolj kot v kateremkoli drugem delu prepletajo filozofske, politično-ekonomske, sociološke, zgodovinske in druge dimenzije Marxovega preučevanja, ki predstavljajo svojevrsten »homogen krog« (Gramsci), v katerem je nesmiselno določevati meje, kjer končuje filozofija in pričenja politična ekonomija, histografija in podobno. Izvirnost in bogastvo opredelitev v Očrtih že več kot dvajset let vzpodbuja živahne in mnogokrat polemične marksistične razprave, ki samo potrjujejo veljavnost in vrednost tega Marxovega dela – tako v razmerju do drugih delov njegovega teoretskega sistema kot tudi v razmerju do kasnejše teoretske marksistične produkcije.

Ker so Očrti nenavadno aktualni in sveži tudi v sodobnem času, ki zahteva trezen teoretski razmislek o razreševanju družbenih problemov, odpira Teorija in praksa širšo razpravo ob izdaji tega dela v slovenskem jeziku, v kateri sodelujejo: dr. Božidar Debenjak, profesor na Filozofski fakulteti v Ljubljani, Pavle Zgaga, višji predavatelj na Pedagoški akademiji v Ljubljani, mag. Bobomir Kovač, asistent na Ekonomski fakulteti v Ljubljani, dr. France Černe, profesor na Ekonomski fakulteti v Ljubljani, dr. Nada Sfiligoj, profesor na Fakulteti za sociologijo, politične vede in novinarstvo v Ljubljani, dr. Milan Svilar, predavatelj na Tehnični fakulteti na Reki, mag. Lev Kreft, asistent na Filozofski fakulteti v Ljubljani, Darij Zadnikar, diplomirani filozof, dr. David McLellan, profesor Kentske univerze v Canterburyu.

Marxovi ‚Očrti‘ in zgodovina marksizma*

Kritika politične ekonomije kot Marxovo življenjsko teoretsko prizadevanje, njegova »Ekonomija«, ima prav tako težavno zgodovino nastajanja kot zgodovino prodiranja v javnost. Ohranjeni dokumenti in korespondenca nam pričajo o pravem maratonu od začetka prvih politično-ekonomskih študij iz časov pariške emigracije leta 1844 do izida *Kapitala* leta 1867 (»najboljša leta mojega življenja«).¹ Obsežnemu študiju in nenehnemu prizadevanju, da bi izoblikoval in dokončal veliko sintezo, ki je vsaj na začetku poti izgledala mnogo lažja, kot je dejansko bila, se pridružuje iz leta v leto bolj trdovratno priganjanje ozkega kroga prijateljev, pa tudi različne okoliščine, ki so delo kar naprej prekinjale. Tu je odisejada političnega begunca, obremenjenega ne le s študijem politične, pač pa tudi z empirijo družinske ekonomije (kot sicer hudo »podrejeno stroko«), tu so težave z iskanjem založnikov, ki jim sledijo težave zaradi zamud pri nastajanju rokopisov in zaradi razdrtih pogodb, tu je še vključevanje v politično dejavnost in revolucionarne boje . . . »Die Ausgabe letzter Hand« se tako znova in znova odlaga na poznejši čas. Toda teh dobrih dvajsetih let študija je neločljivo in dvakratno povezanih z raziskovalnim področjem, ki naj bi ga Marx razgrnil. Zapolnila so strani mnogih ekscerptnih zvezkov, komentarjev in pripravljalnih del in so osnova tekstov, publiciranih v tem obdobju v knjižni ali revialni obliki, hkrati pa v sodobnosti pomenijo enega izmed raziskovalno najzanimivejših obdobji Marxovega življenja.

Prvi resnejši poskus predstavitve rezultatov pomeni spis *H kritiki politične ekonomije* (1859). Z njim je poskušal Marx, kot je znano, v zaporednih zvezkih uresničiti svoj življenjski projekt, toda tudi tokrat je tako iz notranjih kot tudi iz zunanjih razlogov zamisel opustil in jo uresničil šele osem let pozneje. Toda prav ta spis na najbolj izrazit način zrcali vidni vrh študijskega materiala in lastnega snovanja, akumuliranega v londonski emigraciji petdesetih let, materiala, katerega prvo večjo sintezo predstavlja ravno sedem rokopisnih zvezkov *Očrtov kritike politične ekonomije*, pisanih mimo vseh dotodanjih ovir in tako rekoč v eni sapi ter v zanosnem pričakovanju »deluge«.² Od poraza revolucionarnega vala 1848/49 dalje je Marx iskal že v najmanjšem znaku motenj v produkcijskem procesu (pri čemer je vsaj v zgodnjih petdesetih letih znal krepko pretiravati!) zunanje motivacije za pisanje. Toda šele obdobje po prvi

* Tekst je odlomek iz študije, ki je nastajala v okviru raziskovalnega projekta ob pripravljanju integralnega slovenskega prevoda *Očrtov* na Inštitutu za marksistične študije pri SAZU v Ljubljani.

¹ Marx je to avtobiografsko oznako zapisal sicer že leta 1858, neposredno po zaključku rokopisov *Očrtov*. Prim. MEW 29, str. 566.

² »Delam vse noči kot nor na strnjevanju mojih ekonomskih študij, da bi imel jasne vsaj očrte [Grundrisse] pred deluge.« Prim. MEW 29, str. 225.

resnejši krizi leta 1857 je res spet oživilo delavsko gibanje, nekaj mesecev garanja ob »grobem osnutku« (Rohentwurf), ki mu jih je bila ta kriza izsilila, pa je bilo na koncu spet bolj namenjenih »samorazjasnjevanju« kot pa publiki.

Končno pa tudi izid *Kapitala* teoretskega maratona ni zaključil s fanfarami častnega kroga. Da projekt ni poplačal niti stroškov za cigare, kot se spominja Paul Lafargue,³ je pač Marxov črni humor in refleksija nerešljivih ugank družinske »forme vrednosti«. Nenehne dodelave in izboljšave vse do samih korektur, zaradi katerih je morala tudi stavce boleti glava, iskanje »umetniške celote«,⁴ nezadovoljstvo z doseženim (Lafargue poroča tudi o Marxovem branju Balzacove *Neznane mojstrovine* tik pred oddajo rokopisa *Kapitala* v tisk) nam tudi na teoretskem področju ne dopuščajo predstave o tem, da bi bil dosežen »končni cilj«. Kar so zatrjevali redki prijatelji, zlasti Engels v svojih recenzijah, ki naj bi prebile »zaroto molka«, s katero je bil *Kapital* sprejet v javnosti, da »odkar so na svetu delavci in kapitalisti, še ni izšla knjiga, ki bi bila za delavce tako pomembna, kakor je tale«⁵, je izsiljevala sama dejanskost, ki se je kot že tolikokrat upirala razgrnitvi lastne anatomije, »razvite do pojma«.

Tisto, kar Marx po definiciji lastne teorije ni mogel opraviti, je opravil marksizem, najprej kot marksizem II. internacionale. Poudarjanje pomena *Kapitala* je izstopilo iz odnosa do dejanskosti, znotraj splošne pozitivne miselne atmosfere tistega časa, ki je bila cepljena tudi na marksizem, se je njegov pomen vse bolj častil kot »goli rezultat«, amputiran s svojega *nastajanja* in izgubljač se v nekrofiliji s heglovskim »mrtvim truplom«. Znani Leninov aforizem, da zaradi odsotnosti Hegla pri študiju »nihče od marksistov ni doumel Marxa pol stoletja sèm!!«⁶ res opozarja na ta moment, toda v tej dikciji je bil kot dokument hkrati zapečaten še za »pol stoletja tjà« in svojim sodobnikom nedosegljiv. A za ponovno problematizacijo odnosa marksizma in filozofije v teoretskem delovanju dane dobe to ni bila ovira, saj jo je objektivno pogojeval poraz II. internacionale in z njim povezan zlom čisto določene recepcije historičnega materializma; »srečno naključje« nastopa »genialnega moža« je hipoteza, ki je tudi tu ne potrebujemo. Ta problematizacija je bila na zavidljivi ravni zastavljena že na začetku obdobja med obema vojnama z novo generacijo teoretikov kot sta bila npr. Lukács in Korsch. Ne glede na njegovo sicer nezavidljivo razmerje s takrat vzpostavljeno novo, »uradno« linijo III. internacionale, je ta tok zapustil neizbrisne rezultate. Prav ob teh rezultatih (rekonstrukcija materialističnega pojmovanja zgodovine in njena samorefleksija, umestitev v analizo zgodovine marksizma, rehabilitacija nemške klasične filozofije in še posebej ponovni študij Hegla, obrat od

³ Prim. npr. *Razgovori z [Marxom in Engelsom]*. Krt, Ljubljana 1982, str. 172, 175.

⁴ MEW 31, str. 132.

⁵ F. Engels, *Proti zaroti molka. Spisi o Marxovem Kapitalu I*. Krt, Ljubljana 1982, str. 108 (MEID IV, str. 223).

⁶ V. I. Lenin, *Filozofski zapisi*. Ljubljana 1975, str. 47.

»prirodnega« k »zgodovinskemu« ipd.), ob globalnih premikih v recepciji in interpretaciji, je prišlo tudi do temeljne spremembe odnosa do Marxove in Engelsove literarne zapuščine. Nekako v dvajsetih letih tega stoletja sta se tedaj prvič pokazali možnost in nujnost projekta celotne izdaje njunih del, posebna pozornost pa je odtlej veljala prav neizdanim, a ohranjenim rokopisnim delom.

Zgodovinsko dejstvo je, da je Marxov in Engelsov teoretski opus vstopal v poznejši čas kot torzo. Na neki način je seveda popolnoma samoumevno, da so sodobnike poznega Marxa in Engelsa – ne nazadnje najbrž tudi pod vplivom plime socialdemokratskega gibanja – pritegovali predvsem »rezultati«, da ne rečemo v maniri sodobnega vulgarizma kar »praktični napotki«. Toda pri hipotezi, da je bilo takšno zanimanje le posledica nepoznavanja in nedostopnosti tistega dela opusa (ne le zgodnjega!), v katerem lahko sledimo nastajanju novega nazora, ni mogoče resno vztrajati: končno se je pred enako materialno oviro znašla tudi generacija, ki je vsaj od poraza II. internacionale dalje razvijala kritiko ortodoksnega razumevanja Marxa.

Za spoznavanje tega dela opusa je bil pač potreben tudi ustrezen interes, ki ga pri teoretikih s konca devetnajstega stoletja ni bilo opaziti. Odsotnost takšnega interesa je razvidna že v uveljavljeni delitvi prejšnjega stoletja na dve, po filozofskem izhodišču nasprotujoči si polovici: čisto teoretsko, spekulativno, dialektično, ki je s heglovstvom doživela svoj iztek in večplastno, tudi materialistično kritiko, ter preobrat v empiristično oz. pozitivistično polovico, ki svojo specifično podobo zapusti šele okrog prve svetovne vojne. Če leži (»v zadnji instanci«) v ozadju prve obdobje meščanskega revolucioniranja evropske družbe, raste druga iz poznejšega umirjanja v vzpostavljenem meščanskem kozmosu in splošnem socialnem poletu s konca devetnajstega stoletja, ki se mu socialistična naziranja kot otroci svojega časa brez žrtev in v celoti niso mogla izogniti. Filozofsko izhodišče Marxovega in Engelsovega teoretskega nastopanja, njuna specifična metoda je bila v takem položaju brez vsake refleksije zanemarjena, pomembna so postala »dejstva«. Ker pa dejstva postanejo dejstva šele v luči določene teorije, kot je nekoč pozneje pripomnil Lukács, so morali tudi vznemirljivi »rezultati« kot nekakšna »očitna dejstva marksizma« konec koncev le temeljiti na določeni teoretski osnovi. Če izvirnik ni bil znan ali pa ni bil (ni mogel biti) razumljen, ga je bilo torej treba podgraditi s filozofijo, ki je bila pri roki in ki je obenem uživala tudi spoštovanje širokih znanstvenih krogov. Pridobljena pozicija je ironična: teoretska osnova *ortodoksije* – in v tem je sploh dialektika »pravoverstva« – je bila v čistem nasprotju z Marxovo in Engelsovo in v njuni korenspondenci ne bi bilo težko najti cele vrste sočnih mest in izrazov, ki bi lahko prav tako veljali za ortodoksijo, kot so svoj čas veljali za prejšnje teoretske nasprotnike.

Vse to je seveda globoko vplivalo na samo razmerje marksistov do tekstov obeh klasikov. Konec prejšnjega stoletja se je tudi prevladujoči

način branja njunih del usmerjal predvsem na »rezultate«. Med najbolj razširjenimi spisi je bil nedvomno *Manifest*, kar je zaradi njegovega zgodovinskega pomena in izbrušene, toda poljudne oblike tudi razumljivo, nikakor pa ni toliko vplival s svojim notranjim teoretskim nabojem in še manj kot člen, ki bi napeljeval k iskanju teoretske geneze. Dela izpred revolucionarnega vala 1848/49 načeloma niso bila deležna posebne pozornosti in jih tudi niso ponatiskovali, če pa že, potem so bila predvsem stvar kuriozitet. Nasploh so bila v ospredju dela, ki se jim kar z ovitka ni videl študijski makrokozmos, iz katerega so izšla. Ob obsežnem delu pri pripravi drugega in tretjega zvezka *Kapitala* je tako šele pozni Engels – in v tem kontekstu velja misliti tudi poznejši očitek pozitivizma – spet opozoril na konstitutivno vlogo nemške klasične filozofije in njenega izteka,⁷ hkrati pa je ob omembi *Nemške ideologije* tudi postregel z objavo »pravega« rokopisnega dela, s *Tezami o Feuerbachu*.

Sicer lahko tudi po Engelsovi smrti sledimo (npr. zlasti v Kautskyjevi *Die Neue Zeit*) nekaterim novim objavam iz rokopisne dediščine,⁸ toda takšne objave so praviloma ostajale literarne redkosti (»marxistische Seltenheiten«) brez teoretske uporabne vrednosti ali pa se je vanje celo nasilno posegalo, kot nam priča proces odkrivanja *Nemške ideologije*. Kolikor je ta del opusa na prelomu stoletij sicer postajal viden, pa še vedno velja, da ni pustil nikakršnega omembe vrednega vpliva na premostitev teoretskih poudarkov in modusov recepcije v marksizmu II. internacionale: v najboljšem primeru so po uporabi njemu ustrezne metodologije postajali novi argumenti za potrjevanje že znanega stališča. Zlom internacionale pa je pripeljal tudi na tem področju do globalnega premika. Če se je v aktualnih marksističnih kontroverzah tega časa na levici postopoma oblikovalo stališče, da je ta zlom v prvi vrsti zlom neke čisto določene recepcije Marxa, je samo po sebi razumljivo večje, predvsem pa *drugačno* zanimanje za teoretsko dediščino. »Zavest poraza«, samorefleksija zaključene dobe ni mogla razviti celovite kritike oportunistične prakse, ne da bi se spopadla z ortodoksnostjo v teoriji in posegla v fundamentalno problematiko, s tem pa je vodila k drugačni interpretaciji in refilozofikaciji teoretske podlage ter pogojevala spremembo recepcije klasičnega opusa.

K ponovnemu osvajanju pozicij historičnega materializma pa ni toliko prispevalo odkrivanje neznanega Marxa, kot se bo dogajalo pozneje – večina takšnih tekstov je bila tedaj še vedno zakopana globoko v arhivih – kolikor polemika z marksizmom II. internacionale. V tem horizontu se začenja ob sicer še nadvse praktičnih in aktualnih vprašanih razrednih bojov tega časa že Leninova rekonstrukcija v *Državi in revoluciji* (1917), pozneje pa sledimo vse večjemu zanimanju za temeljno teoretsko problematiko, kot jo razvijeta zlasti Lukács v *Zgodovini in razredni zavesti* (1923) ter Korsch npr. v *Marksizmu in filozofiji* (1923) in *Materialističnem*

⁷ Prim. Meid V, str. 429–430.

⁸ Sem spada tudi sam »Uvod« k *Očrtom kritike politične ekonomije*, ki ga je leta 1902 odkril Kautsky in naslednje leto objavil v *Die Neue Zeit* (Stuttgart 1903. Jg. 21. 1902–1903. Bd. 1, Nr. 23–25).

pojmovanju zgodovine (1929). Šele ta polemika je sprožila izrazito zanimanje za teoretsko *genezo* marksizma, poznejši teoretski boji v okviru III. internacionale pa so še potencirali njen zgodovinski pomen. S tem se je vzpostavila možnost drugačnega pristopa k celotnemu opusu ter njegovo postopno publiciranje. Od začetka dvajsetih let dalje je opazen velik premik v zanimanju za tekstovno celoto, pa tudi v njenem raziskovanju. Ogromen del gradiva je bil v arhivih ali kako drugače nedostopen, članki so bili raztreseni po revijah in časopisih, starih tudi po več kot pol stoletja, sama predstava o korespondenci je bila le megljena. V takšnem položaju so izšli ali bili ponatisnjeni nekateri posamezni teksti, ki so znova pridobivali bralce, predvsem pa je začela nastajati znamenita »stara« MEGA (MEGA¹), obsežen projekt, ki je bil povezan z imeni mnogih raziskovalcev predvsem sodelavcev moskovskega Inštituta Marxa in Engelsa.⁹

Dejstva, da se je renesansa tako zelo zanimala za antično mišljenje, materialistično ne moremo razložiti kar z naključnim odkritjem tega ali onega vélikega klasičnega teksta, čeprav k nadaljnjemu razvoju lahko prispevajo tudi takšna odkritja. Obstajati mora neki »a priori«, v sami dejanskosti posredovana teoretska odzivnost na določeno problematiko, ne pa zgolj mehanični vzrok nekega objektivnega, npr. literarnega priorja. Premestitve poudarkov v recepciji in interpretaciji so bile seveda sopogojene s socialnimi gibanji po prvi svetovni vojni, vendar ne izvirajo že kar iz preobrazbe bojnih gesel, temveč iz teoretske problematike, iz spopada s scientizmom ortodoksije. Njena obramba Marxa se je pokazala kot obramba specifičnega marksizma, kritika tašnega marksizma pa se – kot tudi v poznejših primerih – začinja z naslonitvijo na samega Marxa. Z restavratorjo »logike Kapitala«, s ponovnim odkrivanjem historičnomaterialistične metode in z njeno umestitvijo v aktualne teoretske kontroverze se začinja eden izmed mnogih spopadov »za« Marxa oziroma »okrog« Marxa, ki bralca včasih res lahko spominja na golo eksegezo, če izgubi – ali on ali pa kar sama teoretska diskusija – izpred oči zgodovinsko-praktični horizont miselne dejavnosti. Spoznanje možnosti ideologizacije lastnega stališča in zahteva, da kritično metodo marksizma apliciramo nanj samega, pomeni, da tudi recepcije teoretske dediščine, tu seveda Marxove, ne dojemamo zunajzgodovinsko: posredovana je praktično, kot »Resnica« pa je ideološki konstrukt. »Spor o dejanskosti ali nedejanskosti mišljenja« Karla Marxa »– ko je izolirano od prakse – je čisto *sholastično* vprašanje.«¹⁰

Izborjena splošna raven teorije je torej omogočala in zahtevala natančnejši vpogled v opus obeh klasikov. Dvajseta in začetek tridesetih let prinesejo prve ključne tekste njune rokopisne zapuščine. Ker pa tudi to

⁹ Inštitut, ki ga je vodil danes še vedno vse preveč pozabljeni D. B. Rjazanov, je pripravljaval izdajo v obsegu približno 45 zvezkov. Na začetku stalinskega termidorja je bil Rjazanov leta 1931 odstavljen, leta 1935 je projekt pri dvanajstem zvezku prenehal izhajati v izvirniku, leta 1938 pa je Rjazanov v dokaj nepojasnjenih okoliščinah umrl. Izid *Očrtov* pade v čas neposredno po teh dogodkih in je zato dovolj osupljiv.

¹⁰ K. Marx, *Teze o Feuerbachu*. MEID II, str. 357.

obdobje nikakor ni teoretsko homogeno in brez zgodovinskih spopadov, je recepcija na novo pridobljenih tekstov šla v dva cepa. Pomemben del pooktobrske kritike marksizma II. internacionale je zadeval zgolj njegove neposredno politične konsekvence, ne pa tudi globlje filozofske podlage, ki jo je bilo zato toliko lažje bolj ali manj nespremenjeno ohraniti, predvsem v obliki »naravoslovne« v nasprotju z, recimo, Lukácsevo »zgodovinsko« dialektiko. Tako dobijo Engelsovi pozni rokopisi, izdani sredi dvajsetih let pod naslovom *Dialektika prirode*, kar takoj neznansko teže v takratnih – predvsem ruskih – diskusijah, pozneje pa, ustrezno znanim redakcijskim posegom poznejših izdaj,¹¹ postanejo v svoji petrificirani diamatski recepciji prava »metafizika« marksizma. Nekateri zgodnejši spisi, (re)publicirani približno hkrati z *Dialektiko prirode*, so ostali za ta miselni tok nezanimivi.

V nasprotnem toku, za katerega ni značilna emancipacija od pozitivističnega načina razmišljanja le s pomočjo rehabilitacije nemške klasične filozofije in drugačnega branja *Kapitala*, ampak deloma in v določenem geografskem prostoru tudi s spodbudami prihajajočega novega vala, ki ga še najbolje označuje izraz eksistencializem, dobi osrednje mesto zgodovinska, socialno-filozofska in antropološka tematika, ki jo še poglobi vpogled v zgodnja dela. Leta 1932, že po odstranitvi Rjazanova, izidejo v Moskvi *Ekonomsko-filozofski rokopisi* (MEGA¹ I.3) in *Nemška ideologija* (MEGA¹ I.5) kot eden pomembnejših rezultatov dotedanjega raziskovanja na moskovskem Inštitutu. Zlasti izid prvega dela so filozofske razprave takoj pozdravile kot izjemen dogodek, samo delo pa je ob mnogih ponatisih in prevodih ostajalo v ospredju širokega zanimanja od Marcusejeve »konkretne filozofije« na začetku tridestih let¹² pa do nedavnega. Za tok, ki pa je filozofske razsežnosti opusa obeh klasikov reduciral bolj ali manj zgolj na *Dialektiko prirode*, so ostali *Ekonomsko-filozofski rokopisi* le feuerbachovska etapa na poti k »znanstvenemu socializmu«.

V tem radikalnem razcepu pristopa k tekstovni dediščini je že tičal nov spor, spor o razliki med Marxom in Engelsom ter o »mladem« in »starem« Marxu, spor, ki je zasenčil dotedanje, zasnovane bolj ali manj še v odnosu do marksizma II. internacionale, spor, ki je predstavljal rdečo nit še zlasti v diskusijah povojnega obdobja in ki mu je pozneje dalo drugačne razsežnosti prav postopno odkrivanje nastajanja kritike politične ekonomije, pri čemer so imeli posebno vlogo prav *Očrti*. Toda ta pot nikakor ni bila premočrtna.

V tridesetih letih je prišlo v odkrivanju Marxa in Engelsa do nenadnega obrata in zastoja. Zmaga nacizma je postavila povsem fizično nepre-

¹¹ Prim. B. Debenjak, *Friedrich Engels – zgodovina in odtujitev*. Maribor 1970, zlasti str. 87–89 (2. izd., Maribor 1981, str. 103–104).

¹² »Izid Marxovih *Ekonomsko-filozofskih rokopisov* iz leta 1844 mora postati odločilen dogodek v zgodovini raziskovanja Marxa.« – H. Marcuse, *Neue Quellen zur Grundlegung des Historischen Materialismus* (1932, ponatis v: H. Marcuse, *Schriften*. Bd. 1. *Der deutsche Künstlerroman – Frühe Aufsätze*. Suhrkamp, Frankfurt 1978, str. 509.

Prim. tudi »Dodatek« v J. Habermasa *Theorie und Praxis. Sozialphilosophische studien*. Darmstadt und Neuwied 1963.

mostljivo oviro pred teoretsko dejavnost v Nemčiji, njeno drugo pomembno geografsko točko v Sovjetski zvezi pa je odplaval proces stalinizacije. V atmosferi čistk in destrukcije intelektualnega življenja se nakopičena dognanja raziskovalnih prizadevanj iz prejšnjega obdobja počasi izgubljajo v dogmatiki in ideologizaciji celote družbenega življenja. Čim bolj postajajo »klasiki marksizma« ideološki znak, toliko manj so lahko predmet znanstvenega raziskovanja. Kot eden izmed zadnjih rezultatov takšnega raziskovanja in tako rekoč neopazno izidejo v Moskvi leta 1939 Marxovi *Očrti kritike politične ekonomije* (ki jih je tedaj že pokojni Rjazanov napovedal že leta 1925 v Grünbergovem Archiv für die Geschichte der Arbeiterbewegung), dve leti pozneje pa jim sledi še dodatni zvezek¹³ z obsežnim aparatom. Prav ta aparat je lahko še danes pomemben vir za arheologijo raziskovanja Marxa v predvojnem obdobju in usode tega raziskovanja v stalinizmu. Njegova metodologija v nekaterih pogledih odstopa od tiste, ki so jo uporabljali v izdajah »stare« MEGA, kar je še posebej vidno v redakcijskih pojasnilih. *Očrti* so tekst, pri katerem je zaradi njegove večplastnosti in dejstva, da so »Rohentwurf«, deloma sinteza in deloma ekscerptni zvezek, težko uporabljati uveljavljeni način tekoče oštevilčenih pojasnil, zato so jih uredniki prve izdaje navezovali kar na ustrezne strani in vrstice ediranega besedila (poleg izdaje v MEGA² ohranja takšen postopek tudi slovenska izdaja v METI I.8).

Toda ob študiju aparata iz leta 1941 se težko znebimo vtisa, da je takšen postopek urednikom omogočal predvsem prikrivanje nekaterih razsežnosti razumevanja Marxovega besedila, ki v tem času niso bile več »na liniji«. To je še posebej vidno v njihovem skoraj dlakocepskem navajanju zvez med Marxovim tekstom in Heglovim teoretskim korpusom.¹⁴ Nemška klasična filozofija je bila v diamatu dogmatsko zavržena kot »idealizem« brez vsakršnega produktivnega miselnega elementa, kar je onemogočilo tisto recepcijo Marxa in tisto teoretsko usmeritev, ki je v dvajsetih letih izhajala iz zahteve po ponovnem premisleku filozofske razsežnosti v marksizmu, rekonstruirala zgodovinsko dialektiko in opozorila na Heglov pomen za genezo Marxovega mišljenja. Rezultati raziskovalnega dela urednikov prve izdaje *Očrtov* so bili zadnji, zakrinkani odmev takšnih teženj, ki pa se žal niso razvijale dalje, ampak so ostale v tej izdaji samo ohranjene in dokumentirane. Za sodobno marksologijo so lahko nekatere reference na Hegla problematične, ponekod pretirane (prav v tem je najbrž bil motiv njihovega vnašanja v aparat) ali pa kar neutemeljene. Ker pa celo aparat v takšni izdaji *Očrtov*, kot je MEGA² ne

¹³ Rokopisi so izšli pod naslovom *Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie (Rohentwurf) 1857–1858*, ki je redakcijska kombinacija nekaterih Marxovih izrazov. Prvi zvezek vsebuje »Uvod«, »Poglavje o denarju« in »Poglavje o kapitalu«, dodatni zvezek pa poleg osnutka »Bastiat in Carey« še Marxove ekscerpte iz Ricarda (1850–1851), dva osnutka za »Indeks k sedmim zvezkom« (junij 1858), fragment prvotnega besedila za *H kritiki politične ekonomije* (avgust–oktober 1858), Marxov pregled lastnih raziskav »Poročila k mojim lastnim zvezkom« (junij–julij 1861) ter načrt osnutka za 3. pogl. besedila *H kritiki politične ekonomije* (pomlad 1859 ali poletje 1961).

¹⁴ S tem v zvezi se pogosto navaja naslednji odlomek iz Marxovega pisma Engelsu 16. januarja 1858: »V metodi obdelave mi je bilo v veliko pomoč, da sem by mere accident... spet prelistal Heglovo „Logiko“«. Prim. MEW 29, str. 260.

opozarja na Heglovo prisotnost v Marxovem tekstu, ohranja prva izdaja svojo zgodovinsko vrednost.

Prva izdaja *Očrtov* je ostala neposredno po svojem izidu iz različnih vzrokov praktično prezrta. Ta prezrtost se je nadaljevala tudi še po drugi svetovni vojni, kljub fotomehničnemu ponatisu pri založbi Dietz v Berlinu leta 1953.¹⁵ K takšni usodi tega Marxovega rokopisa, ki pa je bil potem nekako od konca šestdesetih let deležen vedno večje pozornosti, je prispevala predvsem sama situacija v zgodnjih povojnih marksističnih diskusijah. Stalinski razrez Marxove teorije na dialektični materializem (»dialektična« »metoda spoznavanja« in »materialistična« »razlaga prirodnih pojavov«), zgodovinski materializem (»razširitev tez dialektičnega materializma na proučevanje družbenega življenja«) in politično ekonomijo (»sestavni del marksistično-leninske znanosti o družbi«) je teoretsko kritiko discipliniral z redukcijo na »znanstvene discipline« (ne brez najslabšega metafizičnega preostanka). Ker je bilo dovolj težav že z *Ekonomsko-filozofskimi rokopisi*, je bilo mogoče v tem okviru tudi *Očrte* upoštevati zgolj kot etapo v izgrajevanju »marksistične politične ekonomije«. Na nasprotni strani pa se tudi tisti del marksističnih diskusij in iskanj, ki je izviral tako iz teoretske konfrontacije z diamatom na ozadju socialnih spopadov realnega socializma petdesetih let kakor tudi iz naslanjanja na predvojne tradicije marksistične prenovе ter iz seznanjanja z dotlej neznanimi Marxovimi in Engelsovimi spisi, vse do šestdesetih let v glavnem ni pretirano zanimal za rokopis »ekonomističnega« Marxa. Tekst, ki ga je morala povojna pretežno antropološko in humanistično usmerjena misel najprej izčrpati, so bili seveda *Ekonomsko-filozofski rokopisi*, kolikor pa so te diskusije predpostavljale in pogojevale nadaljnje raziskovanje in odpiranje novih tekstovnih območij, je postopoma moralo priti do poskusov preseči polarizacijo med »mladim«, »filozofskim« ter »starim«, »ekonomističnim« Marxom. Ta polarizacija je namreč marksovsko sintezo reducirala nazaj na tradicionalno stališče tako filozofije kot politične ekonomije, *Očrtom* pa je v takšnem kontekstu še najbolj ustrezala vloga »nikogaršnje zemlje«.

Tako so *Očrti* doživeli svoj pravi odmev šele pred kakimi dvajsetimi leti in sodijo med tiste Marxove ključne tekste, ki so doživeli tako v procesu odkrivanja kot recepcije najbolj svojevrstno usodo. Prvi avtor, ki jim je posvetil resno monografijo, je bil prej omenjeni Rosdolsky.¹⁶ V

¹⁵ Prim. R. Rosdolsky, *Zur Entstehungsgeschichte des Marx'schen „Kapital“*: 2. izd., Frankfurt 1968: »Do tedaj v zahodnem svetu ni bilo več kot treh ali štirih primerkov izvirno v Moskvi leta 1939 objavljenega dela.« (Str. 7, op. 1.) »... čeprav je Marxovo delo ... objavljeno že 14 let [tako piše Rosdolsky leta 1967, torej govori o izdaji iz leta 1953], je do sedaj ostalo skoraj neopaženo.« (Str. 10, op. 6.)

Izdaja iz leta 1953, ki je oba zvezka prve izdaje združila v eni sami knjigi z vnešenimi korekturami, je bila ponatisnjena še leta 1968 v Frankfurtu in ponovno v Berlinu 1974. Poleg izdaje v MEGA² so v izvirniku končno izšli tudi v MEW 42, Berlin 1983.

¹⁶ Tudi Rosdolsky je eden izmed prezrtih raziskovalcev predvojne generacije (roj. 1898). Od leta 1927 do odstranitve Rjazanova leta 1931 je bil sodelavec moskovskega Inštituta Marxa in Engelsa. Vojno je preživel v nacističnih taboriščih, po njej pa je emigriral v ZDA. Tu je od leta 1948 pa vse tja v sredino petdesetih let pisal svojo studijo o »Rohentwurf«. Tik pred smrtjo leta 1967 je dopisal še predgovor, knjiga pa je izšla naslednje leto v Frankfurtu.

primerjavi s sicer bolj redkimi poglobljenimi študijami razvoja Marxovega ekonomskega raziskovanja ima njegovo delo to prednost, da svojega predmeta ne obravnava kot »politično ekonomijo«, ločeno od celote Marxovega opusa in problematike: vprašanje Marxove metode kritike politične ekonomije skicira v Predgovoru celo kot »najvažnejši in teoretsko najbolj zanimiv problem«, to pa je »razmerje Marxovega dela do Hegla in posebej do njegove Logike.«¹⁷

Tej smeri je sledil velik del novejših raziskav in druga, povojna ponovna zastavitev vprašanja marksizma in filozofije se je po recepciji *Zgodnjih del* oprla prav na »Rohentwurf« in naprej na *Kapital*. Očrti so raziskovalnim interesom temeljito razkrili in približali razsežnosti ledene gore, katere vidni vrh je predstavljalo pogosto diametralno nasprotno interpretirano Marxovo življenjsko delo. Recepcija *Ekonomsko-filozofskih rokopisov* je okrepila antidogmatično linijo in utemeljila ponovno prisvojitve antropoloških razsežnosti »abstraktno v nasprotju« z vulgarnim ekonomizmom, vstop *Očrtov* v sodobne diskusije pa prinaša z drugačno recepcijo ponovno prisvojitve kategorialnega aparata analize materialnih družbenih razmerij, točko, brez katere t.i. humanistični marksizem ni mogel napredovati. Da so postali ključna referenca marksističnih diskusij šele v zgodovinskem obdobju okrog leta 1968 in zlasti po njem, gotovo ni naključje. Vse do danes ostajajo predmet številnih raziskovalnih projektov¹⁸ in ena izmed osrednjih točk sodobne marksistične in marksološke literature, ne glede na orientacijo avtorjev in problematiko, ki jo obravnavajo. Analiza njihove recepcije bi seveda zahtevala samostojno in obširno raziskavo. Vzporedno s tem teoretskim delovanjem je potekalo postopno prevajanje, najprej v obliki izborov, nato v integralnih izdajah.¹⁹ Odtod je razumljivo, da so zlasti v minuleem desetletju postajali *Očrti* eden izmed najbolj čitanih Marxovih tekstov.

Marxovih sedem rokopisnih zvezkov iz leta 1857/58 je tako iz sedanje perspektive zaznamovanih z dvojno zgodovino: z zgodovino njihovega nastajanja ter z zgodovino njihovega učinkovanja. Pri današnjem študiju teh dveh zgodovin ne gre ločevati. *Očrti* nas najpoprej vsekakor zadevajo kot neposreden Marxov tekst, ker pa je njihovo odkritje tako zelo vplivalo na spremembo recepcije Marxove teorije ter s tem na sodobno marksistično diskusijo sploh, nas še kako zadevajo tudi s svojo historično posredovanostjo. Refleksija te posredovanosti postaja vse bolj neizogibna za sodobno raziskovanje Marxa, zato bi lahko parafrazirali znani Leninov aforizem tudi tako: Marxa ni moč do kraja doumeti, če nisi preštudiral vse zgodovine marksizma.

¹⁷ Nav. delo, str. 8

¹⁸ Med obsežno literaturo velja posebej opozoriti na novejšo raziskavo F. E. Schraderja *Restauration und Revolution. Die Vorarbeiten zum „Kapital“ von Karl Marx in seinen Studienheften 1850–1858* Gerstenberg Verlag, Hildesheim 1980). Kot zaenkrat edino izmed teh tujih študij bo v slovenskem prevodu približno hkrati s slovensko izdajo *Očrtov* izšlo delo A. Negrija *Gospodstvo in sabotaža. Marx onkraj Marxa v zbirki KRT*.

¹⁹ Leta 1968 so izšli integralni francoski, italijanski in ruski prevodi, 1973 angleški, 1979 srbohrvatski. Rosdolsky opozarja (nav. delo, str. 10, op. 6) tudi na japonski prevod, ki je bil potemtakem sploh prvi (pred letom 1967).

Očrti in kritika politične ekonomije

Izdaje nekaterih najpomembnejših Marxovih del (Kapitala, Nemške ideologije, Ekonomsko filozofskih rokopisov, Očrtov . . .) so vedno pomenile pomemben zgodovinski trenutek določene nacionalne (in posredno, kolikor gre za prve izdaje nasploh) in tudi svetovne marksistične teoretske prakse, ki je spodbujala živahne in mnogokrat polemične marksistične razprave, ki so samo potrjevale veljavnost in vrednost Marxovega dela ter aktualnost njegovega vsebinskega sporočila. Poglavitni korpus klasičnih marksističnih tekstov, na katerem je bil utemeljen marksizem II. internacionale, se je naslanjal na Kapital, ki je osrednji predmet Engelsovih prizadevanj za izdelavo in zaokrožitev dokončnega Marxovega dela – in tudi kasnejša marksološka literatura je vsa druga poznana Marxova dela ocenjevala in merila v razmerju do Kapitala. Kapital je v tej teoretski maniri pomenil znanstveno analizo ekonomske anatomije kapitalističnega produkcijskega načina, kasnejše ekonomistične interpretacije v marksistični politični ekonomiji (in marksizmu nasploh) so z njim razkrivale naraščajoča protislovja kapitalistične reprodukcije, iz katerih nekateri izpeljejo revolucionarne in socialistične zaključke, drugi pa prisegajo na zakonitosti samodejnega zloma kapitalizma, reforme in evolucije (celo kontrarevolucije), v obeh primerih pa je ostala nepojasnjena rekonstrukcija teoretskega nastanka in struktura Kapitala, ki bi lahko pojasnila globlje politično ekonomske, filozofske, sociološke, historiografske plati Marxove teoretske misli in tako aktualizirala njeno teoretsko metodološko interpretativnost v spremenjenih zgodovinskih okoliščinah prvih desetletij XX. stoletja.

Dvajseta leta so sicer pomenila občuten napredek v izdajanju klasičnih Marxovih in Engelsovih del, vzpon nekonvencionalnega marksizma E. Blocha, G. Lukácsa, K. Korschja, A. Gramscija in drugih, ki ga v začetku tridesetih let še dodatno spodbuja prelomna objava Ekonomsko filozofskih rokopisov, ki so bistveno omajali dotedanjo ekonomistično branje Kapitala, saj je bila Marxova ekonomska analiza očitno tesno povezana s filozofsko paradigmo (posebno v razmerju do Hegla) in socialistično doktrino, kar je že Lenin omenjal v svoji redukcionistični tezi o treh virih in sestavnih delih marksizma.

Konec tridesetih let je kljub težavnim delovnim razmeram (preselitev (zahodno)nemškega središča marksističnih studij v Mednarodni institut za družbeno zgodovino v Amsterdam po zmagi nacizma 1933. leta, staliniistične čistke na Marx-Engelsovem institutu v Moskvi ter aretacija Rjazanova) ponudil še drugo, morda odločujoče Marxovo delo, Grundrisse der Kritik der Politische Ökonomie (Grundrisse Rohentwurf), ki je neopazno izšlo 1939. in 1941. leta in je postalo širše dostopno šele z berlinsko izdajo

1953. leta. Politično ekonomski pomen tega dela je preroško napovedal njegov prvi in do danes še nepreseženi analitični komentar R. Rosdolskega, da namreč ne bo več mogoče pisati o Marxovem ekonomskem delu, ne da bi pri tem opredelili svoj odnos do njegove »dialektične razvojne metode« in tako posredno dvignili »splošno raven ekonomske literature o Marxu«.¹

Dejansko so Očrti, čeprav razmeroma pozno (večina nacionalnih izdaj beleži značilno letnico 1968 in začetek sedemdesetih let), postali središčna os nove reafirmacije marksistične teorije, in kar je še pomembnejše, njenega vračanja h kritiki politične ekonomije, ki je prelomna ne samo za tretjo veliko refilozofikacijo Marxa, temveč tudi za razvoj marksistične politične ekonomije v delih M. Dobba, P. Sweezya, P. Barana, H. Magdoffa, O. Langeja, O. Šika, P. Matticka, K. Una. E. Mandela, G. Franka, H. Bravermana, E. Altvatra in plejado mlajših marksističnih političnih ekonomistov.

Politično ekonomski pomen Očrtov je mogoče zastaviti v petih smereh:

a) v analizi pomena in vloge Očrtov znotraj Marxove teoretske prakse, kjer očitno pomenijo most med politično ekonomsko zastavitvijo v Ekonomsko filozofskih rokopisih (1844) in zrelim politično ekonomskim preučevanjem v Kapitalu (1861) ter predstavljajo ključni element razumevanja nastanka Kapitala;

b) v analizi povezanosti politično ekonomskih, filozofskih, socioloških, zgodovinskih in drugih dimenzij Marxovega preučevanja, kjer predstavlja Marxova izhodiščna (zgodnja) postavitve znanosti zgodovine dejanski okvir, temelj in horizont njegove kritike politične ekonomije;

c) v določeni utemeljitvi novega teoretskega polja ekonomske znanosti, kritike politične ekonomije, ki odkriva, v primerjavi s tedanjo klasično predstavo politične ekonomije in tudi kasnejšim razvojem ekonomske vednosti, novo teoretsko polje ekonomskega preučevanja, drugačen predmet in metodo politične ekonomije, ki jo poglobljeno razvije in uporabi šele v Kapitalu;

č) v razumevanju Očrtov kot velikega laboratorija idej za kritično analizo zgodovinskega razvoja kapitalističnega produkcijskega načina, njegove transformacije in vzpostavitve drugačne prihodnje (socialistične, komunistične) družbe;

d) v reafirmaciji marksistične analize, posebno kritike politične ekonomije kot njene središčnice in marksistične analitične metode (ne zgolj v prvotnem Lukásevem pomenu), ki v povezanosti s predmetom preučevanja (produkcijski način v zgodovinskem razvoju) utrjuje pluralistični koncept marksizma kot najpomembnejši razvojni korak v njegovi sodobni zgodovini XX. stoletja.

Čeprav ni mogoče izdvojiti posamezne pomenske sklope, ne da bi

¹ R. Rosdolsky, Prilog povijesti Marxova Kapitala, Komunist, Beograd, I. zv., 1975, str. 10.

osiromašili njegove analitične izpovednosti, podobno kot tudi spisek omenjene pahljače lastnosti Očrtov ni dokončen ali celo najpomembnejši, smo vendarle našo pozornost namenili predvsem tretji tezi, da Očrti pomenijo prvo dokončno utemeljitev teoretskega polja kritike politične ekonomije kot novega področja ekonomske znanosti.

Očrti so rezultat petnajstletnega razvoja Marxovega raziskovanja politično ekonomske problematike, v katerem prvič, kot zapiše v pismu Lassallu 12. 11. 1858, »znanstveno nastopa pomembno razumevanje o družbenih odnosih«, ki ni nič drugega kot »kritika ekonomskih kategorij, ali, if you like, kritično prikazan sistem meščanske ekonomije. To je istočasno zapis sistema in njegova kritika s pomočjo zapisa.«² Iz politične ekonomije je bilo šele potrebno napraviti »znanost v nemškem smislu«,³ in to ni pomenilo nič drugega kot novo »znanstveno razumevanje družbenih odnosov« skozi kritiko meščanskih ekonomskih kategorij in družbene realnosti same, vzpostavitev novega teoretskega polja ekonomske znanosti – kritike politične ekonomije. Očrti v tem teoretskem podjetju niso pomenili zgolj odločujoče ravni ekonomskega preučevanja, ki se nadgrajuje v Kapital (Očrti kot prva skica Kapitala), kot je menila ortodoksna marksistična politična ekonomija (posebno v SZ), temveč dobijo širši in samostojnejši pomen. V njem se najtesneje prepletajo ekonomske, filozofske, sociološke in historiografske dimenzije v Gramscijevem pomenu »homogenega kroga«,⁴ kjer je popolnoma nesmiselno določevati meje posameznih disciplin, hkrati pa ravno v tem svojem vsebinskem teoretskem prepletu Očrti dobivajo osamosvojen status, ki prepričljivo govori o kontinuiteti Marxovega politično ekonomskega snovanja od Ekonomsko filozofskih rokopisov do Kapitala. Očrti so nasprotovali prevladujoči ekonomistični tradiciji, ki politično ekonomijo razume v strogem pozitivističnem smislu in v bistvu pristaja na althusseriansko delitev na starega, zrelega, znanstvenega Marxa – ekonomista, in mladega, humanističnega, na revolucionarno kritično dialektično metodo oprtega Marxa – filozofa, zato v klasični delitvi Marxove intelektualne dediščine na Kapital, kot ekonomsko delo par excellence, in Ekonomsko filozofske rokopise, kot filozofsko ekonomski ekshibicionizem, navadno ni bilo prostora za teoretsko določitev Očrtov in njegovo analitsko uporabo. V tem primeru lahko kot ekonomist popolnoma delim razočaranje R. Rosdolskega,⁵ da Očrti niso, vsaj v jugoslovanski politično ekonomski literaturi, če ostanem v ožjem lokalnem okviru – doživeli niti obsežnejše monografske politično

² K. Marx – F. Lassallu, 22. 2. 1858, MED, 36. zv., Prosveta, Beograd 1979, str. 502.

³ K. Marx – F. Engels, 16. 1. 1858, MED, 36. zv., prav tam, str. 453.

⁴ Glej A. Gramsci, Izabrani radovi, Kultura, Beograd 1959, str. 88.

⁵ R. Rosdolsky štirinajst let po berlinski izdaji (MEW) pesimistično ugotavlja, da je ostalo to izjemno Marxovo delo domala neznano in teoretsko neopredeljeno, čemur se je s filozofskega vidika upravičeno uprl G. Petrović, naš prvi redaktor in delni prevajalec izbora iz Grundrisse, ki so izšle v značilnem praxisovskem naslovu: Temelji svobode.

Glej R. Rosdolsky, Prilog povijesti nastajanja Marxova Kapitala, prav tam, str. 10.

G. Petrović, Smisao i značenje Marxovih Grundrisa, v K. Marx, Temelji slobode – Osnovi kritike politične ekonomije, Naprijed, Zagreb 1977, str. XVIII.

ekonomske obravnave niti niso teoretsko analitsko (metodološko, vsebinsko) vplivali na njene znanstvene rezultate.⁶

Politična ekonomija je ena redkih novoveških družbenih znanosti, ki v zadnjih tristo letih še vedno razpravlja o predmetu svojega preučevanja, metodah in ciljnih svojega raziskovanja, ki v celotnem poklasičnem obdobju, všteti tudi Marxa in kasnejšo marksistično politično ekonomijo, kljub visoki ravni ekonomske analize in velikim znanstvenim naporom še vedno predstavlja odprt raziskovalni projekt, ki je v veliki meri pogojen tudi z razrednim značajem politično ekonomske analize. Naziv politične ekonomije je v klasični politični ekonomiji Smitha in Ricarda pomenil splošno ekonomsko znanost, v tem pomenu jo je prevzel tudi Marx, le da ji je po našem mnenju, določil novo teoretsko polje, kasneje pa je nadaljnjo delitev ekonomske znanosti spremljal tudi etimološki razcep⁷ (politična ekonomija, nacionalna ekonomija, ekonomika), ki je politično ekonomijo tudi vsebinsko zamenjeval s splošno ekonomsko znanostjo,⁸ čisto ekonomsko teorijo,⁹ ekonomsko politiko,¹⁰ ekonomiko,¹¹ institucionalno ekonomsko teorijo,¹² ekonomsko sociologijo,¹³ makroekonomsko teorijo,¹⁴ temeljno družbeno zgodovinsko znanostjo¹⁵ in podobno.

⁶ Starejša generacija naših političnih ekonomistov je ostala vpeti v marksistično ortodoksijsko leningrajske šole politične ekonomije in celo njeni najbolj prodorni predstavniki do osemdesetih let Očrtov domala ne omenjajo, njihov pomen pa je analitsko globoko podcenjen. Tako na primer M. Korać v svoji trilogiji *Socialistički samoupravni način proizvodnje* (Komunist, Beograd 1976–1983) sicer omenja Očrte, vendar v celoti zanemara njihov metodološki pomen in spregleda tudi ključne določite Marxovega pojmovanja blagovne produkcije; B. Horvat v svoji *Politički ekonomiji socializma* (Globus, Zagreb 1984) Očrte samo dvakrat bežno omeni iz druge in tretje roke; A. Dragičević šele v svoji *Kritiki politične ekonomije* (Globus, Zagreb 1984) namenja Očrtom ustreznostjo (do sedaj v naši politični ekonomiji tudi najkompletnješo) pozornost, vendar zgolj v polemični obliki; F. Černe šele s pričujočim tekstom izteče svojo daljši čas trajajočo tehtno razpravo o jugoslovanskem družbeno ekonomskem sistemu tudi v sklicevanju na Očrte. Tudi v *Blagojeviću in Šoškikiću* zgodovini ekonomskih doktrin prevladuje skrajno površna naznačba tega dela za anonimnim naslovom – *Neredigirani rukopis iz 1857/1858*, edino V. Pilić-Rakić v svojem delu *Marksov metod ekonomske analize* (Naučna knjiga, Beograd 1982) daje Očrtom ustreznije mesto v rekonstrukciji Marxove metode analize.

⁷ Že milanska šola politične ekonomije je uporabljala tudi alternativne nazive kot »civilna ekonomija« (A. Genovesi, *Lezioni di economia civile*, 1803), »nacionalna ekonomija« (O. Gianmaria, *Della economia nazionale*, 1804).

⁸ Glej J. Schumpeter, *Povijest ekonomske analize*, Informator, Zagreb 1975, I. zv., str. 18–19.

⁹ Ta usmeritev velja za t. i. lozansko šolo politične ekonomije, ki je z uporabo matematične ekonomske analize preučevala probleme splošnega ravnovesja in opredeljuje politično ekonomijo kot čisto ekonomsko teorijo cen in redkosti dobrin (Walras) ter doseganja optimalnosti družbenega blagostanja (Pareto). Glej A. Walras, *Elements d'economie politique au theorie de la richesse sociale* (1874). Citirano po angleški izdaji, *Elements of pure economics*, Allen Unwin, London 1954, str. 6, 145.

Tudi V. Pareto uporablja v svojih delih (*Cours d'economie politique* 1896, *Manuale d'economia politica*, 1906) naziv politična ekonomija v Walrasovem pomenu teorije splošnega ravnovesja (nevtralna, ista ekonomska teorija), medtem ko širše družbene probleme (posebno družbene posledice neenakosti v delitvi dohodka) obravnava kot sociološke fenomene (*Traite de sociologie generale*).

¹⁰ Glej A. Dragičević, *Kritika politične ekonomije*, Globus, Zagreb 1984, str. 175–185.

¹¹ A. Marshall, *Principles of Economics*, Macmillan, London 1964, str. 10–11.

¹² Glej A. G. Guchy, *Contemporary Economic Thought. The Contribution of neo-institutional economics*, Clifton Press, New Jersey, 1972. ter C. Wilburn, *The methodological basis of institutional economics – pattern, model, storytelling and holism*, *Journal of Economic Issues*, št. 12, 1975, str. 78–82.

¹³ J. Schumpeter, *Povijest ekonomske analize*, prav tam, str. 17.

¹⁴ J. Robinson, *Ekonomska filozofija*, prav tam, str. 46.

¹⁵ Takšna opredelitev se je uveljavila v marksistični politični ekonomiji. V jugoslovanski literaturi lahko najdemo dva avtorja analize predmeta politične ekonomije: I. Maksimović, *Predmet politične ekonomije*, IDN, Beograd 1967, A. Dragičević, *Kritika politične ekonomije*, prav tam.

Marx politično ekonomijo razume kot v klasičnem pomenu – kot splošno ekonomsko znanost in ne razlikuje notranje delitve ekonomske znanosti (na primer na ekonomiko, ekonomsko politiko, politično ekonomijo. . .). Zanj obstoja zgolj politična ekonomija kot »prava znanost«, ki pojasnjuje »notranjo zvezo v meščanskih produkcijskih odnosih«,¹⁶ medtem ko tehnično analitični značaj ekonomske znanosti, ki se vrti le v okviru navidezne zveze in vedno znova prežvekuje material, ki ga je znanstvena ekonomija že zdavnaj obdelala«,¹⁷ pogosto prehitro uvršča v t. i. »vulgarno ekonomijo« (njegova delitev je smiselna z vidika razredne naravnosti in apologetičnosti ekonomske vednosti – in nepravilna, kolikor ne razlikuje posebnih predmetnih področij politične ekonomije, ekonomike, ekonomske politike in podobno).¹⁸ Marx je torej politično ekonomijo zamenjal s »celotno znanostjo« in jo hkrati v preučevanju produkcijskih odnosov proglasi za edino »pravo znanost«, pri čemer izključi kot vulgarno in apologetsko vso tehnično, analitično instrumentalno strukturo ekonomske znanosti, tako da je pri njem predmet analize postal ločnica med znanstveno in vulgarno ekonomsko vednostjo.

Drugo skrajnost predstavlja kasnejša poklasična meščanska ekonomska znanost, ki tej tehnični analitični plati pridaja tolikšno pomembnost, da je v celoti zamenjala prvotno predmetno področje klasične politične ekonomije (preučevanje vzrokov bogastva in narodov in njegove delitve pri Smithu in Ricardu) in preučevanje produkcijskih odnosov (Marx) proglasi za »ideološko, doktrinarno kontaminacijo« (L. Robbins), medtem ko je prava ekonomska znanost (kot splošna, čista »politična ekonomija«) osvobodjena vsakršnih vrednostnih sodb in služi zgolj kot posebni instrument ekonomske aktivnosti, posebna »škafca orodja«, kot se je v tridesetih letih duhovito izrazila J. Robinson.¹⁹ Marx je v svoji kritiki politične ekonomije menil, da postavlja pomembno dopolnitev klasični politični ekonomiji, toda v bistvu njegovo »hegelianiziranje Ricarda« ni zgolj dopolnitev in zapolnitev klasične politične ekonomije kot splošne ekonomske znanosti, temveč dejansko pomeni odpiranje njenega posebnega predmeta in metode analize, ki se razlikuje od drugih sestavnih delov ekonomske znanosti, pri čemer se Marx svojega prispevka, zaradi zane-marjanja notranje delitve ekonomske znanosti, ni niti dobro zavedal.

¹⁶ Glej K. Marx, Kapital, III. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1975, str. 351, 378.

¹⁷ K. Marx, Kapital, I. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961, str. 94. Zgodovina sodobne politične ekonomije se po Marxu končuje z Ricardom in Sismondijem, poznejša ekonomska literatura pa se izgublja v eklekticizmu, sinkretičnih kompendijih, pri čemer gre veskozi za epigonsko literaturo, za reprodukcijo, večje izoblikovanje forme, širšo prisvojitve snovi, poantiranje, populariziranje, povzemanje, razdelavo podrobnosti in podobno. . .

¹⁸ Glej K. Marx, Kritika politične ekonomije 1857/1858, Delavska enotnost, Ljubljana 1985, str. 5.

¹⁹ Takšna delitev je kasneje vplivala na zanemarjanje ekonomske znanosti v socialističnih deželah, kjer vsa buržoazna ekonomija dobi predznak vulgarne in apologetske znanosti, hkrati pa je njeno teoretsko izpovednost in praktično učinkovitost izpodkopavala tudi nerazvitost blagovne produkcije in normativno, zavestno usmerjanje in podrejanje ekonomskih zakonitosti (politični voluntarizem).

¹⁹ Takšno delitev je zelo principielno upošteval J. Schumpeter v svoji Zgodovini ekonomske analize, kjer loči zgodovino ekonomske analize od zgodovine sistemov politične ekonomije in zgodovine ekonomske misli.

J. Schumpeter, Povijest ekonomske analize, prav tam, str. 32–33.

Marx se s predmetom in metodo politične ekonomije nikoli ni posebno ukvarjal, čeprav že v Bedi filozofije povsem eksplicitno določi njen nov predmet in metodo, ki se razlikuje od tedanjega razumevanja klasične in tudi kasnejše postklasične meščanske politične ekonomije. »Ekonomi izražajo razmerja meščanske produkcije, delitev dela, kredit, denar itd. kot fiksne, nespremenljive večne kategorije. . . Ekonomisti nam razlagajo, kako se proizvaja v danih razmerjih, ne pojasnjujejo pa nam, kako se proizvajajo ta razmerja sama, tj. zgodovinsko gibanje, ki jih poraja.«²⁰ Politična ekonomija je potemtakem »teoretski izraz. . . zgodovinskega razvoja produkcijskih razmerij«, ki kot »celota tvorijo. . . družbena razmerja na določeni zgodovinski stopnji, družbo s svojevrstnim razlikujočim se značajem.«²¹ Ta »razlikujoči značaj« celote produkcijskih razmerij ni pri Marxu nič drugega kot določen produkcijski način, ki predstavlja pravi predmet politično ekonomske analize. Marx že v Uvodu k Očrtom in kasneje tudi v Predgovoru (1859) poudarja, da običajno ekonomija misli samo na produkcijo stvari, toda »politična ekonomija ni tehnologija«,²² temveč raziskuje »ekonomske življenjske razmere treh velikih razredov, v katere se deli buržoazna družba.«²³ Politična ekonomija je znanost o družbeni produkciji materialnega življenja ljudi in raziskuje, kako se zgodovinsko producira sama družba v določenih razrednih okvirih, kako se reproducirajo določeni razredi, sloji, skupine. . . glede na »način pridobivanja sredstev za življenje« (Marx), v katerem ljudje zadovoljujejo svoje življenjske, zgodovinske potrebe ter spreminjajo svoje družbene odnose.

Politična ekonomija ima potemtakem pri Marxu tri temeljne določitve:

a) da proučuje določene »načine (materialnega) življenja ljudi« in odkriva celotnost produkcijskih odnosov v okviru določenega (zgodovinskega) produkcijskega načina;

b) da ne razpravlja o stvareh, produkciji in tehnologiji per se, temveč o družbeno zgodovinskih razmerjih, v katerih se le-te producirajo (produktivne sile so s tega vidika zgolj materializacija produkcijskih odnosov) in v končni instanci o »ekonomskih protislovnih razredov«;

c) da analizira produkcijske odnose v njihovem nastajanju, razvoju in propadanju, da razkriva zakone razvoja določenega produkcijskega načina oz. zakone ekonomskega razvoja dane družbe.

Opredeljevanje predmeta politične ekonomije je tesno povezano z določitvijo njene metode, zato sta »materialistično razumevanje zgodovine« (Engels) in »dialektična razvojna metoda« (Marx) temelj politično ekonomskega preučevanja (spoznanja), ki razkriva ekonomske zakone in kategorije kot teoretske izraze objektivnega zgodovinskega gibanja druž-

²⁰ MEID, II. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1971, str. 472–473.

²¹ MEID, II. zv., prav tam, 473, 687.

²² K. Marx, Kritika politične ekonomije 1857–1858, prav tam, str. 21.

²³ MEID, IV. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1968, str. 103.

benih (produkcijskih) odnosov. Naša teza je, da je prav v Očrtih Marx prvič konsistentno povezal to njuno odvisnost in tako določil novo teoretsko polje ekonomske znanosti, ki je utemeljena na produkcijskem načinu in njegovem zgodovinskem razvoju kot predmetu analize in posebni analitični metodi, kjer razlikuje dve ravni obravnave: abstraktno teoretsko in konkretno zgodovinsko, dva spoznavno analitična kroga (abstraktno – konkretno – abstraktno in konkretno – abstraktno – konkretno) ter dve metodi njune znanstvene eksplikacije – način preučevanja in način razlage.

Marxov novum v opredelitvi teoretskega polja politične ekonomije, ki ga je izgrajeval že od Ekonomsko filozofskih rokopisov dalje, se nanaša najprej na predmet analize – to je produkcijski način, ki ga v Ekonomsko-filozofskih rokopisih veže na družbenega individua in njegovo izkazovanje življenja (Lebensusserung),²⁴ v Nemški ideologiji pa ga že bolj določno opredeljuje kot določen način (materialnega) življenja družbe (Lebensweise) in predstavlja konkretno zgodovinsko, časovno geografsko celoto, ki vključuje raznovrstne zgodovinske situacije, institucije in mehanizme njihovega delovanja v zgodovinskem razvoju in spreminjanju.²⁵ Produkcija materialnega družbenega bogastva in njegove delitve ni sama po sebi čarobni ključ ustvarjanja (in razumevanja) zgodovine, pomembna je šele v povezanosti z »dejanskim življenjskim procesom«, ki mora »v vsakem posameznem primeru empirično in brez kakršnekoli mistifikacije pokazati na zvezo družbene in politične členitve s produkcijo«²⁶ in sovпада z najpomembnejšo določitvijo – s produkcijskimi odnosi, z vprašanjem, kaj, kako in za koga producirajo posamezniki, skupine, razredi in posamezne družbe kot celote.

Opredelevanje predmeta politične ekonomije s produkcijskim načinom kot (materialnim) načinom življenja je pomembno zaradi povezovanja ekonomskih in neekonomskih institucij (že v Ekonomsko filozofskih rokopisih so religija, družina, država, pravo, morala, znanost, umetnost itd. samo posebni načini produkcije in spadajo pod njegov splošni zakon),²⁷ hkrati pa je zopet pomembno zaradi dokazovanja kontinuitete Marxove politične ekonomske misli nasproti »mitu o dveh Marxih«, saj se »način življenja« kategorialno, vsebinsko in metodološko pojavlja tudi v Očrtih in kasneje v Kapitalu. Zanimivo je, da so nekateri kasnejši Marxovi

²⁴ MEID, I. zv., Cankarjeva založba, Ljubljana 1969, str. 333–334, 341–342.

²⁵ MEID, II. zv., prav tam, str. 18–19, 23, 34, 50.

²⁶ MEID, II. zv., prav tam, str. 23–24.

Politična ekonomija se mora v bistvu vrniti k svojemu prvotnemu pomenu, ki ga izraža že sama sintagma političnega in ekonomskega: razkriti mora družbeno zgodovinske probleme povezanosti ekonomije in politike (v širšem pomenu – drugih družbenih odnosov), njune kompleksne zgodovinske artikulacije v obliki različnih institucionalnih struktur in funkcionalnih mehanizmov, zato lahko v okviru koncepta produkcijskega načina kot predmeta politično ekonomske analize tudi pokažemo na njuno (njihovo) medsebojno povezanost in posredovanost (npr.: kdo ekonomizira s politiko, kako se ekonomija politizira. . .). To jh še toliko bolj pomembno v sodobnem času, ko avtonomnost in samoreproduktivnost blagovne produkcije ostajata samo še samovšečni predstavi v glavah ekonomistov, dejansko pa »ekonomija« (gospodarstvo) postaja vse bolj (s)koncentrirana politika (Lenin), kjer politika vse bolj intervenira in odloča o ekonomski družbeni reprodukciji (od državnega intervencionizma do tehnokracije velikih korporacij).

²⁷ MEID, I. zv., prav tam, str. 333.

analitiki²⁸ sicer opazili pomemben Marxov prehod iz omejenega Feuerbachovega naturalizma (vključno s kritično analizo B. Bauerja in M. Stirnerja) na širše ontološke raziskovanje (kaj »individui torej so. . .«), od ožjega ekonomističnega pojmovanja na širši družbeni preplet ekonomskih, političnih in ideoloških razmerij, slabše pa je bilo njihovo sklicevanje na kategorijo »materialnega načina življenja« in njeno povezanost s predmetom politične ekonomije, nepojasnjena pa je ostala tudi povezanost te kategorije (v tezah o Feuerbachu jo Marx zaobseže s prevratniškim pojmom prakse) s produkcijskim načinom kot sistemom, »organsko celoto«, ki ga razvije v Očrtih²⁹ in Kapitalu in je temeljnega pomena za razumevanje teoretskega polja politične ekonomije.

Če sta Marx in Engels (njegov poseben prispevek v naši analizi puščamo ob strani) v Nemški ideologiji s produkcijskim načinom kot »načinom življenja« hotela pokazati na dejanski »zgodovinski material«, če sta vseskozi opozarjala na empirične predpostavke, na »soodvisnost, prakso njenih različnih elementov«, ki v Bedi filozofije dobiva celo notranjo strukturiranost, hierarhično razvrstitev elementov (sestavlin produkcijskega načina), potem Marx v Očrtih dokončno razvije produkcijski način v vsej njegovi širini, kjer produkcijski način ni zgolj realni zgodovinski predmet politično ekonomskega preučevanja, temveč postane hkrati način, metoda njegovega raziskovanja in razlage. Do Očrtov je produkcijski način nastopal predvsem kot empirična abstrakcija, medtem ko dobi v Očrtih predvsem teoretski značaj kot teoretska abstrakcija (»razumna abstrakcija«, produkcijski način v »idealnem prerezu«).³⁰

Produkcijski način postane v Očrtih, v povezanosti z »dialektično razvojno metodo«, poseben način politično ekonomskega raziskovanja in razlage, ki se vzpostavlja na dveh ravneh analize:

a) na abstraktno teoretski ravni v obliki »racionalne abstrakcije« ponazarja širše razvojne stopnje in oblike »velike ceste zgodovine« in »globalnih družb« kot neko miselno, abstraktno poprečje različnih konkretno zgodovinskih, empiričnih produkcij »materialnega življenja družbe«;

b) na konkretno zgodovinski (analitični) ravni pa s postopno konkretizacijo prve ravni v obliki kritične teorije artikulacije produkcijskih načinov prikazuje dinamičnost, razvojnost in prehodnost zgodovinskih oblik in predstavlja najtesnejšo povezanost med teorijo in prakso različnih zgodovinskih oblik razrednega boja.

Osnovno epistemološko vprašanje, ki si ga je Marx zastavil v Očrtih, je bilo: kako doseči spoznanje o določenem zgodovinskem pojavu, a se

²⁸ Med teoretske predhodnike tega pojma lahko uvrstimo Montesquieua, Turgota, Fergusona, Herderja (maniere de vivre, manners of life, Lebensweise), le da pri njih nastopa predvsem v etnološkem in sociološkem pomenu; pojem »način življenja« najdemo tudi v Heglovi Fenomenologiji duha, vendar v povsem nasprotnem pomenu kot pri Marxu (Marxu »način življenja« rabi za materialistični obrat v produkcijski način, Heglu pa za metafizično konstrukcijo). Kasneje so to kategorijo opredeljevali L. Trocki, A. Heller, H. Lefebvre, C. Luporini, H. Harrington in drugi.

²⁹ K. Marx, Kritika politične ekonomije 1857–1858, prav tam, str. 32, 169.

³⁰ K. Marx, Kritika politične ekonomije 1857–1858, prav tam, str. 20–21.

hkrtati izogniti čerem in zablodam tedanje meščanske znanosti (fenomenološki historiografiji, pozitivizmu in abstraktnosti klasične politične ekonomije, spekulativnosti in metafizičnosti filozofije zgodovine. . .)? Marx edino v znamenitem metodološkem Uvodu k Očrtom obsežneje govori o metodi politične ekonomije, kjer kritizira spoznavni krog klasične politične ekonomije: konkretno – abstraktno – konkretno, ki vodi do »razblinjanja« teoretske predstave, vzpostavlja aprioristične deduktivne miselne sisteme (konstrukcije), ki nikoli ne dopuščajo, zajamejo in pojasnijo konkretno zgodovinske realnosti, zato je »dialektična razvojna metoda« njegove politične ekonomije utemeljena z drugim spoznavnim krogom: abstraktno – konkretno – abstraktno, ki »abstraktne določitve vodijo k reprodukciji konkretnega po miselni poti«. ³¹

Na tem mestu ne moremo pokazati na vse posebnosti in tudi nekatere stranpoti tega Marxovega metodološkega sestopanja, poudariti želimo zgolj to, da Marxova metoda kritike politične ekonomije ni preprosti historiografski zapis zgodovinskega materiala (enačenje logičnega in zgodovinskega) niti ni hegeljanska apriorna konstrukcija (v smislu Proudhonovih »logičnih formul«), temveč se njegov sistematični (sistemski, logični) razvoj kategorij (»produkcija pojmov«) vedno dopolnjuje z določenimi »zgodovinskimi predpostavkami«, ki abstraktno teoretsko raven zoperstavlja in dopolnjuje s konkretno zgodovinsko ravniyo politično ekonomske analize. ³²

Marx v Očrtih pokaže, kako se teoretsko formulira abstraktno teoretski sistem (produkcijski način kot »racionalna abstrakcija«) v relativno osamosvojeni logični kategorialni splet, ki na »kritičnih točkah« uvaja vse bistvene elemente zgodovinskega razvoja, ki omogočajo »decentralizacijo« (konkretizacijo) abstraktno teoretskega sistema in racionalno miselno prisvajanje konkretne stvarnosti z nadaljnjim konkretno zgodovinskim preučevanjem in določeno empirično verifikacijo abstraktno teoretskih premis. ³³ Marx v kritiki hegeljanske metode v politični ekonomiji ne zavrača metode abstrakcije in spekulativne konstrukcije (na to argumentirano opozori že T. Hribar v svoji analizi metode Marxovega Kapitala, ³⁴ temveč se zoperstavlja nezgodovinskemu, metafizičnemu pristopu v izgradnji abstraktno teoretskega sistema (proudhonizmu) kot iluziji o istočasnem »procesu nastajanja konkretnega samega« (hegllovstvo), zato njegov teoretski sistem ni preprosti »odraz« (fotografija z velike višine, ki prikazuje vse osnovne elemente pokrajine), temveč

³¹ K. Marx, Kritika politične ekonomije 1857–1858, prav tam, str. 32, 33.

³² Marx to napove že na začetku Očrtov: »Pozneje bo treba, preden bomo zapustili to vprašanje, popraviti idealistično maniro prikaza, ki ustvarja videz, kot da gre samo za pojmovne določitve in za dialektiko teh pojmov.«

K. Marx, Kritika politične ekonomije, 1857–1858, prav tam, str. 72.

³³ »Po drugi strani, in to je za nas veliko pomembnejše, kaže naša metoda tiste točke, kjer mora vstopiti historična obravnava (historische Betrachtung) oziroma kjer meščanska ekonomija kot zgolj historična podoba produkcijskega procesa napotuje čezse na predhodne historične produkcijske načine.«

K. Marx, Kritika politične ekonomije 1857–1858, prav tam, str. 315.

³⁴ T. Hribar, Metoda Marxovega Kapitala, Cankarjeva založba, Ljubljana 1983.

prikazuje zgodovino v »koncentrirani obliki in ne njene neposredne kopije«, kot opozarja že A. Schmidt.³⁵

V metodološkem Uvodu in na številnih mestih v Očrtih Marx razvije osrednja metodološka določila kritike politične ekonomije, med katerimi so najpomembnejša: metodološki princip vključevanja zgodovinskih predpostavk v abstraktno teoretski sistem, opredeljevanje »racionalne abstrakcije« kapitala in produkcije vobče, formalne in dejanske subsumpcije (razvite kasneje, posebno v šestem neobjavljenem poglavju Kapitala), pozitiven in negativen prehod med produkcijskimi načini, »kritične točke« prehoda (prebojne, prehodne točke) in »mine« razbijanja (rekonstruiranja) produkcijskih načinov, koncept artikulacije produkcijskih načinov in podobno.³⁶ Metoda in predmet analize sta v Očrtih prvič združena v konceptu produkcijskega načina, ki enkrat nastopa kot empirični predmet politično ekonomske analize [(materialni) način življenja družbe], in drugič kot abstraktno teoretski sistem (»racionalna abstrakcija«), tako da politična ekonomija ravno zaradi te skupne osnove zadobi povsem določeno teoretsko polje svoje analize.

Zgodovina se pri tem pojavlja dvojno – kot temelj »načina raziskovanja« in sredstvo »načina razlage« (»zgodovinske predpostavke«); in prav ta povezanost omogoča specifično prepletanje logičnega in zgodovinskega v Marxovem pojmovanju produkcijskega načina kot »razumne abstrakcije« (»idealnega prereza«) in kasneje na konkretno zgodovinski analitični ravni v konceptualizaciji artikulacije produkcijskih načinov. Marx je svoje razumevanje metode kritike politične ekonomije in produkcijskega načina kot abstraktno teoretskega sistema uresničil šele v Kapitalu, kjer je v sijajnem miselnem eksperimentu, zastavljenem že v Očrtih, razvijal logični lok vrednostne forme v specifičnem zaporedju: blago – denar – kapital – konkurenca med kapitali, kjer se prepletajo logični krogi in posebne »zgodovinske predpostavke« (začetni blagovni krog preide v krog kapitala preko zgodovinske predpostavke denarja, krog kapitala se razplete v zgodovinskem pojavu in pomenu delovne sile kot blaga, tretji krog opisuje način produkcije vrednosti in zopet vključuje zgodovinske postavke tehnološke revolucije pri prehodu iz absolutne k relativni produkciji presežne vrednosti in podobno).

»Zgodovinske predpostavke«, na katere posebej opozarja v Očrtih, pomenijo celo notranji pogoj nadaljnje systemske (sistematične) izgradnje abstraktno teoretskega sistema, toda če je v Nemški ideologiji ta zasuk v empirično, dejansko življenje, »sodobnost in aktualnost« neposreden, skokovit ter impresiven, v Očrtih in Kapitalu dobiva mnogo strožje oblike posebne systemske vključenosti, ki ni zgolj ilustrativna in oddvojena (posebna, zunanja), temveč organski del spoznavno teoretskih krogov abstraktno teoretskega sistema. Na splošno lahko ugotovimo, da je Mar-

³⁵ A. Schmidt, Povijest i struktura, Komunist, Beograd 1976, str. 56.

³⁶ K. Marx, Kritika politične ekonomije, 1857–1858, str. 146, 147, 169, 170, 315, 313, 306 in drugod.

xovo razumevanje produkcijskega načina kot abstraktno teoretskega sistema in njegova vloga v politično ekonomski analizi po objavi Očrtov središčna os, ki je v šestdesetih letih usmerjala vračanje marksizma h kritiki politične ekonomije po dveh, domala ločenih poteh:

a) prva obravnava strukturo produkcijskega načina kot abstraktno teoretskega sistema na temelju posplošitve nekaterih podmen vrednostne forme in se zgleduje predvsem pri Heglu (za prvo skupino velja, kljub notranji deferenciaciji, bolj ali manj posrečen izraz logične in zgodovinsko logične interpretacije);

b) druga pa obravnava predvsem ekonomske probleme transformacije vrednosti v produkcijske cene in tržne cene na temelju modelske matematične analize in se zgleduje pri vplivnem cambriškem ekonomistu P. Sraffi (za to skupino se je uveljavil dovolj širok in ohlapen Dobbov izraz teoretikov Ricardo-Marxove tradicije).

Za nas je na tem mestu pomembnejša prva usmeritev, ki povezuje Marxovo dialektično metodo razlage z ekonomskimi problemi v okviru produkcijskega načina (posredovanost vsebine in forme, predmeta in metode, sinteze in analize, statičnega in dinamičnega, konkretnega in abstraktnega, zgodovinskega in logičnega. . .) in kljub različnim pristopom prihaja do skupne ugotovitve, da Marx raziskuje predvsem z vidika strukture, funkcionalne organizacije sistema, sistematičnega razvoja kategorij – in manj z vidika empiričnih razvojnih predpostavk. Marxov teoretski postopek v Očrtih je lahko uspešen, kolikor lahko povežemo medsebojno posredovanost ekonomske predmetnosti z dialektično razvojno metodo in prav v tem je temeljno Marxovo sporočilo, ki ga kasnejši razlagalci in tudi celotna marksistična politična ekonomija ni dovolj upoštevala. Kateri predmet Marx podredi svoji metodološki obravnavi, kako predmet opredeljuje samo metodo in kako metoda posreduje svoj predmet preučevanja? Odgovorimo lahko s hegeljansko opredelitvijo, da »dialektične razvojne metode« ne moremo dojeti zunaj samega predmeta analize (ekonomske vsebine »empiričnih reči«), ne zato, ker bi bila dialektika utemeljena v stvareh, kot je kasneje trdil Engels, temveč ker so stvari dojemljive samo po dialektični poti. Posredovanost ekonomskega predmeta in metode (ekonomskih dejstev in dialektične razvojne metode) se pri Marxu razreši v njegovi opredelitvi produkcijskega načina, čeprav njegova enotnost predpostavlja in upošteva njuno razlikovanje.

Produkcijski način je torej v Očrtih in kasneje v Kapitalu hkrati ekonomska vsebina in dialektična oblika prikaza, in prav ta enotnost v različnosti je celo pogoj njune medsebojne posredovanosti, ki je bistvena za Marxovo razumevanje vloge in pomena politične ekonomije. V konceptu produkcijskega načina sta potemtakem združena metoda in predmet politične ekonomije, s čimer je Marx nadgradil klasično politično ekonomijo v dveh smereh:

a) v drugačni epistemološki, metodološki zastavitvi načina raziskovanja in razlage (povezanost politične ekonomije z »dialektično razvojno

metodo«, »materialističnim razumevanjem zgodovine«, »racionalno abstrakcijo«. . .);

b) v drugačnem predmetu analize – strukturi in zgodovinskem razvoju produkcijskega načina in njegove artikulacije.

Pri prvem prelomu se je Marxova kritika politične ekonomije sklicevala na drugačno filozofsko zasnovo, drugi prelom pa je pripisati osrednjemu mestu zgodovine, kjer politična ekonomija dobiva pri Marxu status ene same znanosti – znanosti zgodovine, v obeh primerih pa se kot izhodišče in na koncu kot znanstveni rezultat pojavlja koncept produkcijskega načina (enkrat kot empiričen svet materialnega življenja družbe v zgodovinskem spreminjanju in razvoju, drugič kot analitična, racionalna abstrakcija na dveh ravneh teoretskega spoznanja).

Preučevanje in razumevanje zgodovine ni bila nikoli odlika ekonomistov, kajti četudi so jo sami neposredno raziskovali ali pa zgolj ilustrativno uporabljali za dokazovanje svojih teoretskih zaključkov, je zgodovina vedno ostala varno spravljena v predale zunaj ekonomske analize, ali pa se je zgolj mehanično umeščala vanjo. Šele Marxu je uspelo »kemično spajanje« ekonomije in zgodovine, kot se je plastično izrazil J. Schumpeter, ko ekonomsko teorijo spreminja v zgodovinsko analizo in zgodovino v »*histoire raisonnée*, le da s tem ni utemeljeno sociološko stališče (ekonomska sociologija), kot napačno zaključuje Schumpeter, temveč politična ekonomija, njena sredstva, metode in cilji preučevanja. Dejstvo je, pripominja na drugi strani J. Schumpeter, da so največje napake in težave v ekonomski analizi predvsem posledica nerazumevanja in neupoštevanja zgodovinskih dejstev (zgodovinskih izkustev), in manj nedorečenosti samih instrumentov ekonomske analize, čeprav se v opredeljevanju krize ekonomske znanosti ekonomisti običajno sklicujejo predvsem nanje. Schumpeter je sicer pravilno opozoril na pomembnost združevanja ekonomske teorije in zgodovinske analize, pozabil pa je, da Marx z njo v bistvu utemeljuje tudi določeno teorijo zgodovine in da se pri tem vsestransko navezuje na zgodovino politične ekonomije od Aristotela dalje, in da je vse tri dimenzije povezal v čvrsti splet politične ekonomije – medtem ko je Schumpeter kljub svoji teoretski pronicljivosti ostal predvsem pri zadnji (zgodovina ekonomske analize).³⁷

Prav ta združitev je bila bistvo Marxovega teoretskega podjetja: napraviti zgodovino za izhodiščni predmet politične ekonomije in določiti razredne dimenzije ekonomskega spoznanja, ki postane pomemben element razrednega boja za družbene spremembe in zgodovinski napredek k družbeni emancipaciji. Marx je v svoji kritiki politične ekonomije zanikal legitimnost samozadostne znanosti, podobno kot je tudi odklanjal idejo o ločenem obstoju ekonomskih, političnih, ideoloških . . . razmerij, ker so sestavni del totalitete družbene prakse in njenega zgodovinskega razvoja. V svoji analizi kapitalističnega produkcijskega načina ni nikoli ločeval

³⁷ J. Schumpeter, *Povijest ekonomske analize*, prav tam, str. 34–41.

zakone strukture (reprodukcije) od zakonov spreminjanja (transformacije) in prav v tej artikulaciji logičnega (strukturnega) in zgodovinskega (razvojnega) tiči najtrši metodološki problem politično ekonomske analize, na katerega je med drugim obrobno opozoril že Marx z opazko, da zgodovinskega napredka ne gre jemati z »običajno abstrakcijo«.

Marx prikazuje in raziskuje zgodovino, da bi na temelju znanja o obstoječem pokazal na možnosti, ki so neustvarljive, ki predstavljajo prihodnost, v kateri so presežene vse njegove dosedanje bistvene lastnosti in zgodovinske omejenosti. V tem smislu Marx piše v Očrtih, kako njegova politično ekonomska metoda pokaže na mesta, kjer mora nastopiti zgodovinsko preučevanje, ki ni usmerjeno zgolj na prejšnje produkcijske načine (predzgodovino kapitala), temveč pokaže tudi na zgodovinske možnosti prihodnosti. Politična ekonomija razkriva celoto obstoječih razmerij (povezanosti in pogojenosti ekonomskih in neekonomskih družbenih odnosov) in hkrati pokaže na oblike prehoda, razvoja te celote, njeno razpadanje in ponovno rekonstruiranje (artikulacija produkcijskih načinov), ker venomer presega meje obstoječega in kaže na možnosti drugačne, razvitejše, vedno bolj emancipirane družbene prakse. Metoda politične ekonomije ni metoda zgodovinskega prikazovanja (to pripada historiografiji), temveč postopek zgodovinske analize, ki mora v zgodovinskem razvoju pokazati na prepletenost, nedeterminiranost, alternativnost zgodovinskega razvoja z vidika ekonomske (z)možnosti družbenih sprememb. V tem okviru je potrebno združiti rezultate izkustvenega spoznanja in utopičnega mišljenja, ki z vzporejanjem danega in možnega, kritike sedanjosti z vidika njenih razvojnih perspektiv, predstavlja izhodiščni okvir metode politične ekonomije. Če hoče namreč ta historično materialistična misel ohraniti svoje kritične razsežnosti, če noče postati abstraktna vednost, si mora vedno znova prizadevati predočati temeljna eksistencialna izkustva produkcijske »odtujenosti« in se hkrati zoperstavljalati teoretski »navideznosti«, ki prikriva zgodovinsko racionalnost »ekonomskega raciusa«. Teoretska misel pri tem ne izhaja iz fatalistične »objektivne nujnosti« zgodovinskega razvoja, temveč zgolj iz objektivnih možnosti zgodovine, »objektivne tendence« razvoja produkcijskih načinov, kjer se postopno odpravljajo meje obstoječih razmerij, ne da bi bila odpravljena razmerja sama. Revolucija s tega vidika ni niti zavestna, kolektivna izpolnitev »zgodovinske nujnosti« niti abstraktna, formalna »misel razsvetljenstva«, temveč je zgodovinski akt, ki se poraja iz vsakdanje družbene produkcijske dejavnosti z emancipacijsko perspektivo (racionalen razvoj produktivnih sil, humanizacija delovnih procesov, demokratičnost produkcijskih odnosov, enakopravnost odločanja. . .).

Namen politično ekonomske analize, kot ga Marx opredeljuje v Očrtih, potemtakem ni zgolj v tem, da izza pojava razkrije družbeno bistvo, temveč da to bistvo utemelji v določenem zgodovinskem projektu – politična ekonomija postane tako iz analitične, ontološke vede hkrati tudi konstrukcijska, deontološka vednost – toda predpogoj te njene

zaokrožitve ostaja notranja kritičnost in zunanja oprtost na družbeno emancipacijski vidik zgodovinskega razvoja.

Četudi politična ekonomija v določeni meri zaobseže raven tehnično racionalnega obvladovanja ekonomske realnosti (način gospodarjenja), ki prikriva »tehnokratsko ideologijo« neproblematičnosti, nerazrednosti, neideološkosti, njen pristop nikoli ne sme izgubiti družbeno razredne ravni načina gospodarjenja – produkcijskega načina in načina gospodovanja (eksploatacije). Kar se je nekdanje zdelo znanstveno zajamčeno kot »dovršeno dejstvo« razvoja socializma od utopije do znanosti, od projekta k realnosti, v katero zgodovina tišči z »objektivno zgodovinsko nujnostjo«, ostaja danes le še široko toda neizkoreninjeno upanje. Če »resnični življenjski principi« niso sovpadali z »življenjskimi principi revolucije«, katere realni pogoji emancipacije se bistveno razlikujejo od pogojev, v katerih lahko sodobni »revolucionarni subjekti« emancipirajo sebe in družbo (posebno v t. i. realnem socializmu), potem je revolucija zgrešena, ker večina »ni imela v principu revolucije svojega dejanskega interesa, svojega lastnega revolucionarnega principa, ampak le neko idejo, → torej le predmet trenutnega entuziazma in zgolj navidezne vstaje«. ³⁸ Teoretsko razkritje »dejanskega interesa«, ki temelji v družbenoekonomskih razmerjih in predstavlja izhodišče »temeljitosti zgodovinske akcije« (revolucije), pripada med drugim tudi (kritiki) politične ekonomije in njenim teoretskim nastavkom, in to ne glede na že uhojene poti »trenutnega entuziazma« interesov »omejenih množic« in njihove prevladujoče teorije (ideologije) o obstoječi družbi in njenih zgodovinskih perspektivah.

Očrti so v večji meri kot Kapital pokazali na to dvojno vlogo politične ekonomije, ki znotraj teh okvirov postaja kritika politične ekonomije. Marxova kritika politične ekonomije je zanj kritika teorije in prakse meščanske družbe z vidika same zgodovine – ne samo, da je zgodovinski predmet preučevanja (kapitalistični produkcijski način), temveč tudi kritiko vzpostavlja z vidika emancipacijskih možnosti (revolucionarne perspektive) zgodovine prihodnosti.

Nekateri pogosto postavljajo lažno dilemo, ali je kritika politične ekonomije lahko pozitivna ali pa mora ostati zgolj kritika (ekonomske) znanosti. Po našem mnenju je kritika politične ekonomije hkrati pozitivna in kritična znanost, ki se konstituira skozi kritiko družbeno zgodovinske realnosti, kritiko lastnih spoznanj in kritiko drugih znanstvenih področij, pri čemer dobiva takšna kritika že pri Marxu poseben pomen, zunaj tradicionalnega filozofskega obzorja (kantovstva, neokantovstva). S tega vidika je zgodnja Marxova opredelitev edine prave znanosti – znanosti zgodovine – dejanski okvir in horizont kritike politične ekonomije, zato tudi ne moremo pristati na nekatere teze, kot na primer H. Burgerja, ³⁹ da je kritika politične ekonomije »negativna realizacija znanosti zgodovine ali

³⁸ MEID, I. zv., prav tam, str. 202.

³⁹ H. Burger, Znanost povijesti, CKD, Zagreb 1978, str. 135.

znanosti človeka«, ker izenačuje ekonomijo z »odtujenostjo dejanskega človeka«, zato je kritika in preseganje meščanske (politične) ekonomije hkrati tudi doseganje meje ekonomije same (Puhovski, Sutlić, Tadić, Rodin in drugi celo menijo, da znanost zgodovine lahko nadomešča kritiko politične ekonomije).

S sedanjih zgodovinskih perspektiv je seveda povsem nesmiselno pristajati na stare izpete socialistične teze o izumiranju politične ekonomije (Buharin, R. Luxemburg, Mandel. . .), saj bi si prav nasprotno veljalo prizadevati za njeno afirmacijo, posebno v socialističnih deželah. Naša razprava je le skromen prispevek k temu žlahtnemu cilju. Če je res, da nam je Marx zapustil nalogo, da odrejamo pojem in pomen politične ekonomije, se še vedno lahko potolažimo s tem, da ponovno preberemo njegove Očrte. V teh čudnih časih tudi teoretski razmislek ne more posebno škodovati.

Marxovi Očrti in naš ustavni načrt

I

O Marxovih Očrtih – načelno

Marxov čas pisanja Očrtov je prav gotovo drugačen, kot je »naš«, današnji, v katerem pišem o teh Očrtih. V enem pa sva si z Marxom vendar v podobnem položaju. Če so Marxovi Očrti (med drugim) kritičen odziv na krizo leta 1857, Marx sporoča decembra 1857 leta Engelsu, da piše cele noči kot nor, da bi že imel dokončane *Očrte* »pred potopom« (pri čemer misli na kapitalizem), ni moje pisanje o Marxovih *Očrtih* le odziv na njegove misli, ampak tudi svojevrsten prenos misli na naše današnje gospodarske institucionalno-sistemske težave. V mislih imam težave v zvezi z uresničevanjem novega, ustavno načrtovanega družbenoekonomskega sistema (1974), kot nekakšnega zavestno zanošenega embria naše nove družbene ureditve z Marxovo asociacijo svobodnih, univerzalno razvitih individuov.¹

Očrti so tako za mene večstransko *pomemben vir*:

1. Kot uvodno in dodatno (za nekatere kategorije poglobljeno) delo h *Kapitalu* kot kritični političnoekonomski analizi kapitalističnega produkcijskega načina,

2. kot avtentičen vir za Marxove primerjalne poglede na drugačno prihodnjo družbo, ekstremno nasprotno urejeno, kot je kapitalistična (kot čisto [deduktivno] negacijo), pa tako

3. kot vir za »načrtovanje« (tudi v pomenu nasprotovanja) nove po(ne)kapitalistične oblike družbe (recimo, kot je naša, ki je povrh tega za novo družbo še vedno nezadostno razvita v večstranskem pomenu) in

4. kot vir za preverjanje izpolnjevanja zgodovinskih pogojev za oblikovanje takšne družbe oziroma kot vir za trasiranje zahtevnih temeljnih sprememb v prid takšnim produkcijskim in drugim družbenim odnosom, ki bi omogočili korenito (od tal do vrha) preobrazbo družbe v Marxovem asociacijskem pomenu.

Na *Očrte* potemtakem ne gledam pragmatično – prakseološko, pa tudi ne receptološko – dogmatično. Jemljem jih kot teoretično prakso, kot teoretično-kritično vodilo za razmišljanje o naši ideološko-normativni »praksi« in o naši »praktični, vsakodnevni praksi« (med katerima je vse večje neskladje), z malce grenkim priokusom: »tem slabše za teoretično prakso«.

¹ Glej mojo daljšo razpravo: »O nekaterih primerjalnoteoretičnih-sistemskih vprašanjih naše (ne)stabilnosti in (dez)inflacije. – Teorija in praksa, 1985, št. 6 in 7–8.

Marx se pojavlja v *Očrtih* kot prvi »sistemski ekonomist« v dvojnem metodološkem pomenu:

1. V prvem pomenu najdemo v Marxovi tezi sistemsko izhodišče, da se lahko *družbeni sistem kot nov »organski sistem«*, kot zgodovinska in teoretična totaliteta (169) – celota razvije le, če so razviti vsi deli (elementi), ki so podrejeni celoti (sistemu). Konkretno se ta metodološka teza nanaša na dvojno celotnost: a) na celovito razvitost produktivnih sil in produkcijskih (ekonomskih) odnosov ter b) na celovito medsebojno povezanost materialne in nematerialne produkcije (kot baze in nadstavbe).

Marx nas v *Očrtih* opozarja, da morajo biti, podobno kot v vseh »organskih sistemih« (*prav tam*), ustrezno (višje) razvite produktivne sile; le tako se lahko utrdi nova oblika (ureditev) družbe. Tako govori o produkciji, ki temelji na kapitalu in na mezdnem delu in ki »predpostavlja totalno revolucijo v razvoju materialne produkcije« (*prav tam*). Še bolj jasno pa govori o tem v temle odstavku: »Upoštevati je treba, da se nove produktivne sile in novi produkcijski odnosi ne razvijejo iz nič, niti iz zraka niti iz naročja ideje, . . . , ampak znotraj obstoječega razvoja produkcije in podedovanih, tradicionalnih lastninskih odnosov in v nasprotju z njimi« (169).

To je Marx v *Kapitalu* na kratko povedal v znanem reku: De te fabula narratur!

2. Drugo Marxovo sistemsko izhodišče je v tezi, da je *ekonomski sistem corpus ekonomskih idej ali kategorij*, ki pa niso le »nova imena za isti odnos« (147), kot to misli Bastiat. Čeprav velja tudi obratna trditev, da invencija novih imen (terminov) – »na pamet«, »iz glave«, še ne pomeni spreminjanja obstoječih produkcijskih odnosov, ker so po Marxu ekonomske kategorije teoretične formulacije stvarnih, v množici obstoječih produkcijskih odnosov, »produkt historičnih razmer« (36).

V tem pomenu Marx razume sistem kot celoto abstrakcij, kategorij, teorij in kot celoto realnih (zgodovinskih), general(izira)nih odnosov. S to dialektično celovitostjo sveta (razvoja) Marx razreši star filozofski spor med nominalizmom in realizmom.

Marx pa tudi ne razume sistema metafizično, statično, le formalnologično. *Sistem dialektizira* na obeh ravneh mišljenja: na abstraktno teoretični in (zgodovinsko) konkretni ravni.

Čeprav moram takoj dodati, da Marx v *Očrtih* analizira blagovno in kapitalsko produkcijo mnogo bolj (abstraktno) deduktivno dialektično kot pa, na primer, v *Kapitalu*. V njih Marx mnogo izraziteje uporablja Heglovo »igrivo« (tudi ekstremno, aforistično), antitetično metodo (govorico) kot pa v *Kapitalu*.

To pomeni, da s polarno ekstremnostjo (npr. delo in kapital kot nedelo itd.) sklepa krog (zgodovinskega) razvojnega mišljenja (od vseob-

sežno razvitega človeka prehaja k »začetnemu« človeku kot generičnemu bitju, kot »specie sui generis«, in zopet nazaj).

Naravno je, da je takšna *ekstremna antinomična (in antipodična) analiza precej oddaljena*, še posebej od *konkretno situacijskih razvojnih stanj* v pojavih, pa zato – zlasti za empirične ekonomiste – Marxov kategorialni aparat ni uporaben ali je le malo uporaben. Nasprotno pa se ideološki dogmatiki navdihujejo z njim kot totalno ekstremno resnico (in revolucijo).

Dokaz za to je sama *analiza v Očrtih*, ki se giblje na relaciji tehle kategorij: delo – vrednost – blago – denar – kapital in hkrati antikategorij: ne-delo – ne-vrednost itd.

Zgodovinske postavke, ki takšen abstraktni sistem v njegovih »nevralgičnih točkah« prebijajo in raztvorjajo v posamezne bloke, korigirajo sistem, da se »znižuje« na bolj konkretni ravni abstrakcije, s tem pa približuje zgodovinski stvarnosti.

Torej lahko ti. problem »pokopavanja« Marxovega deduktivnega dialektičnega sistema rešimo le z zgodovinsko konkretizacijo njegovih sistemskih kategorij (in grosso modo, na daljši rok), s čimer delujemo (teoretično in praktično) sintetično-korekturno, ne da bi zavrgli abstraktni sistem »v idealnem prerezu«, »sistem kot takšen«.

Takšno spoznanje ima velik pomen za današnjo *aktualizacijo Očrtov* in njihovo relativno »aplikacijo« pri urejanju naših družbenih razmer.

Vprašanje »aplikacije« Marxovih Očrtov v našem ustavnem načrtu

Govoreč o »aplikaciji« idej iz Marxovih Očrtov, širše Marxovega analitično-sistemskega kategorialnega aparata nasploh, moram ugotoviti, da smo spredvideli omenjeni *dve ali celo tri ravni sistemske obravnave*. To so: a) splošna, abstraktno-teoretična raven, b) konkretizirana (abstraktna raven 1. stopnje (aproksimacije), c) še bolj konkretizirana raven 2. stopnje (aproksimacije), kot raven, že približana sami stvarnosti². Seveda gre na vsaki ravni za preobraženi (transformirani) sistem (kategorij), ki ni nekaj istega, ker so na vsaki ravni celo istoimenovane kategorije tudi že nekaj drugega, dopolnjene s »preostalimi lastnostmi«, ki jih na višji abstraktni ravni nismo upoštevali (ampak smo jih zanemarili), s čimer se jim spremi-nja tudi »substancia«, ki je drugače oblikovana (z drugačnim vezjem) (npr., kategorija delo je nekaj drugega kot vrednostna [cenovna] oblika dela, kot mezdno delo, ki je nasprotje ne-dela tj. kapitala itd.)

Gledano torej substančno – metodološko razlikujemo – tako kot Marx razvija trostopenjsko sistemsko analizo – *tri analitične ravni*: 1. delovna-produktna raven (sistem) (s kategorijami, kot so, npr., dobrina, produkt, delo, produkcija itd.), 2. (delovno) menjalna vrednostna raven (sistem) (s

² Glej mojo razpravo: »Za marksistično razumevanje Marksovega kategorijalnega ekonomskega sistema. – Ekonomist, 1982, št. 3, str. 203–220.

kategorijami, kot so, npr., menjalna vrednost, vrednost sredstev kot kapital, prenesena, novoustvarjena, presežna itd. vrednost), 3. stroškovno-cenovna raven (sistem) (s kategorijami, kot so, npr., produkcijski stroški, stroški [blagovnega] prometa, stroški fiksnega kapitala, tržna [prodajna] cena, profit itd.).

Od prve do tretje ravni se torej gibljemo od izključno kvalitativnih (opredelitelvenih), logičnih kategorij k pojavnim, stvarnim statistično-empiričnim (kvantitativnim) kategorijam – pojavom. *Zato ne moremo kategorij različnih ravni (sistemov) identificirati* (razlagalno-sistemska in kvantitativno); lahko le sklepamo na »substancno« – kvalitativno približevanje, npr., tretje ravni (sistema) kategorijam prve ravni (sistema), kolikor se »idejna orientacija« bolj abstraktnih kategorij potrjuje v (vse bolj) empirično, množično verificiranih kategorij – pojavih (npr., tako lahko sklepamo, da se načelo delitve po delu [kot abstrakcija] bolj ali manj približuje množični stvarnosti, če se vse druge kategorije [institucije], ki to načelo določajo, bolj ali manj uresničujejo) npr., če se ljudje bolj angažirajo kot samoupravljalci, če jih to načelo spodbuja k ekonomičnosti dela, če so zadovoljni z delitvijo, če je malo bogatenja mimo dela – glede na večinsko sprejemanje ideje, kdaj nastopa takšno »bogatenje« itd.

Marx je *Očrte* pisal načeloma na prvi in drugi ravni in se ni spuščal v transformacijo vrednosti v ceno, prenesene vrednosti v stroške itd. Zato je njegova analiza kapitalistične družbe in ti. postulacija prihodnje (ne)kapitalistične družbe le globalna, na makro-abstraktni ravni generalnih (razrednih) produkcijskih odnosov, ki so upravičeni in logični samo znotraj sistema kot celote. Vsak poskus empirične verifikacije bi spodletel oziroma zahteva transformacijo kategorij na tretjo (empirično) raven.

Ustavni načrt je napravljen prav v tem kontekstu. Dokler (in če) bi ostal ti. idejni (in ideološki) koncept (razlage) naše nove gospodarsko-družbene ureditve, bi bila interpretacija sprejemljiva. Toda ustavni načrt se je izoblikoval tudi kot sistem pravnih, institucionaliziranih norm, ki morajo imeti empirično raven, to je možnost, da se jih stvarno meri (kvantificira), po potrebi tudi sankcionira.

Napaka ustavnega načrta (z zakonskimi podsistemi) je tako dvojna:

1. da skuša Marxovo ekstremno (deduktivno, antipodično, antinomično) čisto negacijo kapitalske družbe, ki je neblagovna asociacija svobodnih individuov, normativno izoblikovati kot pretežno stvarno ureditev jugoslovanske družbe (tako, npr. delo razume [normira] kot produktivno delo delavcev v gospodarstvu, kot sredstvo za življenje, kot materialni pogoj družbe itd., ki po Marxu sploh ni kategorija njegove asociacije, ki pa jo potem pomeša z razvito in blagovno [in še tudi kapitalsko]³ asociacijo), ki pa ji zopet odreka vsako kapitalsko značilnost (glej kasnejšo razlago);

³ To blagovno asociacijo pa zopet urejuje, razlaga tudi s kategorijami drugih teoretskih sistemov (npr. s tržno konkurenco, maksimizacijo dohodka na zaposlenega itd.), kot so neoklasični, Keynesov, ponudbeni ... sistem, ki so v nasprotju z Marxovim sistemom in sicer ne le s kategorijami njegove neblagovne, ampak tudi blagovne asociacije.

2. da skuša kategorije prve abstraktne ravni operacionalizirati do konkretnega (knjigovodskega) merjenja, da ne dela razlike med kategorijami ene in druge ravni (npr. izenačuje dohodek z [vloženim] živim delom kolektiva, novoustvarjeno vrednost s čisto ceno itd.).

Ranljivost našega ustavnega načrta je potemtakem v tem, da je (po Marxu) nasilno hibridiziral dve obliki družbe z dvema različnima vsebinama v en sistem »socialistične blagovne produkcije« (kot »terciarno obliko blagovne produkcije«, kot nekakšno razvito nasprotje kapitalistične blagovne produkcije).

II

Ustavno načrtovana (in torej že tudi pravno normirana) *ureditvena oblika* naše družbe naj bi bila po svoji glavni usmeritvi (že) Marxova neblagovna asociacija svobodnih, univerzalno razvitih individuov, po posameznih oblikah pa tudi (še) Marxova (kritizirana, negirana) asociacija blagovnih producentov.

Dasiravno čiste (modelsko konstruirane), razvite blagovne produkcije v stvarnosti ni bilo nikoli (vedno se je mešala z drugimi oblikami, pa tudi sama je bila in je v različnih sektorjih različno razvita), pa se nam vendar zastavljata za pretežno »obstoječo« (prevladujočo) *blagovno produkcijo dve pomembni vprašanji*: 1. na čem Marx utemeljuje teoretično negacijo blagovne produkcije oziroma afirmacijo prihodnje neblagovne asociacije (družbe), ki jo antipodično konstituira za celotno pokapitalistično obdobje (epoho) in 2. zakaj naše sedanje usmerjanje k bolj razviti blagovni produkciji (glej stabilizacijski program pa tudi praktične ukrepe) pomeni na eni strani opuščanje Marxovih izhodiščnih postavk asociacije svobodnih individuov, na drugi strani pa praktično prav tako tistih ustavnih načel (in norm), ki so (bile) specifični poskus ideološke in ustavne uresničitve elementov Marxove neblagovne asociacije.

Marxova negacija blagovne produkcije ter (kot) postulacija neblagovne asociacije

Marxova negacija blagovne oblike produkcije (gospodarstva) ni plod bodisi njegovega splošnega filozofskega, ideološkega prepričanja ali socialno-filantropične averzije proti denarju, konkurenci itd., ampak temelji na njegovi poglobilni propoziciji: da prihaja v zgodovinskem loku stopenjskega samorazvoja družbe z univerzalnim razvojem kapitala (kapitalizma), na temelju univerzalnega razvoja produktivnih sil, z znanostjo kot njihovo glavno sestavino, do logične tendence »samoodpravljanja« (274), »samonegacije« (302) blagovne in kapitalske oblike produkcije. Marx namreč razume *razvoj* človeka in človeštva *generično-triadno* (v treh stopnjah/oblikah).

Na prvi razvojni stopnji je človek odvisen od narave in od drugega (pozneje razredno vladajočega) človeka. Torej gre za odnos razvite sužnosti in služnosti, neposrednega podrejanja oziroma za grobo obliko odtujevanja človeka (ki ga Marx razume kot generično bitje).

Na drugi razvojni stopnji družba temelji na lastniško izoblikovani menjalni vrednosti (denarju), ki v razviti obliki – kot odtujevanje človeka na podlagi stvari-bлага – dobi obliko kapitala.

V blagovni produkciji, po Marxu namreč, vsak individuum poseduje določeno družbeno moč le v tolikšni meri, kolikor poseduje stvari-bлаго (čeprav Marx tega stanja ne razume kot čisto odtujitev ali zaslužjenje človeka). Meni namreč, da je ta stopnja vendar višja od tiste, ko je bil človek odvisen od drugega človeka, prisilno podrejen človeku. »Oropajte stvar«, pravi, »te družbeni moči in morate dati osebam tako moč nad osebami«. . . (77).

Zato je za Marxa razvoj blagovne produkcije druga stopnja (oblika) razvoja, za razliko od tretje (še neznane prihodnje – F. Č.) stopnje (77), za katero bo značilna »svobodna individualnost, utemeljena na univerzalnem razvoju individuov in na podreditvi njihove skupnostne, družbene produktivnosti kot njihovega družbenega premoženja. . .« (77). V tej pa ni mogoče nobeno – ne neposredno niti posredno – podrejanje človeka človeku z odtujevanjem njegovega dela kot blaga-denarja.

To pa pomeni, da je v blagovni asociaciji, ki temelji na menjavi »medsebojno neodvisnih del ali delovnih produktov« (88), produkcija sicer višje podružbljena (v primerjavi s predkapitalističnimi oblikami produkcije), vendar še vedno »posredno« (72), »post festum« (80), na podlagi menjalne vrednosti, denarja kot »predmetnega posredovanja. . .« (88); torej z upredmetenjem družbenih odnosov kot samorasle (80), družbene povezanosti (79). Produkcija »ni neposredno družbena, ni offspring of association, ki med sabo razdeljuje delo« (78), neposredno, zavestno, plansko.

V razviti blagovni produkciji, ki je tudi denarna produkcija, gre za specifičen proces *posrednega vrednotnja dela in tako posredno tudi človeka z menjalno vrednostjo (denarjem)*, kar po Marxu (antinomično) pomeni: čim razvitejše denarno vrednotenje produktov dela, tem večje razvrednotenje (in odtujevanje) človeka-delavca, producenta produkta. Asociacija blagovnih producentov »z občostjo šele producira odtujitev individua od sebe in od drugih« (81). Družbenost njihovih odnosov se oblikuje na trgu, zunaj njihove zavesti in kontrole, kot njim tuja (odtujena) sila, moč.

Takšno stanje v odnosih med ljudmi seveda ne ustvarja pristnih človeških odnosov, ki jih, nasprotno, odtuja. Ljudje »zaupajo stvári (denarju) to, česar ne zaupajo sebi kot osebam« (78), čeprav Marx, kot smo že ugotovili, daje prednost tej blagovni povezanosti, odtujenosti pred lokalno ali arhaično, sorodstveno (plemensko) povezanostjo (80) ali podložništvom.

Zato je za Marxa blagovna družba nekakšna »cenovniška« družba, ki z

blagovno-denarno odvisnostjo razvija tudi ravnodušnost individuov do drugih in do družbe kot celote.

Kljub temu ta blagovni sistem ponudbe in povpraševanja pomeni kot sistem obveščanja drug drugega (80) (v sodobnem jeziku – kot nekakšen sodobni informacijsko-komunikacijski sistem) tudi »možnost«, da takšna človeška ravnodušnost do družbe preneha (80).

Za Marxa je namreč *blagovna produkcija družba odtujenih individuov, ravnodušnih do drugih in do družbe*, v boju vseh proti vsem, na temelju svojih zasebnih interesov, zaradi upredmetenja v stvareh, kar se na koncu (po)kaže v temeljnem cilju produktivne dejavnosti: kopičenje bogastva, akumuliranja (81). To pa, govoreč v jeziku medčloveških odnosov, pomeni, da je razvoj menjalne vrednosti »identičen« s splošno podkupljivostjo, korupcijo, generalnim prostituiranjem itd. (*prav tam*). Splošni odnos med koristnostjo in uporabnostjo se prenaša tudi na čisti odnos med ljudmi, in sicer v stilu Vergilovega »sacra auri fames«. Vse to mora, po Marxu, dozoreti z univerzalnim razvojem produktivnih sil, zato da bi se takšna družba *ukinila* kot druga faza (oblika).

Blagovna asociacija je v takšni razlagi sicer posredna oblika skupnosti, kolektivnosti, čeprav z vidika tretje razvojne stopnje še vedno nerazvita, nižja. To seveda ne pomeni, da je nekakšen trajni produkt narave, kot so trdili nekateri ekonomisti, ampak le »historični produkt« (80).

Torej je za Marxa menjava vseh produktov, dela, sil in dejavnosti (tj. blagovna produkcija kot druga stopnja [oblika] razvoja) 1. v *nasprotju* z razdelitvijo, ki temelji na neekonomski nadrejenosti oziroma podrejenosti individuov (prva stopnja razvoja) kot tudi 2. v *nasprotju* s svobodno izmenjavo individuov, ki so združeni na podlagi skupnega prilaščanja in kontrole produkcijskih sredstev (78), kot tretja razvojna stopnja (brezrazredna družba). Za to tretjo stopnjo (obliko) pa morajo biti izpolnjeni ustrezni materialni produkcijski pogoji, sicer bodo vsi poskusi miniranja starih oblik »donkijhotstvo« (79).

Še več. Marx odločno poudarja, da se ljudje ne morajo razviti kot novi, univerzalno razviti individui (z novim vrednostnim sistemom itd.), kot nosilci nove asociacije, *dokler se v polnosti ne razvije* »produkcija na temelju menjalne vrednosti«, ki šele omogoča univerzalnost razvoja produktivnih sil (80); dokler se blagovna produkcija sama ne razvije (ne dozori) v takšni meri, da jo je moč uspešno preobraziti v nove odnose univerzalnih individuov, ki bodo »podvrženi tudi njihovi lastni skupnostni kontroli. . .« (*prav tam*).

Le tako se lahko realno razvija ta, t. i. tretja razvojna stopnja ali oblika družbe – *asociacija (družba, združevanje), združba svobodnih in univerzalno razvitih individuov* kot svobodnih, enakopravnih članov nove skupnosti (kot l'hommes coplets).

Odpravljanje blaga pomeni seveda tudi odpravljanje vsakega denarja, ki ga Marx ne odpravlja zaradi osebne mržnje do njega ali ker ga je imel

sam vedno premalo, čeprav ga sarkastično kritizira. Denar, menjalno vrednost odpravljajo objektivne razmere.

Sicer pa Marx v drugi razvojni stopnji v denarju kot splošnem predstavitelju bogastva, v primerjavi z antičnim svetom – vidi celo pomembno spodbudo za delavnost individua, ki zanj sploh »nima meja« (127). Zanj »denar, katerega temelj je (na tej stopnji razvoja) mezdno delo, ne učinkuje razkrojevalno, kot trdijo nekateri, pač pa produktivno« (*prav tam*).

Iz tega razloga Marx kritizira tiste, ki razumejo denar kot nekaj, kar postavlja družba, kot »izraz družbenega odnosa«, ki bo na koncu pripeljal do oblike »delovnega denarja«. Delovni denar je zanj iluzija; ali denar je ali pa ga ni.

Kaj lahko rečemo »aplikativnega« o takšni Marxovi kritični teoriji blagovne produkcije? Dvoje:

1. Čeprav Marx na abstraktni teoretični ravni razvija vse misli modelsko, čisto, ekstremno, in bi bilo napačno, da razlagamo z njimi stvarnost kot takšno, nam njegove čiste ideje vendar razkrivajo bistvo fenomenov. To velja tudi za blagovno produkcijo. Marx v *Očrtih* ne le da preizkuša hegeljansko dialektično metodo – celo aforistično, neredko v igri besed z nasprotnim pomenom, npr. uresničevana blagovna produkcija je neuresničevanje človeka itd., ampak dejansko bije z analitično palico po oslu in ne po vreči (Marxova prispodoba).

2. Blagovna oblika produciranja je vedno samo sredstvo (orodje) za doseganje določenih družbenih ciljev-potreb, vrednot. Iz tega razloga moramo blagovno, pa tudi neblagovno obliko produciranja ocenjevati kot neustrezno ali ustrezno za določeno družbo, pač glede na to, koliko – kako najbolj (»optimalno«) uresničuje hierarhično razvrščene (prioritetne) cilje – potrebe, vrednote večine ljudi oziroma družbe kot celote, ki so na eni strani produkt samega zgodovinskega razvoja (v prvi vrsti produktivnih sil), na drugi strani pa povezave tudi z lastnostmi človeka kot generičnega bitja (kar je socioekonomski antropološki problem).

V tem kontekstu je jasno *blagovna oblika produciranja*, generalno vzeto, za človeštvo kot celoto, posebej pa za posamezne nacionalne družbe, še vedno nujna in progresivna oblika produciranja (z vsemi, že upravičenimi in potrebnimi korekturami); torej tudi še oblika podrejanja ljudi stvarem – blagu, denarju; pa zato tudi še odtujevanje ljudi od svojega dela, od drugih ljudi, od samega sebe (kot generičnega bitja), da bi tako šele ustvarili možnosti za prehod blagovne asociacije v nekakšno neblagovno, razvitejšo, pristnejšo človeško asociacijo. To seveda – po svoje – oddaljuje tretjo razvojno stopnjo (obliko) še na raven vizionarskega horizonta, ne da bi s tem zanikali njeno teoretično postulacijo kot zarojeno tendenco (nakazano vsaj kot možnost, da se lahko pojavi kakšen izredni dejavnik, ki bi proces njenega samoukinjanja celo pospešil). Zgodovinska uveljavitev blagovne produkcije še ne pomeni tudi njenega teoretičnega ovekovečenja.

Na podlagi Marxove splošne kritike (negacije) blagovne produkcije sledi nekaj pomembnih sklepov:

1. *Blago in lastnina*. Razvita (čista) blagovna produkcija je za Marxa (zasebno) *lastninska produkcija*. Družbena produkcija »ni podrejena individuom, ki bi z njo rokovali kot s svojo skupno zmožnostjo« (78), ampak je pod kontrolo izoliranih privatnih lastnikov.

V razmerah blagovne produkcije (menjalne vrednosti) je družbeno *povezovanje producentov posredno*; povezujejo se kot menjalci blaga (142). V menjavi se producenti priznavajo kot enaki in kot svobodni le tako, da se priznavajo kot lastniki svojega blaga, da se prisvajanje blaga ne izvaja s silo, ampak prostovoljno; »vsak služi drugemu, da bi služil samemu sebi. . .« (143). Vsak je v menjavi sredstvo za drugega in smoter za sebe (to je bistvovanje za sebe). S tem je priznan tudi pravni vidik osebnosti.

V menjalni odvisnosti blagovnih produktov gre za »popolno izoliranje njihovih privatnih interesov« (78), ki pa se v okviru družbene delitve dela kaže kot naravni odnos, ki je od njih neodvisen.

Iz povedanega preprosto sledi: a) da se v menjavi menjalci blaga sami priznajo (de facto) kot lastniki blaga, sicer ni menjave in b) da je te odnose treba pravno (de iure) urediti – normirati kot institucionalizirane lastninske odnose.

2. *Asociacija svobodnih individuov brez menjalne vrednosti*. Ugotovitev iz 1. točke pomeni, da asociacija svobodnih individuov ni mogoča brez skupne lastnine, brez družbene planske kontrole nad svojo dejavnostjo, da ne more temeljiti na stari družbeni delitvi dela, na menjalni vrednosti.

Marx namreč *ne gradi asociacije* – kot združenja svobodnih oseb, tj. kot univerzalno razvitih individuov – *kot asociacije produktivnih delavcev*, torej še s klasično razredno delitvijo dela na produktivno in neproduktivno delo, v kateri je glavni subjekt delavski razred (v *Očrtih* celo ne bomo našli te kategorije), ampak izhaja pri konstrukciji asociacije od vseh članov skupnosti, ki so vsi enakopravni, svobodni, univerzalno razviti individui, ki opravljajo katerokoli funkcijo kot enakovredno družbeno funkcijo, kot združeno silo, ki jo imajo (vsi kot celoto) pod svojo združeno kontrolo. Temelj Marxove asociacije torej ni (*produktivno*) delo, ampak svobodna človekova ustvarjalnost, omogočena s prosto razpoložljivim časom kot glavno mero življenjskega standarda, človekovega bogastva, njegove kvalitete življenja (o tem več kasneje). Zato bomo v *Očrtih* zaman iskali za Marxovo asociacijo kategorije, kot so: blago, vrednost, dohodek, družbeni produkt, narodni dohodek itn.

V Marxovi asociaciji torej produkt dela »ni menjalna vrednost« (88, tudi 98), ker je vsako individualno delo že »od vsega začetka« priznано kot družbeno potrebno, koristno (*prav tam*). Delo nima dvojne narave kot v blagovni produkciji. »Namesto delitve dela. . . bi tu organizacija

dela. . .« (*prav tam*). In to zato, ker je produkcija sedaj pod kontrolo združenih individuov, ker so produkcijski odnosi jasno vidni in se ne upredmetijo (reificirajo) v razmerjih med predmeti (stvarmi). Le v takšnih razmerah *produkcijska sredstva tudi niso kapital* (o tem tudi več kasneje), ki je lastnina nekoga, ampak samo goli, »naravni« pogoji za ustvarjalno delovanje vseh individuov.

Marx dobesedno piše: »Nič torej ne more biti bolj napak in bolj neslano, kot če na osnovi menjalne vrednosti, denarja, predpostavljaš kontrolo združenih individuov nad njihovo celokupno produkcijo. . .« (78).

3. *Blagovni homo oeconomicus in svobodni individuum*. V *blagovni produkciji* se po Marxu *ne more oblikovati univerzalni individuum*. V njej je človek kot »zoon politikon«, ki se pojavlja le v menjalni odvisnosti, le navidezno, v smithianski filozofiji kot obče (družbeno) bitje, »kjer vsakdo ravna po svojem privatnem interesu in s tem služi občim interesom« (76). Marx takšno razmišljanje obrne ter meni, da lahko omenjeno »frazo« spremenimo ter rečemo, da vsakdo onemogoči uveljavitev drugih interesov in da se »iz tega bellum omnium contra omnes« »namesto splošne afirmacije« godi nasprotno – »celo splošna negacija« (*prav tam*). Zato obrne to odvisnost in pravi, da je *družbeni interes prvi in da je dan*, njemu pa se potem prilagajajo zasebni interesi, ki od njega izhajajo, ker je to hkrati njihov obči interes. Zato Marx razume vseobsežno menjalno odvisnost blagovnih producentov kot vzrok za njihovo družbeno ravnodušnost drug do drugega. To pa zopet zaradi tega, ker ne razumejo družbene narave gospodarske dejavnosti kot njihovega družbenega odnosa, ampak preprosto kot podrejanje nekakšnemu menjalnemu odnosu stvari, ki stoji zunaj njih in nad njimi, kot nekaj tujega, kot nekaj od njih neodvisnega; kot nekakšna stvarna odvisnost, odvisnost na podlagi stvari, kot nekakšen pravni odnos, ki ga ne morejo spremeniti. To povzroča tudi nenehni medsebojni spopad med njimi.

Razlika med človekom – blagovnim producentom ter človekom – svobodnim individuum je tudi v smotru delovanja. V Marxovi asociaciji smoter življenja ni več kopičenje materialnega bogastva, večanje materialnega standarda in več dela zanj; mera ni več delo ali delovni čas sploh, ampak, nasprotno, večanje prostega razpoložljivega časa, ki je pogoj za končno razodtujitev človeka, za *razvoj človeka kot generičnega bitja, ki je le težnja po zadovoljevanju pristnih človeških potreb*.

Po Marxu mora zato materialna produkcija pustiti »vsakomur presežek časa za drugo dejavnost« (431), kar je v skladu z njegovo zahtevo po ukinjanju stare družbene in tehnične delitve dela ter razvijanju univerzalno razvitih ljudi. »Torej mera bogastva ni več delovni čas, ampak prosti čas (disposable time)« (508). In še: »prihranek delovnega časa (je) enak povečanju prostega časa, se pravi časa za polni razvoj individua. . .« (510).

4. *Svoboda in enakost v blagovni produkciji*. Marx ne pojmuje bla-

govne produkcije kot pravega svobodnega oblikovanja menjave oziroma blagovno denarnih odnosov. Govori o *prividu svobode*; o tem, da se ljudem samo tako zdi (čeprav jo razume kot svobodnejšo, demokratičnejšo obliko – v primerjavi s sistemom neposredne krvne, sorodstvene, tlačansko-podložniške, vazalske, tudi neposredne [izvenekonomske] podrejenosti). V *blagovni produkciji ljudje le mislijo, da so svobodni*, da so neodvisni, da »svobodno zadevajo drug ob drugega in v tej svobodi izmenjujejo« (82). V resnici so jim ti »svobodni odnosi« navrženi z danostjo zgodovinske družbene oblike, ki jo s to iluzijo nenehno »svobodno« reproducirajo.

Stvarna odvisnost (odvisnost na podlagi odnosov med stvarmi) tako *upredmetuje odnose med ljudmi*, čeprav se ta odvisnost kaže kot abstraktna (skrita), pa se zato izoblikuje ideja (pri filozofih teorija) o individualni svobodi v tisti družbi, kjer prevladujejo zasebna lastnina, zasebni interes ter svobodna menjava katerihkoli stvari.

Zato je v takšni družbi tudi *enakopravnost samo formalna*, zunanji privid, enakopravnost v pomenu svobodnega upredmetovanja (tudi akumuliranja, bogatenja), v pomenu vzpostavljanja odnosov s katerimkoli, po svojem interesu (recimo, za razliko od fevdalizma).

Ta *blagovna (tržna) svoboda* (produciranja, tekmovanja, investiranja itd.) se torej na eni strani kaže kot pomembna spodbudna sila za univerzalni razvoj produktivnih sil, pa jo je v tem pomenu potrebno celo spodbujati, po drugi strani pa nima nič (ali ima zelo malo) opraviti z družbo (skupnostjo) univerzalno razvitih individuov, ki naj bi zrastle na ukinjanju te blagovne svobode (kot tretja razvojna stopnja).

Blagovna produkcija se tako kaže dialektično: kot novo »svobodnejše« *zasužnjenje* človeka z blagom, z vrednostjo, s predmeti in *osvoboditev* od prvostopenjske odvisnosti, podrejenosti itd.

5. *Ekonomija v blagovni produkciji in v Marxovi kolektivno, asociativno organizirani produkciji*. Zelo razširjeno mnenje je, da je *razlika med Marxovo (marksistično) ter meščansko ekonomijo* – med drugim – v tem, da sta njuna predmeta čisto različna. Medtem ko naj bi bil za Marxa predmet ekonomije proučevanje produkcijskih družbenih odnosov, pa je pri meščanskih ekonomistih predmet racionalna uporaba gospodarskih virov, ki so redki in alternativno uporabljivi.

Takšna *delitev predmeta pa ni točna*. Tudi Marxa zanimajo upredmeteni odnosi, ekonomija sredstev, dela in časa, toda vedno in končno kot človeško, družbeno delovanje – družbeni odnosi, ne samo ekonomiziranje.

Razlika pa je v tem, da Marx uporablja *dve merili* za ekonomijo v blagovni in neblagovni asociaciji.

V *blagovni asociaciji* je delo (živo in minulo), točneje, so delo in sredstva, predmet ekonomije, seveda v denarno, manjalno-vrednostni obliki. To je za njega zakon (menjalne) vrednosti.

V *neblagovni asociaciji* svobodnih individuov se družba znebi te

vrednostne, posredne oblike ekonomije. Sredstva, kot smo videli, postanejo le gole materialne možnosti za delovanje združenih individuov. Bistveno za novo asociativno ekonomijo naj bi bil sedaj le čas, v katerem traja določen delovni oziroma produkcijski proces. S tem, da predpostavimo skupnostno (kolektivno) produkcijo, pa »postane časovna določitev bistvenega pomena. Čim manj časa potrebuje družba za to, da bi producirala pšenico, živino etc., tem več časa pridobi za drugo produkcijo, materialno ali duhovno. Vsestranskost njenega razvoja, njenega užitka in njene dejavnosti je – tako kot pri posameznem individuu – odvisna od prihranka časa. Ekonomija časa: z njo se navsezadnje razrešuje vsaka ekonomija. Prav tako mora družba smotrno razdeliti svoj čas zato, da bi dosegla produkcijo, primerno svojim celotnim potrebam; tudi posameznik mora pravilno razdeliti čas, da bi si pridobil znanje v ustreznih proporcijah ali da bi zadovoljil različne zahteve v zvezi s svojo dejavnostjo. Ekonomija časa, enako kot načrtna razdelitev delovnega časa na različne veje produkcije, ostane torej prvi ekonomski zakon na podlagi skupnostne produkcije. Bo celo zakon na mnogo višji stopnji. To pa je bistveno različno od merjenja menjalnih vrednosti (del ali izdelkov) z delovnim časom.« (88, 89). Ves ta izračun, kot pravi Engels, bo družba opravila brez »slavnoznanе vrednosti«.

V 3. knjigi *Kapitala* to misel potem Marx dopolnjuje, ko pravi: »Samo tam, kjer je produkcija pod resnično kontrolo družbe, ki produkcijo vnaprej določa, ustvarja družba zvezo med obsegom družbenega delovnega časa, ki ga uporabijo za produkcijo določenih predmetov, in obsegom družbene potrebe, ki naj bi jo ti predmeti zadovoljili« (212).

Marxova negacija blagovne produkcije in naš ustavni načrt

Primerjavo bom napravil kar v obliki treh ugotovitev.

Prva ugotovitev: Na podlagi povedanega sledi,

– da je Marx svoj celotni kritični političnoekonomski analitični aparat usmeril najprej h kritiki – negaciji blagovne produkcije (spoznavno in zgodovinsko dokumentirano), iz katere potem raste antipodična, drugačna podoba, oblika pokapitalistično urejene družbe svobodnih individuov, ki ne bi mogli biti hkrati tudi blagovni producenti;

– da pa smo o) pri nas skušali z ustavo (1974) in še skušamo na eni strani uveljaviti »očrtovskega« Marx v njegovi kritiki – negaciji blagovne produkcije in v njegovem antipodičnem, afirmativnem postuliranju asociativne neblagovne produkcije, b) na drugi strani pa danes, s praktičnimi in teoretičnimi postopki zopet uveljaviti razvito blagovno produkcijo, in to na temelju istega ustavnega načrta, ki je (bil) po bistvu naravnani protitržno in protipodjetniško (skratka, kot da gre za en in isti sistem, le da ga sedaj s poudarkom na tržnih zakonih operacionaliziramo, izpopolnjujemo itd.). Ne da bi zopet razumeli praktične posledice, da mora takšen sistem

delovati neogibno invalidno, neurejeno, 1. z mnogo večjimi pomanjkljivostmi in napakami, ter 2. z mnogo večjo intervencijo države, kot pa kakšen tržni sistem, ki bi deloval na njemu zgodovinsko in teoretično ustrezni (lastninski, upravljalški) podlagi.

Druga ugotovitev: Kot teoretični sistemski analitik ugotavljam, da pri svojem praktičnem (pre)urejanju družbe niso pravilno doumeli marksizma kot ideje, kot gibanja in kot (morebitnega) ureditvenega uresničevanja. To se je zgodilo tudi z ustavno reformo iz 1974. leta, ki je bila sicer teoretično bolj utemeljena kot pa sedanja pragmatična »stabilizacijska« reforma uveljavljanja razvite blagovne (tržne) produkcije.

Marx, kot nam je znano, se je sam *odrekel kakršnemukoli preroštvu ali pisanju receptov* za »kuhinjo prihodnosti«, predvsem še temu, kako naj posamezno, po njem imenovano gibanje, uredi državno ureditev s predpisi. Marxov temeljni raziskovalci cilj je bil razviti za delavski razred znanstveno idejo o socializmu in na tej podlagi ideološko »preparirati« človeka-delavca, proizvajalca kot subjekta – kot urejevalca nove družbe, za katero bodo že pripravile »gradivo« objektivne produktivne sile. Malo neobičajno rečeno bi dejal, da je Marx skušal razviti v človeku – delavcu spoznanje – zavest – drugačno kulturo o sebi kot generičnemu bitju, ki bi šele tako na tem planetu spočel *ново civilizacijo, novo zgodovino*, ne na starih temeljih blagovne, kapitalske pa tudi ne birokratske produkcije, ampak na podlagi novega načina življenja (vključno ekonomije), z novim vrednostnim sistemom (Marxovo preobrazbo blagovne in kapitalistične družbe v popolnoma drugačno družbo lahko preimenujemo tudi v veliko [časovno gledano verjetno tudi dolgotrajno] kulturno-civilizacijsko revolucijo). Seveda s tem nismo še nič rekli o njeni uresničitvi.

Tretja ugotovitev: Če se zazremo nazaj v naše poveljne obdobje, se moramo vprašati, ali so (bile) ustrezne objektivne in subjektivne možnosti (vključno čas) za tako velik kulturno-civilizacijski skok, za takšno radikalno spreminjanje ureditvene oblike družbe (upoštevajoč, da se je takšno spreminjanje omejilo na eno državo, medtem ko so [bile] druge države z drugačnimi ureditvami). Odgovor se bo bolj nagibal k »ne«.

To pa bi pomenilo, da smo celotno ureditveno spreminjanje utemeljevali in da ga *utemeljujemo na zavesti, spoznanju, na interesih ljudi-delavcev, ki jih ti objektivno niso mogli imeti (ali vsaj ne dovolj)*. Nasprotno, empirično se je pokazalo, da ima množica, zlasti novozaposlenih delavcev, iz kmetijskega, ruralnega področja drugačno zavest in hotenje. Še včerajšnji prebivalci vaškega, arhaičnega okolja, živeči v relativnem pomanjkanju materialnih dobrin, so pričeli spreminjati zavest o drugačnem življenju in ureditvi družbe, ki jim bo omogočila uresničenje nove življenjske aspiracije, v prvi vrsti po večji materialni življenjski ravni, skupaj s povečanim socialnim standardom. Skratka, *delavec*, kakršen je, se je šele želel (po Marxu) *upredmetiti v stvarih* – v dobrinah, v pridobljenem blagu, ne pa razpredmetiti (v pomenu: ustvarjalno poduhoviti). Delavec, kot je, je šele pričel razmišljati o dobrinah in njihovem prisvaja-

nju zase, ki se v racionalni obliki dandanes, v družbi z razčlenjeno delitvijo dela, lahko pojavljajo le kot blago-denar. Pred njegovimi očmi je, recimo, lebdela predstava življenjske ravni zahodnonemškega delavca (zato je tudi mnogo delavcev odšlo na delo v to in še druge države). Našemu delavcu še ni mogel, ne more biti glavni življenjski smoter ustvarjalno izpolnjen prosti čas kot mera za njegov standard (če sem malo hudomušen, bi dejal, da si je prosti čas delavec zagotovil znotraj obveznega delovnega časa [recimo, da dela efektivno samo 5 ur], predvsem zaradi slabe sistemske organizacije dela in produkcije). Delavec – zaradi standarda – celo podaljšuje delovni čas zunaj obveznega delovnega časa.

Od tod vse večja *razlika* – med delavcem v združenem delu, kot je opredeljen v ustavi ter njegovim praktičnim obnašanjem; od tod tudi vse večja razlika med sistemom, kot je opredeljen (normiran) v ustavi ter sistemom, ki se deloma samoniklo razvija, deloma pa ga sedaj, resda še zelo konfuzno, razvijamo z novimi predpisi, na temelju t. i. stabilizacijskega programa. Posledica nemoči obeh sistemov je potem krepitev »tretjega sistema« – administracije, ki je mnogokje zamenjala ekonomsko prisilo za učinkovito gospodarjenje – na podlagi blaga, vrednosti, denarja, z zunajekonomsko, administrativno prisilo.

Kot posledico lahko navedemo *dualizem* v obnašanju naših delovnih ljudi, ki je v tem, da se kot producenti vedejo pretežno kot »zaposleni«, »v delovnem razmerju«, kot predstavniki gospodinjestev pa kot blagovno-denarni homo oeconomicus, ki ga zanimajo v prvi vrsti stvari in mnogo manj človeški, družbeni produkcijski odnosi. Ti so bolj in bolj le v zamišljeni preobliki novih produkcijskih odnosov.

Naša *sklepna misel* je, da se nismo dovolj zavedali, da smo imeli oziroma da imamo v rokah šele formalno-normativni in ideološki okvir za novo asociativno družbo, ki pa ni imel oziroma nima ustrezno razvitih (dozorelih) objektivnih in subjektivnih produktivnih sil (doma in v svetu). Zato je lahko »miniranje« druge (blagovne) oblike družbe po Marxovih besedah le donkihotsko dejanje.

Tako se Marx z *Očrti* spreminja iz idejnega voditelja našega sistemskega razvoja v kritika (oponeta) sistema in razvoja. S tem seveda še nismo nič rekli o tem, ali ima in v čem ima Marx prav (o tem na koncu).

III

Marx že v *Očrtih*, še jasneje pa v *Kapitalu*, dokazuje, da je *razvita blagovna oblika produkcije tudi kapitalaska* oziroma da mora postati kapitalaska (*kapitalistična*), da pa *razvita blagovna oblika produkcije mora biti zasebno lastninska*, in sicer v tem pomenu, da so organizatorji produkcije lastniki produkcijskih sredstev kot pogojev za delo (za produkcijo), kapitalisti, neposredni producenti (delavci) pa so le lastniki svoje delovne sile.

Kdaj so po Marxu sredstva kapital?

1. Po Marxu *kapital* najprej *ni preprosto* (produkcijsko) *sredstvo*, ni preprosto preteklo, minulo, upredmeteno, nakopičeno delo (153); niti *ni preprosto sredstvo* – *blago*, ki ima ceno redkosti, uporabne vrednosti itd. *Kapital je zgodovinsko specifičen produkcijski odnos*, ki temelji na zasebni pridobitnosti ter izraža neplačane rezultate tujega dela v obliki presežne (denarne) vrednosti (kot dobiček, obresti in renta).

Marx trdi, da če s kapitalom razumemo le sredstva, jemljemo za njihovo opredelitev le materijo, ne pa zgodovinske oblike, brez katere sredstva ne bi bila kapital (153).

2. Po Marxovi definiciji kapital tudi ni nekakšno »posebno blago«, ampak »vsako blago« (164), kot v menjalni vrednosti izraženo upredmeteno delo. Torej je *vsaka razvita blagovna produkcija tudi kapitalaska (kapitalistična) produkcija*.

Marx nam odločno dokazuje, da je le pobožna ali neumna ideja, »da se menjalna vrednost ne bi razvila v kapital in naj se delo, ki producira menjalno vrednost, ne bi razvilo v mezдно delo« (146).

3. Za kapitalasko (kapitalistično) produkcijo pa je značilen *pridobitni način produciranja* (gospodarjenja). »Dejavnost kapitala, ki določa njegov smoter, je lahko le dejavnost obogatitve, tj. povečevanja, množenja njega samega« (163), kar je za Marxa »temeljna določitev kapitala« (*prav tam*).

4. *Kapital* tako predpostavlja *ne-delo*, ki je v antagonističnem nasprotju z delom, ki eksploatira delo. Tako je »*preobrazba dela. . . v kapital. . . rezultat menjave med kapitalom in delom. . .*« (191).

5. Iz tega razloga v Marxovem »modelu« asociacije svobodnih individuov sredstva (materialni pogoji za delo) ne morejo biti kapital, saj so tako kot njihovi odnosi »pod njihovo lastno skupnostno kontrolo« (80). To seveda zahteva »postavljanje dejavnosti individuov kot neposredno obče ali *družbene*«, kar sname »predmetnim momentom produkcije« (to so produkcijska sredstva) »formo odtujitve« (608), ki določa obstoj kapitala. Po Marxu namreč v kapitalski produkciji ni poudarek na »upredmetenosti«, marveč »na *odtujenosti*, oddvojenosti, povnanjenosti. . . (*prav tam*).

Univerzalne tendence in pregrade za obstoj kapitala

Ko Marx proučuje v *Očrtih* strukturo *blagovne ter kapitalske produkcije*, se nenehno ukvarja z vprašanjem *njenega ukinjanja – prehoda*. Uporablja hegeljanski izraz in govori o »samoodpravljanju« (274), o »samonegaciji« (302) kapitala (čeprav pripisuje kapitalu zelo velik »civilizirajoči vpliv«, brez katerega ne bi bilo tudi te nove [prihodnje] družbe).

Marx povezuje pregrado za kapital (539) z univerzalno tendenco kapitala, ki je v tem, da univerzalno razvija produktivne sile individuov, s

čimer »postaja predpostavka za nov produkcijski način« (374). Marx predpostavlja »določeno« (539) *prebojno točko* v drugo obliko produkcije z visokim razvojem produktivnih sil (ki jih enači z bogastvom nasploh) (376), torej »tudi z najbogatejšim razvojem individuov« (375). *Pregrada* pa se po Marxu oblikuje *s protislovjem*, da reprodukcija kapitala poteka kot hkratni razvoj produktivnih sil, v obliki produkcije vse večjega bogastva, vse večjega znanja, znanosti itd. . . in odtujevanja, osiromašenja delovnega individua (376); torej ne kot univerzalni razvoj individua, kot univerzalnost »njegovih realnih in idealnih odnosov« (*prav tam*).

Veliko vlogo pri takšni transformaciji družbe Marx pripisuje občemu, družbenemu znanju, znanosti, »general intellectu«, ki je postal že v kapitalizmu »neposredna produktivna sila« (506).

Zato zanj *asociacija ni ne vizija, še manj utopija*. »Zadnja asociacija ni nič samovoljnega: predpostavlja razvoj materialnih in duhovnih (ki jih na drugem mestu imenuje »določeno obliko zavesti« (375) [op. F. Č.], ki jih na tej točki ne gre dalje izvajati« (78, nekaj podobnega 539).

Marx ne misli, da *bo ta prehod gladek in miren*. Proces družbene katalize (diferenciacije): na enem polu bogastvo, na drugem pa revščina, nemoč, degradacija delavcev – mora privedi »do eksplozij, kataklizem, kriz. . .« (540), ki se končujejo »z razkrojem kapitala« (375), v odpravljanju »brezlastninskosti delavca in lastnine upredmetenega dela nad živim delom oziroma prilaščanja tujega dela po kapitalu. . .« (608).

Če bi hoteli časovno določiti *mejo prehoda*, se moramo vprašati, koliko morajo biti produktivne sile konkretno razvite za ta prehod. Ker Marx veže ta prehod na naraščajoče nasprotje med produktivnimi silami in zaostajajočimi produkcijskimi odnosi, gre pravzaprav za vprašanje, koliko se morajo protislovja zaostri, da pride do takšne krize in eksplozije ter ali to velja ali za svet kot celoto ali vsaj za pretežni del sveta ali (tudi) za posamezne dežele (glej Leninovo tezo).

Na zgodovinski praktični ravni se prevrati niso nikoli dogajali niti v najbolj razvitih družbah niti univerzalno ali v večjem številu dežel hkrati. Na drugi strani je vrsta nacionalnih družb z največjim narodnim dohodkom na prebivalca, ki vsaj v Marxovem pomenu še ne kažejo na ukinjanje kapitalističnega odnosa v Marxovem pomenu.

Vse to seveda zbuja v nas dvom o tem, koliko je Marxov analitični model uspešen tudi za napovedovanje konkretnega razvoja (na konkretni, zgodovinski ravni).

Za nas je še posebej pomembna ugotovitev, da ukinjanje kapitala pri nas ni bilo samoukinjanje, ampak zavesten politični, državni dej, s čimer ostaja odprto, koliko je pri nas obstajala (po Marxovi razlagi) objektivna možnost za nov produkcijski način kot temelj za novo ureditveno obliko družbe, za nov način življenja.

Mnogo je dokazov, da moramo to zgodovinsko možnost šele ustvarjati (odtod tudi velja napor ter bolečine pri prehodu, pa tudi tendence k obnavljanju blagovnih in kapitalskih oblik načina gospodarjenja).

Marxova abstraktna (deduktivna) shema triadnega in tristopenjskega družbenega razvoja je v *Očrtih* zelo preprosta: 1. ne-blago, 2. blago, 3. (drugačno) ne-blago in pa 1. ne-kapital, 2. kapital 3. (drugačni) ne-kapital; tudi kot *trojna oblika formacij*: predkapitalistične formacije (primitivna arhaična, azijska, antična, fevdalna), kapitalistična formacija in pokapitalistična (komunistična) formacija.

Na konkretno-zgodovinski ravni pa Marx priznava soobstoj vseh teh kategorij, toda ne kot enakovrednih ali enako prevladujočih.

Za nacionalne družbe (države) Marx izrecno ne pove, ali ta splošna razvojna shema (formula) velja tudi zanje (na podlagi njegove zgodovinske dokumentacije bi sicer lahko sklepali, da v poglavitnih obrisih velja).

Takšen Marxov razvoj določajo (kot gonilna sila) produktivne sile, ali tudi materialni in duhovni pogoji (78) (med katerimi imata znanje, znanost vse pomembnejšo vlogo), ki se na t. i. prehodnih (prelomnih, prebojnih) točkah pojavljajo kot zgodovinski dokaz za *zrelost prehoda*.

Torej, če v določeni družbi do te prelomne točke kot zgodovinske možnosti za nov produkcijski način še ni prišlo, je miniranje danih (starih) odnosov po Marxu smo donkihotsko dejanje (79).

Za našo družbeno ureditev se ta razvojna formula načelne soodvisnosti razgrajuje v *nekaj vprašanj*, ki sestavljajo naš t. i. »ureditveni paradoks«:

1. Ali je lahko naša družba urejena (pretežno) ne – ali po-kapitalsko, ne da bi bila prav tako urejena ne – ali po-blagovno?

2. Če materialne produktivne sile (materialni pogoji) in duhovni pogoji (tudi oblika družbene zavesti) še niso dosegle prebojne točke, zaradi česar mora biti gospodarstvo še vedno razvito blagovno (različno v različnih sektorjih), ali je potem lahko hkrati tudi že ne – ali po-kapitalsko (nekapitalistično)?

3. Ali je lahko družbeni sektor kot poglavitni del gospodarstva urejen kot razvita (samoupravna) oblika blagovne produkcije na temelju nelastninske oblike produkcije?

4. Koliko je razvita socialistična oblika produkcije (po Marxu) še lahko razvita blagovna, ali celo kapitalaska oblika produkcije?

Odgovorov na to vprašanje je več. Navedimo tri:

– *En* odgovor je, da imamo v samoupravnem socializmu opravka s t. i. terciarnim blagom oziroma terciarno blagovno produkcijo, ki je v celoti specifična, drugačna od sekundarne (kapitalistične) in primarne (enostavne) blagovne produkcije.

– *Drugi* odgovor je, da so sredstva sicer neposredno družbena (vsakogar in nikogaršnja, tudi že nelastnina), torej le sredstva – le materialni pogoji za delo (brez prisvajalne funkcije), da pa imajo še vrednostno obliko ter še nekatere ekonomske funkcije »družbenega kapitala«.

– *Tretji* odgovor je, da so sredstva tako kot v vsaki družbi vedno

kapital (fizična in denarna sredstva) vse dotlej, dokler so redka in jih je potrebno ekonomsko racionalno alocirati ter kombinirati na podlagi cen in vrednostnih prinosov.

– Naša »marxijanska« teza je, da je samo objektivno družbeno stanje pri nas ter teoretično razmišljanje o njem v določenem prehodnem obdobju, nekako po reku: »S teboj ne morem, brez tebe tudi ne«; da smo torej ureditveno nekako v »medsistemskem« položaju (dejansko brez dolgoročno stabilnega, bazičnega sistema) oziroma v nekem »pat« položaju; da je možno govoriti le o tendenčnem, prihodnjem sistemskem razvoju, ki pa še ni »določen«.

Naj vsaj *očrtam razmišljanja* v tej smeri.

1. Najprej moramo *razlikovati Marxovo abstraktno razlago* (analizo) družbenega razvoja z antinomijami, kot so, npr., blago – ne-blago itd., kot razlage zgodovinskih formacij (sistemov) v idealnem prerezu, zgodovinskih obdobjih v generalnih obrisih – *od konkretno zgodovinskega, raznolikoga ureditvenega razvoja*, v obliki posameznih »nacionalnih« družb. Pretiravati le s prvo (aproksimativno) razlago pomeni metafizično dogmatizirati Marxovo teorijo – kot neupoštevanje raznolikosti družbenega razvoja, naslanjati se samo na konkretne zgodovinske pojavne oblike pa pomeni ne-videti splošnega (svetovnega) razvoja v generalnih obrisih, katerega del je tudi vsaka nacionalna družba.

2. Marx je z uvajanjem zgodovinskih postavk, prebojnih točk vnesel v svojo abstraktno razvojno analizo nujno konkretizacijo, pa tudi korekturo svoje abstraktne razvojne sheme, ki jo zgodovinsko časovno moramo razumeti kot transformacijsko – prehodno ureditveno obliko (oziroma kot diferencirano prehodno obdobje), ki ima svojo specifično ureditveno logiko.

To *transformacijsko, zgodovinsko proceduro* nam je Marx, npr., predstavil v 3. knjigi *Kapitala* (ne še v *Očrtih*), kjer opisuje zgodovinski »razpad« kapitala, preoblikovanje privatne lastnine kot družbene prehodne in protislovne polkvalitete, kot prehodne točke »k novi produkcijski obliki« (*Kapital* III, str. 495, 496).

In sicer: 1. *kot razvoj delniškega kapitala*, ki pomeni že »odpravo kapitala kot privatne lastnine v okviru samega kapitalističnega produkcijskega načina« (494, 496) oziroma še »privatno produkcijo brez kontrole privatne lastnine« (497) in 2. *kot razvoj »zadružnih tovarn delavcev«* (498), tj. *kot delavsko asociativnega kapitala* – kot prehoda v »neposredno skupno (družbeno) lastnino« (495).

Torej Marx v tej zgodovinski prehodni analizi nič več ne ravna čisto abstraktno z: ali – ali ureditveno obliko, ampak z mešanjem (prehodnih) oblik, v katerih pa vendar prevladujejo določene skupne dendance k novi, nasprotni, prihodnji ureditveni obliki.

Takšen zgodovinski oris transformacije zasebne lastnine (kot pravne – titularne lastnine in kot ekonomske kategorije) nas torej pripelje prav do vrat trostopenjske preobrazbe lastnine nad produkcijskimi sredstvi:

- v delniško privatni (skupinski) kapital
- v zadružno delavski (asociacijsko kolektivni) kapital in
- v (pravno titularno) družbeno lastninska sredstva, upravno pa v kolektivno podjetniški kapital.

Glede na tretjo prehodno obliko so sredstva v družbeni lasti na ravni gospodarske organizacije *kolektivni podjetniški kapital*, torej ne *družbeni kapital* (ker družba kot celota ne more biti kolektivni podjetnik – kapitalist. To pomeni, da so vsa – osnovna in obratna – sredstva, evidentirana knjigovodsko kot aktiva v bilancah temeljnih organizacijah (kot njihovo premoženje), zanje podjetniški kapital, za družbo pa »njena« sredstva, razporejena med kolektive – upravljalce, uporabnike, kot dele družbe.

Če se nam kaže takšna *teoretična rešitev* lahka, pa *temu ni tako*, brž ko se *spustimo bliže k naši sedanjí, stvarni ureditvi*:

1. Najprej gre za vprašanje konsistentnosti sistema *ločevanja funkcije lastnine, upravljanja in vodenja*. V delniškem sistemu je to ločevanje konsistentno (managersko upravljanje in vodenje je še vedno skladno z interesi privatnih lastnikov), v delavsko zadružnem sistemu je kolektivno, delavsko lastništvo skladno z njihovim skupnim upravljanjem, v družbeno lastninskem sistemu s sistemsko vgrajenimi družbenimi interesi (ki bi jih morali delovni kolektivi predvsem zadovoljevati) pa so interesi delavcev in delovnih kolektivov samo deloma v skladu s splošnimi interesi (kolikor se zavedajo članstva v družbeni skupnosti), niso pa v skladu z interesi delavcev kot lastnikov delovne sile, ki jo delavci morajo imeti, če kot posamezniki niso lastniki sredstev, niti z interesi delovnih kolektivov kot blagovnih producentov in podjetnikov. Razvita kolektivna kapitalska oblika gospodarjenja prihaja tako nujno v *nasprotje* z ustavno družbeno lastninsko zasnovano ureditvijo.

2. Če nastopijo nasproti družbenolastninski funkciji pa tudi kolektivno podjetniškem kapitalu *delavci kot lastniki delovne sile*, ki pa so hkrati upravljalci podjetij, v katerih so zaposleni, se gospodarske celice podjetja ne morejo homogeno, racionalno obnašati (imamo pravzaprav dva vodilna osebka z dvema različnima motivoma oziroma interesoma). In obratno, v razmerah družbene lastnine in samoupravljanja delovna sila načeloma ne bi mogla biti blago, ker je delavec ne more prodajati samemu sebi.

3. Novi problem nastopi z Marxovim *definiranjem kapitala kot nedela*, kot prisvajanje tujega (presežnega) dela.

Ena možnost je, da definiramo samoupravni sistem kot sistem, ki ukinja »nasprotje med kapitalom in delom« (Kapital III, 498) znotraj tovarn, navzven pa še ne. V tem primeru so kolektivi »svoji lastni kapitalisti« (*prav tam*), ki »uporabljajo produkcijska sredstva za oplajanje svojega lastnega dela« (*prav tam*).

Druga možnost, ki jo ponuja tudi Marxov delavsko-tovarniški model kapitala je, da ta sistem »reproducira vse pomanjkljivosti obstoječega (beri – kapitalističnega, op. F. Č.) sistema« (*prav tam*), torej, da omogoča

prisvajanje tujega dela (neke vrste kolektivno »eksploatacijo«) na podlagi trga in cen, konkretno a) kot prisvajanje več dela od drugih kolektivov za svoje delo in b) kot prisvajanje – na podlagi trga potrošnih dobrin – dela delavcev – potrošnikov za manj lastnega dela, ki tiči v njihovem prodajnem blagu.

Tretja možnost je, da se kolektivni kapital oplaja tudi na račun celotne (anonimne) družbe, se pravi, na račun prisvajanja rezultatov družbenega minulega dela.

4. Poseben ustavni problem je v tem, da je družbenopolitičnim skupnostim zaupana pomembna vloga pri splošnem upravljanju družbenih sredstev (od občine pa do federacije). Nekateri so v tem pomenu pričeli predstavljati DPS oziroma njihovo birokracijo kot lastnike – kapitaliste. Toda takšna teza ni v skladu z Marxovo definicijo kapitalske funkcije; izvaja jo iz splošne blagovne – podjetniške funkcije, (ki je pa birokracija ne izvaja). S tega vidika bi bilo družbeno lastnino še vedno pravilneje razumeti kot državno ali »paradržavno« lastnino.

5. Seveda s tem še ni razrešen *odnos med samoupravljanjem delavcev ter izvedenskim upravljanjem, ožje poslovnim vodenjem gospodarskih organizacij*. Če so ti samo »strokovna služba«, servisna »delovna skupnost«, pod kontrolo delovnih kolektivov v temeljnih organizacijah, potem je seveda vprašljivo uspešno izvajanje podjetniške funkcije, ki izhaja iz kapitalske funkcije.

Vse to in še marsikaj nas usmerja k spoznanju, da je prihodnja dodelava in predelava sedanjega normativnega sistema odvisna od prihodnje trajnejše usmeritve: ali k bolj razvitemu blagovnemu gospodarstvu ali bolj k planskemu pa s tem, navidezno, k bolj neposredno družbenolastninskemu gospodarstvu, v resnici pa k bolj administrativnemu, birokratsko-kolektivistično urejenemu gospodarstvu.

Sistemska reforma, če jo smemo tako imenovati, ne bi bila v tem pomenu niti samo izboljševanje sistema zaradi estetskega izgleda, niti bi je ne smeli imenovati samo »stabilizacijski program«.

IV

Če na kratko *povzamem komparativno razmišljanje o Očrtih*, potem bi dejal:

1. V njih prihaja zlasti do izraza Marxova *moč razlage* oziroma pojasnjevanja blagovne in kapitalistične produkcije, ki nosi v sebi dvoje: splošno veljavnost v kritični presoji ter zgodovinsko, razvojno logičnost v idealnem prerezu. Vsako preslikavanje tega abstraktnega analitičnega sveta v *Očrtih* v konkretni, in dalje, v stvarni svet zahteva poseben postopek sestopanja, ki ne more biti brez dopolnitev, pa tudi korektur abstraktnih teoretičnih sklepov.

2. Sporočilne moči *Očrtov* ne smemo razumeti po comteovsko. Tak-

šni sporočilni ali celo napovedovalni moči se je Marx odrekel. Sporočilne moči tudi ne smemo ocenjevati le s strogimi merili abstraktno napovedovane stvarnosti. Ta čista afirmacija nasprotne družbe je namreč le ekstremna, kritična, negacijska razlaga dane, to je meščanske družbe, na podlagi katere naj bi ugledali čiste, tudi ekstremne odnose te družbe kot v zrcalu, v nasprotnih odnosih nekakšne pokapitalistične (zopet ekstremne idealne družbe), ki pa je za Marxa na zgodovinsko konkretni ravni (zlasti v drugih delih) le možnost, le tendenca z mnogimi protitendencami. Uresničena je (bo) zanj le toliko, kolikor jo bo razvil v sebi človek – subjektivni dejavnik kot resničnost.

Potemtakem brez spreminjanja človeka, ki hkrati totalno spreminja odnose, izhodišča svojega delovanja, ki jih potem preprosto reproducira, ni tudi možnosti za delno uresničenje teoretske, ekstremno predstavljene po – in protikapitalistične družbe.

S tem se na zgodovinski ravni ali v zgodovinski praksi pojavlja človek kot antropološko bitje v dolgi verižni evoluciji kot generično bitje. Ali, če je abstraktno teoretično možno sprejeti Marxovo negacijo, jo konkretno zgodovinsko lahko domnevamo le kot možnost, in še to kot »ne negacijo«, to je kot sintezo (v tem pomenu, da mimo uresničenja družbe kot celote, kakršna je (bo), ostane vedno še nekaj uresničljivega, pa odtod trajna življenjskost kritičnih, negacijskih Marxovih idej).

Za socialistično gibanje je takšno sporočilo izredno pomembno zato, da ne postane oblast, ampak gibanje za novo civilizacijo (zgodovino).

Očrti in kritika nekaterih temeljnih političnoekonomskih kategorij

1

Naša razprava obravnava eno temeljnih dilem ekonomske teorije, ki je že dolga desetletja predmet razprav med marksisti in meščanskimi ekonomisti, namreč: ali pomeni Marxova teorija produkcijske cene, kot jo je prikazal v tretjem zvezku Kapitala, negacijo njegove teorije vrednosti, ki jo je razvil v prvem zvezku Kapitala, ali pa pomenita obe teoriji le dve ravni oziroma dve stopnji v njegovi ekonomski teoriji?

Podmeno o protislovju med prvim in tretjim zvezkom je prvi razvijal že Evgen von Böhm-Bawerk¹, vendar nanjo lahko naletimo tudi v današnjih meščanskih kritikah Marxove teorije. Ker so prav Očrti kritike politične ekonomije eden pomembnih dokazov za to, da je imel Marx svojo poglavitno političnoekonomsko zasnovo izoblikovano že pred pisanjem prvega zvezka Kapitala, bomo to problematiko v nadaljevanju podrobneje osvetlili.

2

Zaradi boljšega pregleda nad obsežnim sklopom sodobnih meščanskih kritik Marxove teorije vrednosti in cen bomo najprej na kratko povzeli nekatere značilne meščanske razlage Marxove teorije, s posebnim poudarkom na obravnavi tistih meščanskih avtorjev, ki poudarjajo protislovja v Marxovi teoriji oziroma ki menijo, da je Marx pri svojem nadaljnjem teoretičnem delu odstopil od svoje prvotne teorije vrednosti in eksploatacije, se pravi od poglavitne vsebine prvega zvezka Kapitala.

Celotna problematika je dokaj obsežna in smo jo izčrpnije obravnavali že na drugem mestu,² zato jo tukaj omejujemo na kratke povzetke nekaterih najznačilnejših meščanskih kritik in napačnih razlag Marxove teorije vrednosti, eksploatacije in produkcijske cene.

S. Rousseas meni, da kapital in delo ne moreta obstajati eden brez drugega, vendar pa se z razvojem znanosti in tehnologije vse bolj zmanjšuje vloga dela v produkcijskem procesu. Pri tem se Rousseas sklicuje tudi na Očrte in sklepa, da se je Marx v Očrtih sam skoraj že odrekel delovni teoriji vrednosti.³

¹ Eugen von Böhm-Bawerk: Zum Abschluss des Marx'schen Systems. 1898.

² Nada Sfiligoj: Sodobne meščanske interpretacije Marxove teorije.

Zaključno poročilo triletno raziskovalne naloge, Raziskovalni inštitut FSPN, Ljubljana, 1982;

Nada Sfiligoj: Teorija vrednosti in cen. Osnove politične ekonomije, Ljubljana, 1985.

Preučitev izvirnega teksta, na katerega se Rousseas sklicuje, pokaže, da gre za napačno razumevanje Marxove vizije nadaljnega razvoja kapitalizma, v katerem bodo z vse hitrejšim razvojem proizvodnih sil in zviševanjem produktivnosti dela ustvarjene možnosti za prehod v višji družbeni red, v katerem bo blagovna produkcija prenehala obstajati, z njo pa tudi vse njene značilne kategorije, kot so blago, denar, vrednost itd. Nikakor pa ni mogoče na temelju Marxovih formulacij v Očrtih (niti v kateremkoli drugem Marxovem delu) zaslediti odmikov od delovne teorije vrednosti.

Vsekakor ni mogoče spregledati tega, da je Marx v Očrtih sorazmerno skromno analiziral problem vrednosti; da se je tega tudi sam zavedal, dokazujejo njegove beležke, po katerih je moč sklepati, da se je temu osrednjemu problemu ekonomske teorije nameraval pozneje mnogo obsežneje posvetiti. Ta svoj načrt je uresničil v prvem zvezku Kapitala, pa tudi z nadaljnjo izpeljavo teorije vrednosti v tretjem zvezku Kapitala.

Za razliko od prej omenjenega meščanskega ekonomista S. Rousseasa pa meni Peter Dobias⁴, da je Marx že v Očrtih prikazal temelje svojega teoretičnega sistema in da je tej svoji dispoziciji ostal v bistvu zvest do konca, v vseh svojih poznejših delih, zlasti v Kapitalu. Po Dobiasovem mnenju je Marx svoje delo zavestno zasnoval kot enovit, sklenjen celostni sistem. Zato zavrača interpretacije, ki temeljijo predvsem na ugotovitvah, da je Marx v prvem zvezku Kapitala pojasnil temeljne odnose v kapitalizmu z delovno teorijo vrednosti, v tretjem zvezku pa z zakonom ponudbe in povpraševanja. Prav Očrti namreč dokazujejo nasprotno, namreč, da je Marx zavestno uporabil metodo abstrakcije in da je zato svoj prikaz delovanja temeljnih zakonitosti v kapitalizmu začel z najbolj abstraktnim primerom, nato pa je stopnjo abstrakcije postopno zniževal in se približeval realnosti.⁵

John S. Chipman meni, da je vprašanje konsistentnosti Marxovega ekonomskega sistema predmet obsežnih razprav vse odtlej, odkar je bil objavljen tretji zvezek Kapitala. Svoje preučevanje je osredotočil na tri Marxove temeljne kategorije: profitno mero, mero presežne vrednosti in organsko sestavo kapitala. V Marxovi razlagi funkcioniranja kapitalističnega sistema se tako profitna mera kot mera presežne vrednosti v daljšem obdobju nagibata k medpanožnemu izenačevanju. Po Chipmanovem mnenju bi moralo enako veljati tudi za organsko sestavo kapitala, vendar dejansko ni tako, kar je velika logična kontradikcija Marxove ekonomske teorije. Chipman sklepa, da se zaradi te kontradikcije Marxova teorija vrednosti lahko obdrži le, če opustimo domnevo o medpanožnem izenačevanju profitnih mer in stopenj eksploatacije.⁶

³ Stephen Rousseas: *Capitalism and Catastrophe. A critical Appraisal of the Limits to Capitalism*, Cambridge 1979, str. XII, 9, 14-16.

⁴ Peter Dobias: *Zur Struktur des Marx'schen Systems*. *Weltwirtschaftliches Archiv*, Kiel, 105, 1970.

⁵ Cit. delo, str. 279-283.

⁶ John S. Chipman: *The Consistency of the Marxian Economic System*.

Economia Internazionale, Vol. V, 1952, str. 527-529 in druge.

Michio Morishima ugotavlja, da se v kapitalističnem gospodarstvu – za razliko od družbe z enostavno blagovno produkcijo – v splošnem vrednosti in cene ne skladajo več. Zato je po njegovem mnenju Marx razvil dva sistema računanja: v prvem temeljijo izračuni na vrednosti, v drugem pa na cenah. Če ne bi bilo eksploatacije, bi bila oba sistema identična. Ker pa v kapitalističnem gospodarstvu obstaja eksploatacija, zakon vrednosti ne nastopa v čisti in enostavni obliki. Vrednosti in cene lahko le ene od drugih odstopajo, ne morejo pa biti enake, vsaj praviloma ne. Pri vprašanju transformacije gre torej za konverzijo izračunov na vrednostni podlagi v izračune v cenovni obliki. Toda mnogi ekonomisti – tako marksistični kot meščanski – so oba sistema pomešali, prav tako kot ju je – po Morishimovem mnenju – včasih zamenjaval tudi Marx.⁷ Tako na primer, Morishima meni, da Marx ni v celoti spoznal, da so cene in profiti variable v cenovnem sistemu, vrednosti in mere presežne vrednosti pa v vrednostnem sistemu.⁸ Morishima v svojih delih večkrat poudarja, da bi bila delovna teorija vrednosti veljavna le tedaj, če bi bil faktor delo homogen. Ker pa je v realnosti delo heterogeno, nastane protislovje med teorijo vrednosti in Marxovo domnevo o izenačevanju stopenj eksploatacije v celotnem gospodarstvu. Na podlagi teh ugotovitev Morishima sklepa, da nastaja s tem resna dilema za marksiste, saj različne stopnje eksploatacije, ki veljajo za različne kategorije delavcev, očitno niso kompatibilne z Marxovim pogledom na polarizacijo družbe na dva temeljna razreda: delavskega in kapitalističnega. Nadalje sklepa, da spreminjanje različnih vrst dela v abstraktno človeško delo, sorazmerno mezdam, povzroči, da je potemtakem Marxov vrednostni sistem, ki izhaja iz tega sklepa, odvisen od relativnih mezd, s čimer se ne izpolni Marxovo prizadevanje, izoblikovati takšen vrednostni sistem, ki bi bil neodvisen od tržnih dogajanj.⁹

Ian Steedman je eden izmed mnogih meščanskih kritikov Marxove teorije, ki poudarja nezdržljivost kategorij iz prvega in tretjega zvezka Kapitala. Nadalje meni, da je Marx zagrešil napako v svojem izračunu produkcijskih cen, ker ni spremenil tudi vrednosti produkcijskih dejavnikov v cenovno obliko (analogni očitek, kot ga je pred časom oblikoval že Bortkiewicz). Prav tako odklanja Marxovo formulo, s katero je izračunal profitno mero ($s/c+v$), in trdi, da vsota profitov ne more biti enaka vsoti presežnih vrednosti. Svoje ugotovitve skuša podkrepiti z analizo, ki jo je zasnoval na podlagi fizičnih shem gospodarstva (upoštevaje fizično produkcijo in mezde). Na podlagi svoje analize sklepa, da je iz fizičnih količin možno izpeljati teorijo profita in cen, medtem ko iz vrednostnih količin takšen prihod ni možen. Zato sklene svojo analizo z ugotovitvijo, da so Marxove vrednostne količine povsem nepomembne za določanje profitne mere in produkcijske cene ter da zato ni razloga za njihovo uporabo.¹⁰

⁷ Michio Morishima: *Marx's Economics. A Dual Theory of Value and Growth*, Cambridge 1973, str. 1–4, 5–19, 179 isl., 46–47 in druge.

⁸ Cit. delo, str. 61–65. Neutemeljenost Morishimovega očitka bomo najenostavneje zavrnil s citatom iz Očrtov, ki se glasi: »Ricardo meče profit takoj neposredno v isti koš s presežno vrednostjo; te razlike sploh ni postavil.« Očrti, str. 543.

⁹ Cit. delo, str. 180–181.

F. Seton se vprašuje, če transformacijski problem sploh daje in kdaj daje enosmiselno opredeljeno rešitev in ali ta rešitev vključuje tiste lastnosti, ki jih je Marx uporabil kot izhodišče pri nadaljnjem razvijanju svojega sistema. Čeprav Seton nikakor ne soglaša z Marxovim naukom, se je sam lotil izpeljave izračuna, s katerim je skušal dokazati formalno logičnost in doslednost Marxovega postopka. Pri tem je posebej poudaril, da odklanja domnevo o izenačenosti mere presežne vrednosti med produkcijskimi vejami in zlasti Marxovo izhodišče, da je samo delo vir vrednosti. To je zanj sploh temeljni problem in ne raziskovanje Marxove logične nadgradnje, za katero meni, da jo je s svojo analizo preizkusil in dokazal, da je dovolj trdna.

O. Lange je Marxovo delovno teorijo vrednosti ovrednotil kot statično teorijo splošnega ekonomskega ravnotežja. Lange meni, da superiornost marksistične teorije ne izvira iz delovne teorije vrednosti, temveč iz jasne opredelitve institucionalnih podatkov. Nadalje meni, da je možno dokazati eksploatacijo v kapitalizmu tudi brez delovne teorije vrednosti, kot sta to storila Pigou in Joan Robinsonova (oba sta opredelila izkoriščanje kot položaj, ko delavec prejema manj od mejnega fizičnega produkta dela).¹¹ Ob koncu svoje analize Lange sklepa, da je delovna teorija le primitivnejša poprejšnja verzija sodobne teorije ravnovesja, omejena izključno na razmere, v katerih vlada čista konkurenca. Po njegovem mnenju je delovna teorija vrednosti vzrok za neuspeh marksistične teorije pri pojasnitvi ekonomskih ciklusov, saj pojasnjuje cene le kot ravnotežne cene. To nesposobnost marksistične teorije dokazuje tudi obsežna literatura o reprodukcijskih shemah iz drugega zvezka Kapitla, ki skuša rešiti temeljne probleme ekonomskega ravnotežja in neravnotežja. Po Langejevem mnenju je delovna teorija vrednosti pri pojasnjevanju funkcioniranja kapitalistične produkcije povsem odveč.¹²

Joan Robinsonova se je osredotočila na preverjanje Marxove teorije vrednosti in na ugotavljanje vpliva organske sestave kapitala na profitno mero. Analize se je lotila z značilnih meščanskih izhodišč, zlasti teze o enaki vrednostni produktivnosti vseh zaposlenih produkcijskih dejavnikov. Pri tem je uporabila statično metodo analize. Zato ji je ostala do konca nerazumljiva organska vez med Marxovimi kategorijami iz prvega in iz tretjega zvezka Kapitla oziroma med bistvom in pojavom ter njuno dialektično prepletenostjo. Ob zaključku svoje kritične konfrontacije z Marxovo tezo o odločilnem vplivu naraščajoče organske sestave kapitala

¹⁰ Ian Steedman: *Marx after Sraffa*. New Left Books, London 1977.

¹¹ Joan Robinsonova je v svoji opredelitvi eksploatacije delovne sile izhajala iz domneve, da nastopa delodajalec nasproti delavcu kot monopsonist, to je kot edini kupec blaga delovna sila, kar mu zagotavlja pozicijo moči. Zaradi tega je v sodobni nepopolni konkurenci delovna sila eksploatirana, ker dobiva zaradi neenake moči, s katero nastopata kupec in prodajalec delovne sile, faktor delo manjšo nagrado, kot bi jo prejel pri popolni konkurenci. (Prim. Joan Robinson, *The Economics of Imperfect Competition*, 9. izdaja, 1950, str. 281–283 in druge). Vidimo torej, da gre za povsem drugačen pojem »eksploatacije«, kot ga poznamo iz Marxove teorije. Kljub temu je ta teza izzvala pri večini meščanskih ekonomistov ostre kritike.

¹² Oskar Lange: *Marxian Economics and Modern Economic Theory*. *The Review of Economic Studies*, jun. 1935, ponatis v zbirki *Marx and Modern Economics*, red. D. Horowitz, *Modern Reader*, New York, 1968, str. 68–87.

na tendenčno padanje profitne mere je prišla do sklepa, da Marx sam ni bil povsem prepričan o pravilnosti svoje teze, ko je oblikoval gradivo za tretji zvezek Kapitala. Robinsonova v zvezi s tem ugotavlja, da lahko številni vzroki privedejo do zmanjševanja splošne profitne mere, vendar pa za naraščajočo organsko sestavo kapitala doslej ni bilo dokazano, da bi bila med njimi. Nepopolnost Marxovega sistema pa vidi v tem, da ne omogoča merjenja enot fizičnega produkta.¹³

S tem zaključujemo kratek povzetek nekaterih značilnih mnenj sodobnih meščanskih ekonomistov o Marxovi teoriji vrednosti in njeni transformaciji v produkcijsko ceno. Menimo, da navedena mnenja meščanskih teoretikov vsekakor dajejo nazoren prerez skozi značilne poudarke v njihovih kritikah Marxove teorije, kar nam omogoča, da s tega zornega kota presojamo slovenski prevod Očrtov kot aktualen in relevanten za nadaljnja teoretična soočanja marksistov z meščanskimi ekonomisti.

To je zlasti pomembno zaradi tega, ker številne pozitivne ocene mnogih naprednejših zahodnih teoretikov, ki poudarjajo nekatere pomembne Marxove teoretične dosežke – zlasti njegovo evolucionistično teorijo, vzbujajo zmotni vtis, da so se danes razhajanja in nasprotja med marksisti na eni strani in meščanskimi teoretiki na drugi bistveno ublažila.

V svojem prikazu smo predstavili zlasti tiste meščanske kritike, ki menijo, da je za Marxovo teorijo vrednosti in cen značilno protislovje, ki je nastalo zaradi tega, ker si je Marx pri svojem nadaljnjem raziskovalnem delu »premisli« in se bolj ali manj odrekel delovni teoriji vrednosti, kar dokazuje teorija produkcijske cene v tretjem zvezku Kapitala. Ta pogosta meščanska teza daje poseben pomen Očrtom kritike politične ekonomije, ki nam omogočajo pregled nad tem, kako si je prvotno zamislil svoj obsežni ekonomski opus.

V tej zvezi želimo posebej poudariti, da je Marx že v Očrtih eksplicitno razgrnil svoje razumevanje dialektične povezanosti med produkcijo in menjavo. Prav tako je nakazal vez med vrednostjo in presežno vrednostjo na eni strani ter produkcijsko ceno in razdelitvijo presežne vrednosti na profit, obresti in rento na drugi. Očrti vsebujejo tudi zasnovo Marxove kasnejše analize celotnega procesa cirkulacije kapitala, pri čemer je poudarjena nujnost nepretrganega kroženja kapitala.

V odgovor prej navedenim kritikam Marxove teorije vrednosti in cen bomo v nadaljevanju na kratko povzeli Marxovo teorijo.

3

Prikaz teorije vrednosti, ki je zajet v prvem zvezku Kapitala, je namerno poenostavljen, da bi lahko v kar najenostavnejši in najrazumljivejši obliki ponazoril delovanje zakona vrednosti, oblikovanje vrednosti kot rezultata človeškega dela in bistvo eksploatacije v kapitalizmu. V

¹³ Joan Robinson: *The Organic Composition of Capital*. *Kyklos*, 31, 1978.

tretjem zvezku Kapitala je Marx ta prikaz dopolnil in vnesel vanj nove sestavine. Če oboje povežemo in strnemo v celoto, lahko njegovo teorijo vrednosti na kratko prikažemo v nekaj točkah, ki povzemajo bistvo te teorije.

Za Marxovo teorijo vrednosti je značilno naslednje:

- tržna vrednost se oblikuje v konkurenci med številnimi drobnimi blagovnimi producenti, ki delujejo neodvisno drug od drugega;
- konkurenca poteka med producenti znotraj posameznih produkcijskih vej; produkti teh vej so enakovrstni;
- posamezni producent združuje v eni osebi funkcije lastnika, proizvajalca, prodajalca itd., kar pomeni, da Marx v začetni verziji teorije vrednosti še ne upošteva ločitve delo-kapital, ki jo vpelje šele pozneje;
- v začetni shemi tudi še niso upoštevane razlike v tehnični opremljenosti producentov, ampak se upoštevajo le razlike v njihovi delovni spretnosti in količini vložene delo; trg prizna le povprečno množino dela, ki je potrebna za produkcijo določene vrste blaga (družbeno potrebno delo je v prvem zvezku Kapitala determinirano s tehničnim povprečjem, v tretjem zvezku Kapitala pa Marx postavi izrecno domnevo, da celotna količina proizvedenega blaga ustreza efektivnim družbenim potrebam po tem blagu);
- analiza izhaja iz primarnosti produkcije in izloči vplive sprememb na trgu, ki nastajajo zaradi nihanj ponudbe in povpraševanja; je torej dolgoročna, ker izhaja iz domneve, da so se procesi medsebojnega usklajevanja ponudbe in povpraševanja že sklenili;
- v produkciji sodeluje le enostavno delo; produkti, ki zahtevajo enak čas za produkcijo, se zamenjujejo v razmerju 1:1;
- zakon vrednosti ne velja za posamezno blago, temveč za celotne produkte posameznih produkcijskih vej;
- uporabna vrednost je pogoj za to, da postane določena stvar predmet menjave, se pravi blago, vendar ne vpliva na velikost vrednosti;
- vrednost določuje abstraktno človeško delo, ki sestavlja njeno substanco in je izvedeno iz različnih konkretnih del.

Marx je v svoji teoriji vrednosti navidezno zanemaril vlogo potreb in povpraševanja, ker je menil, da je v kapitalizmu efektivno povpraševanje le delno odvisno od potrošnikovih želja in potreb. Le-te so odvisne predvsem od produkcijskih odnosov, zgodovinskega razvoja, naravnih okoliščin itd. Temelj za pojasnitev velikosti in strukture povpraševanja ter značilnih načinov obnašanja ekonomskih subjektov so produkcijski in na njih zasnovani delitveni odnosi.¹⁴

Marx je potemtakem v Kapitalu najprej prikazal teorijo vrednosti za okoliščine enostavne blagovne produkcije, da je lahko potem čimbolj jasno vzpostavil vez med delom in vrednostjo ter pojasnil proces oblikova-

¹⁴ »Tako se spet tudi tu pokaže, kako se iz odnosa med ponudbo in povpraševanjem absolutno nič ne more pojasniti, preden se ne razvije baza, na kateri ta odnos deluje.« K. Marx, Kapital, tretji zvezek, Cankarjeva založba, Ljubljana 1973, str. 205.

nja družbene (tržne) vrednosti. Vrednost je zanj notranja vsebina cene in determinanta splošne ravni cen,¹⁵ prav tako pa je temeljno izhodišče za oblikovanje teorije eksploatacije. Zato je razumljivo prizadevanje meščanskih ekonomistov, da bi ovrgli teorijo vrednosti, s čimer bi lahko spodbili tudi temelje za Marxovo teorijo eksploatacije. To tudi pojasnjuje vneto iskanje protislovij, logičnih napak in nekonsistentnosti v Marxovi teoriji.

V nadaljevanju bomo na kratko strnili temeljne postavke in značilnosti Marxove transformacije vrednosti v produkcijsko ceno, in sicer so to naslednje:

- razvita blagovna produkcija, ki temelji na antagonističnem odnosu med delom in kapitalom; vse sestavine produkcijskega procesa se spreminijo v kapital;

- svobodna konkurenca kot prevladujoča oblika konkurence, kar pomeni neovirano prelivanje kapitala med produkcijskimi vejami in konkurenco med številnimi neodvisnimi ekonomskimi subjekti, ki nastopajo vsak zase (iz analize izločimo monopolistične dogovore); iz obravnave izločimo državne posege v gospodarstvo, pa tudi učinke mednarodne menjave;

- temeljni produkcijski odnos (delo-kapital) opredeljuje motivacijo in značilno ravnanje ekonomskih subjektov: temeljna spodbuda producentov je opredeljena s profitnim motivom, medtem ko delavec prodaja svojo delovno sposobnost za mezdo, ki mora omogočiti normalno pokrivanje njegovih potreb;

- poglavitni akter ekonomskega dogajanja je industrijski kapitalist, zato v začetni analizi izhajamo iz domneve, da se bo vsa presežna vrednost pojavila v obliki industrijskega profita in šele v nadaljnji analizi vključujemo druge kategorije kapitalistov in njihove dohodke;

- analiza je makroekonomska;

- opazujemo dolgoročne procese medsebojnega prilagajanja ekonomskih količin in izenačevanja posebnih profitnih mer posameznih vej v splošno profitno mero; s tem procesom izenačevanja profitnih mer se uresničuje zakon vrednosti kot usklajevalec družbene produkcije in efektivnih družbenih potreb;¹⁶

- v položaju makroekonomskega ravnovesja se izoblikuje dolgoročna normalna cena, to je produkcijska cena, ki zagotavlja nadaljnji nemoten potek družbenega reprodukcijskega procesa;

- izhodišče procesa oblikovanja splošne profitne mere je položaj

¹⁵ »Tako se tržne cene, ki se odmikajo od tržnih vrednosti, in ko opazujemo njihovo povprečje, izravnava pri tržni vrednosti, s tem, da se odkloni od tržnih vrednosti uničujejo kot plus in minus. To povprečje pa nikakor nima zgolj teoretskega pomena, marveč ima praktičen pomen za kapital, katerega naložba je preračunana na nihanja in izravnavanja v bolj ali manj določenem časovnem razdobju.« K. Marx, Kapital, tretji zvezek, str. 214–215.

¹⁶ »Kljub velikim spremembam, ki se stalno dogajajo v dejanskih profitnih merah, ni sprememba splošne profitne mere nagla, razen kolikor je ne povzročijo kakšni izjemni ekonomski dogodki (na primer kriza). Resnična sprememba splošne profitne mere je pozen rezultat dolge vrste nihanj, ki zajemajo zelo dolga razdobja, nihanj, ki potrebujejo mnogo časa, preden se konsolidirajo in izravnajo v spremembo splošne profitne mere.« K. Marx, Kapital, tretji zvezek, str. 188.

makroekonomskega neravnovesja, ki ga označujejo že dosežena parcialna ravnovesja v posameznih vejah, v katerih se je na temelju konkurence oblikovala tržna vrednost; v tem položaju dajejo enako veliki kapitali v različnih vejah različno velike profite, kar je predvsem posledica razlik v organski sestavi kapitalov teh vej; različne profitne mere torej sprožijo prelivanje kapitalov, ki rezultira v položaju ravnovesja, v katerem enako veliki kapitali prejemajo enako velike profite (poprečne profite).¹⁷

Marx je transformacijo vrednosti v produkcijsko ceno prikazal z matematičnimi izračuni, ki so izzvali obsežne razprave in številne kritike, pa tudi poskuse, da bi se te izračune dopolnilo oziroma izpopolnilo. Menimo, da Marx svojih matematičnih izpeljav ni uporabil kot dokaz za svojo teorijo, ampak kot ilustracijo zanjo. Temeljni so njegovi logični dokazi. Produkcijsko ceno je opredelil kot spremenjeno obliko vrednosti, povprečni profit pa kot spremenjeno obliko presežne vrednosti. S to teorijo je pojasnil funkcionalno vez med velikostjo kapitala in velikostjo profita: kapitalisti *subjektivno* prilagajajo količino kapitala, ki ga vložijo v določeno vejo, velikosti povprečnega profita, ki je *objektivno* dana količina. Njihovo racionalno obnašanje temelji na profitnem motivu, ki je izraz bistva kapitalizma. Produkcijska cena je potemtakem vrednost, ki je razdeljena na posamezne vrste blaga v skladu z dejstvom, da so različne vrste blaga produkti kapitala, ki terja za svoj obstoj in razvoj dolgoročno normalni profit. Splošno profitno mero je prikazal kot tendenco oziroma kot izenačevalno gibanje realnih profitnih mer.

Z razvojem kapitalizma se po Marxovih ugotovitvah uveljavljata dve poglavitni težnji: težnja po zvišanju stopnje eksploatacije delovne sile in zmanjšanju splošne profitne mere, s čimer se izraža dialektično protislovje kapitalističnega produkcijskega načina. Obe težnji sta določeni predvsem z naraščanjem organske sestave kapitala.¹⁸

Na podlagi svojega prikaza sklepamo, da so meščanske kritike, ki izhajajo iz teze o protislovju med Marxovo teorijo vrednosti in njeno transformacijo v produkcijsko ceno, neutemeljene. Podrobnejša razčlenitev Marxove teorije, oprta tako na njegova zgodnejša dela, kot so Očrti, kot na njegova poznejša dela, zlasti Kapital, dokazuje, da sta teorija vrednosti in teorija produkcijske cene logično med seboj povezani ter da

¹⁷ »Pogoj in predpostavka za izenačevanje konkurence je neenakost profitov enakih kapitalov v različnih industrijskih panogah, i. e. neenakost profitne stopnje.« Očrti, str. 549.

¹⁸ »A. Smith je pojasnjeval padanje profitne mere z rastjo kapitala zaradi medsebojne konkurence kapitalov. Ricardo mu je na to odvrnil, da lahko konkurenca sicer reducira profite v različnih panogah na neko poprečno raven, da lahko izenači stopnjo, poprečne stopnje same pa ne more znižati. Trditev A. Smitha je pravilna, kolikor se zakoni, imanentni kapitalu, njegove tendencije, realizirajo šele v konkurenci – v delovanju kapitala na kapital. Napačna pa je v tistem pomenu, v katerem razume konkurenco, kot da bi nalagala kapitalu vnanje zakone, vnešene od zunaj, ki niso njegovi lastni. Konkurenca lahko permanentno znižuje profitno stopnjo v vseh panogah industrije, tj. povprečno profitno stopnjo le tedaj, in le toliko, če je obči padec in kolikor je obči in permanentni padec profitne stopnje, ki deluje kot zakon, pojmljiv tudi pred konkurenco, ne glede na konkurenco. Konkurenca izvršuje notranje zakone kapitala; nasproti posameznemu kapitalu jih nareja za prisilne zakone, vendar jih ne izumlja. Realizira jih.« K. Marx, Očrti kritike politične ekonomije, str. 541–542. Max v Očrtih govori tudi o tendenčnem padanju profitne mere: . . . »tendencija profitne stopnje, da pada z razvojem kapitala, takó njegove produktivne sile kot obsega, v katerem se je že pojavil kot upredmetena vrednost; obsega, v katerem sta kapitalizirana tako delo kot produktivna sila.« Očrti, str. 550–551.

sestavljata dve ravni razlage: prvo, abstraktnjšo in drugo, ki je bliže realnosti, čeprav ne pomeni opisa realnosti, temveč njen posplošeni izraz. Marxova produkcijska cena potemtakem ni operativna cena iz vsakdanjega ekonomskega dogajanja niti ni identična s tržno ceno, temveč je analitična kategorija in deluje kot gravitacijsko središče kratkoročnih tržnih cen. Šele tržna cena ustreza pojavnosti ravni, medtem ko je produkcijska cena kot transformirana vrednost njeno notranje bistvo in določilnica splošne ravni cen. Teh dialektičnih povezav ni meščanski mikroekonomski teoriji cen nikoli uspelo dojeti. Zato se vsakršna kritika Marxove teorije iz teh vrst sklone z ugotovitvami o logičnih neskladjih v Marxovem sistemu. To je bilo značilno že za prve obsežnejše kritike marksistične teorije vrednosti in cen, naša analiza pa je pokazala, da je to tudi značilnost današnje meščanske kritike te teorije.

Menimo, da bo slovenski prevod Očrtov poslej v marsičem olajšal konfrontacije marksistov z očitki meščanskih kritikov in da bo njegova navzočnost v slovenski marksistični literaturi prispevala k njegovi širši popularizaciji v slovenski javnosti.

Seznam literature

- Baran P. A., Sweezy P. M.: Monopolni kapital. Esej o američkem ekonomskem i društvenem poretku, Zagreb 1969.
- Baumol W.: The Transformation of Values: What Marx »really« meant. An Interpretation, *Journal of Economic Literature*, marec 1974.
- Böhm-Bawerk E. von: Zum Abschluss des Marx schen Systems, v angl. prev.: Karl Marx and the Close of His System, New York 1949.
- Chipman John S.: The Consistency of the Marxian Economic System. *Economia Internazionale*, Vol. V, 1952
- Dobias Peter: Zur Struktur des Marx'schen Systems. *Weltwirtschaftliches Archiv*, 105, Kiel, 1970.
- Engels Friedrich: Marxov Kapital. Marx-Engels, Izbrana dela, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1950
- Engels Friedrich: Anti-Dühring. Cankarjeva založba, Ljubljana 1979.
- Haug W.: Predavanja za uvod v Kapital. Cankarjeva založba, Ljubljana 1980.
- Hilferding Rudolf: Finančni kapital, Cankarjeva založba, Ljubljana 1980.
- Howard M. C.: King J. E., The Political Economy of Marx. Harlow, Essex, Modern Economic Series, 1975.
- Lavrač Ivan: Tražnja u ekonomskoj analizi Alfreda Marshalla. Beograd 1961.
- Leontief Wassily: The Significance of Marxian Economics for Present. *Day Economic Theory, Marx and Modern Economics*, New York 1968.
- Marx Karl: Kapital. Kritika politične ekonomije, prvi, drugi in tretji zvezek, Cankarjeva založba, Ljubljana, 1961, 1967 in 1973.
- Marx Karl: Očrti kritike politične ekonomije 1857–58, METI, zvezek I, 8, Ljubljana 1985.
- Marx Karl, Engels Friedrich: Izbrana dela, I–V, Cankarjeva založba, Ljubljana 1975–1977.
- Mlakar Cveta: Ekonomski problemi naše graditve socializma. Delavska enotnost – Mladinska knjiga, Ljubljana 1978.
- Morishima Michio: Marx's Economics. A Dual Theory of Value and Growth, Cambridge 1973.
- Morishima Michio, Catephores G: Value, Exploitation and Growth, Marx in the Light of Modern Economic Theory, Mc Graw Hill, 1978.
- Okishio N.: A Mathematical Note on Marxian Theorems. *Weltwirtschaftliches Archiv*, vol. 91, 1963.
- Robinson Joan: The Organic Composition of Capital. *Kyklos*, 31, 1978.
- Rousseas Stephen: Capitalism and Catastrophe. A critical Appraisal of the Limits to Capitalism, Cambridge 1979.
- Samuelson Paul: Understanding the Marxian Notion of Exploitation.
- A Summary of the So-called Transformation Problem between Marxian Values and Competitive Prices, *Journal of Economic Literature*, jun. 1971, št. 2, str. 399–431.
- Seton Francis: The Transformation Problem. *Review of Economic Studies*, vol. 24, 1957, str. 149–160.
- Shaikh Anwar: Marx's Theory of Value and the »Transformation Problem«. The Subtle Anatomy of Capitalism, red. S. Sewartz, Santa Monica, California 1977.
- Sfilgoj Nada: Sodobne meščanske interpretacije Marxove teorije.
- Zaključno poročilo triletno raziskovalne naloge, Raziskovalni institut FSPN, Ljubljana 1982.
- Sfilgoj Nada: Teorija vrednosti in cen. Osnove politične ekonomije, FSPN – DDU Univerzum, Ljubljana 1985.
- Sweezy Paul: The Theory of Capitalist Development. New York 1964.
- Wolf Robert P.: A Critique and Reinterpretation of Marx's Labor Theory of Value. *Philosophy and Public Affairs*.

Grundrisse in Marxova vizija razvoja produktivnih sil

Čeprav v marksizmu Grundrisse le redko povezujemo z Marxovo določitvijo proizvodjalnih sil, je dejstvo, da lahko v njih najdemo ne le posebno opredelitev proizvodjalnih sil, temveč tudi vizionarsko napoved njihovega razvoja, ki jo je naš čas v pomembnih elementih potrdil.

Kaj dela Marxovo misel o proizvodjalnih silah iz Grundrisse zanimivo in relevantno za današnji čas? Za razliko od nekritično glorificiranih Marxovih deskripcij proizvodjalnih sil iz 1. zvezka Kapitala, ki podrobno pojasnjujejo podobo in sestavne elemente tedanjih proizvodjalnih sil, je Marx v Očrtih z daljnovidno napovedjo razvoja novih proizvodjalnih sil, vsebino pojma proizvodjalnih sil opisal tako, da, v nasprotju s svojimi prejšnjimi pogledi na vsebine zgodnjih in tradicionalnih proizvodjalnih sil kapitala, za najvažnejše elemente proizvodjalnih sil nima več ne neposredne »sile narave« niti ne same mase delovne sile, niti manufakturne delitve dela, niti stroja kot takega, temveč znanje in univerzalno razvite človeške sposobnosti.

V Očrtih sta torej vsebina in obseg pojma proizvodjalnih sil, ob lucidni viziji razvoja proizvodjalnih sil, spoznani precej popolneje kot v 1. zvezku Kapitala. V Očrtih se eksplikacija vsebine pojma proizvodjalnih sil namreč ne odvija, povedano s Stalinovimi besedami, z opisom »orodja za delo« in z načinom kapitalove uporabe »delovne sile«, temveč z večkratnim omenjanjem znanosti, znanja in razvitih sposobnosti družbenih individuov, oziroma »svobodnega razvoja družbenih individuov« in razvoja »obče moči človekovih možganov«, povedano z Marxovimi besedami. Tu je lucidno izražena in daljnovidno napovedana znana misel o produktivni sili znanosti, ki je, kot smo videli, postala neke vrste osrednja paradigma današnjega časa, ter ideja o nemotenem, svobodnem, progresivnem in univerzalnem razvoju proizvodjalnih sil, brez katere si težko predstavljamo resnični razvoj socializma. Poplava številnih razmišljanj o »strategijah tehnološkega razvoja« in popularnost meščanske futurologije nazorno kažeta, da je Marxova vizija razvoja produktivnih sil iz Grundrisse za nas postala aktualnejša od njegovih znanih opisov pojavnih oblik tedanjih proizvodjalnih sil iz 1. zvezka Kapitala.

Jasno je, da tu ne zagovarjamo nikakršnega »nietzschejanskega« prevrednotenja vseh vrednosti Marxovega nauka, temveč le opozarjamo na potrebo po drugačni in sodobnejši interpretaciji njegovih razmišljanj o produktivnih silah. Mimogrede rečeno: če zanemarimo bolj aktualno in sodobnejšo interpretacijo ne le njegove vizije produktivnih sil, ampak tudi njegovih razmišljanj o značaju in naravi produktivnih sil kapitala, se lahko zgodi, da začne marksizem zastopati Marxovemu nauku tuj koncept

razvoja produktivnih sil, realni socializem pa graditi staromodni in presežen koncept proizvodjalnih sil brez ozaveščenosti o vseh njegovih implikacijah.

Po našem mnenju v Marxovi določitvi produktivnih sil ni najdragocenejše tisto, kar vztrajno ponavljajo predstavniki histomata, namreč njegova analitična deskripcija videza tedanjih »sredstev za delo« (podroben opis sestavnih delov, podobe in funkcij delovnega in pogonskega stroja ter transmisijskega mehanizma), niti to, da je pojasnil Smithovo paradigmo o »proizvodni sili delitve dela« (obsežne analize tedanje kooperacije in delitve dela) in tudi ne to, da je zagovarjal idejo pospešene »superindustrializacije« (ki jo je kasneje uveljavljal Stalin), pač pa to, da je s svojo idejo o proizvodjalni sili znanosti daljnosežno napovedal razvoj modernih produktivnih sil in s tem vizionarsko naslutil njihov razvoj v modernem času in da je teoretsko pojasnil značaj in naravo produktivnih sil kapitala. In nenazadnje tudi to, da je, za razliko od svojih predhodnikov kot tudi od svojih naslednikov, ki so razvoj produktivnih sil pojmovali izključno v funkciji rasti produktivnosti dela, povečanja presežne vrednosti in ustvarjanja dohodka, razvoj proizvodjalnih sil povezoval z razvojem človeka, z emancipacijo delavskega razreda, ukinjanjem razredne delitve dela in preseganjem hierarhičnih odnosov v proizvodnji.¹

To je tisto, kar Marxovo zgodovinsko-dialektično vizijo razvoja proizvodjalnih sil razlikuje od Stalinove instrumentalno-operativne določitve produktivnih sil in superindustrializacije socializma kot načina preseganja kapitalizma. Vso nezdgovinskost in nedialektičnost takšnega pojmovanja Marxove vizije razvoja proizvodjalnih sil nazorno odkriva dejstvo, da danes nihče ne govori o superindustrijski, temveč o informacijski, oziroma postindustrijski družbi. Škoda je, da marksistični teoretiki niso na sledi Marxove vizije razvoja proizvodjalnih sil iz Grundrisse dojeli razvoja (novih) proizvodjalnih sil socializma. Kajti, kakor nekritična histomatska glorifikacija neomejene in gigantske rasti proizvodjalnih sil ne more biti adekvatna zamenjava za marksistično teorijo produktivnih sil, ki pojmuje razvoj novih produktivnih sil zgodovinsko-dialektično, ne pa ekonomično, tako to ne more biti niti apokaliptično prerokovanje »konca sveta« zaradi prevelikega razvoja produktivnih sil.

Seveda pa to ne pomeni, da je Marxova vizija razvoja proizvodjalnih sil iz Grundrisse nekakšna »čarobna paličica«, ki razrešuje vse dileme današnjega časa, temveč samo to, da je v nekaterih svojih elementih (če iz nje odmislimo navdihnjene izlive domišljije, ki jih je izzval optimizem prejšnjega stoletja) še vedno življenjska. Predvsem pri tem mislimo na idejo »nemotnega, svobodnega, progresivnega in univerzalnega razvoja proizvodjalnih sil«, ki jo histomatski teoretiki s svojo nekritično glorifikacijo neomejene in veličastne rasti produktivnih sil popolnoma zanemarjajo.

¹ Zato ne velja pripomba, da je Marx z idejo proizvodjalne sile preveč poudaril produktivističen značaj znanosti, emancipatorskega pa da je zanemarljivo.

Da Marxova razmišljanja o razvoju proizvodjalnih sil v Temeljih kritike politične ekonomije niso posredovana kot celovita monografija, marveč v obliki razpršenih opazanj in lucidnih idej, ne zmanjšuje bistveno njihove teoretske vrednosti. Čeprav so Marxove znane deskripcije kooperacije, delitve dela in strojev iz 1. zvezka Kapitala precej bolj sistematična in bolj pretenciozna kot inspirativna razmišljanja o razvoju produktivnih sil iz Grundrisse, vidimo njihovo teoretsko vrednost danes bolj v njihovem analitičnem okviru in metodološkem postopku, kot pa v aktualnosti podrobnih opisov tedanjih produktivnih sil in sistematiziranih prikazov tedanjih nazorov o kooperaciji in delitvi dela oziroma orodjih in strojih. Če zanemarimo Marxovo idejo »skupnega delavca« in »delnega delavca«, po našem mnenju v njih ni več teoretsko aktualnih tez. Res, kakšen smisel naj bi imel v času robotizacije famoznega »gibljivega traku« in kompjuteriziranih proizvodnih procesov opis tedanjega transmisijskega mehanizma, pogskega in delovnega stroja ter enostavne in sestavljene kooperacije oziroma manufakturne delitve dela. Njihova teoretska vrednost za današnji čas se kaže v preciznosti opisov sestavnih delov in funkcij tedanjih delovnih orodij oziroma delitve dela. Po teh pa bi bil Marx že zdavnaj pozabljen. Aktualizacije Marxovih tekstov iz Grundrisse ne potencirajo le čisto teoretski, temveč še bolj praktično-politični razlogi, kajti očiten zastoj v razvoju produktivnih sil v državah »realnega socializma« in nepredvidljive implikacije staromodnega in preseženega koncepta razvoja proizvodjalnih sil, pri katerem te države vztrajajo, ne bi smel ostati teoretsko nedorečen. Žal marksistična teorija o tem, kljub inspirativnim Marxovim razmišljanjem o razvoju produktivnih sil, še vedno molči.

Ob tej priložnosti lahko samo opozorimo na nekatera teh razmišljanj, predvsem na tista, ki govorijo o dialektiki proizvodnih odnosov in produktivnih sil, ter na tista, ki proučujejo vlogo znanosti in razvitih sposobnosti v razvoju produktivnih sil in ki jih je, kot smo že povedali, marksizem neupravičeno zanemaril. Zdi se, da Marxovo pojmovanje dialektike produktivnih sil in proizvodnih odnosov najbolj nazorno ilustrirajo tisti teksti, v katerih Marx piše o odnosu kapitala in razvoja produktivnih sil. Čeprav se s tem izpostavljam nevarnosti, da bo naše »branje« teh tekstov označeno kot enostransko, bomo Marxovo pojmovanje dialektike proizvodnih odnosov in produktivnih sil začeli z njegovo nekoliko paradoksalno trditvijo, da kapital, kljub temu, da je po svoji naravi omejen, »teži k univerzalnemu razvoju produktivnih sil«, pa ne zato, da bi se neko določeno stanje reproduciralo ali v najboljšem primeru razširilo, temveč zato, ker »svoboden, nemoten, progresiven in univerzalen razvoj« produktivnih sil pomeni edino predpostavko nadaljnjega razvoja družbe in torej tudi novega načina proizvodnje.²

Postavi se vprašanje, kako naj razumemo to ne ravno enoznačno

² K. Marx-F. Engels: Temelji kritike politične ekonomije I., Dela IZIRP Beograd, 1979, 19. del, str. 365, K. Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie, Berlin 1953, str. 438, K. Marx: *Ekonomičeskie rukopisi 1857-1861*, Moskva 1980, II. čast, str. 34 in 35.

izrečeno misel. Čeprav ne moremo vedeti, kaj je Marx v resnici hotel povedati, lahko razberemo, da »edino predpostavko« nadaljnjega razvoja družbe vidi v »svobodnem, neoviranem, progresivnem in univerzalnem razvoju produktivnih sil,« ne pa v golem hotenju (volje). To pa je, moramo priznati, nekoliko drugačno pojmovanje dialektike produktivnih sil in proizvodnih odnosov od tistega, ki ga je formuliral Stalin s svojim mehanicističnim ločevanjem novih družbenih odnosov od »gigantske rasti proizvodnih sil«. O tem priča tudi Marxova kratka eksplikacija njegove lastne teze, ki pravi:

»Ta tendenca – ki jo kapital ima, ki pa je hkrati v protislovju z njim samim kot omejeno formo produkcije in ki ga zato žene k njegovemu razkroju – razlikuje kapital od vseh prejšnjih produkcijskih načinov, hkrati pa je v njej vsebovano, da je postaljen kapital ko gola *prehodna* točka. Vse doslednejše družbene forme so propadle zaradi razvoja *bogastva* – ali, kar pomeni isto, *družbenih produktivnih sil* . . . Z razvojem bogastva – in zato tudi *novih sil* in razširjenega prometa individuov – so razpadli ekonomski pogoji, na katerih je temeljilo občestvo, so razpadla politična razmerja različnih sestavin občestva, ki so mu ustrezala: religija, v kateri je bilo to občestvo zrto idealizirano (in oboje je zopet temeljilo na nekem *danem razmerju do narave*, v katero se razpusti vsa produktivna sila); značaj, nazor etc. individuov.« (podčrtal M. S.)

Kot številni drugi Marxovi teksti iz Grundrisse tudi ta priča o tem, da v razvijanju novih proizvodnih sil ne vidi le predpostavke za razvoj nove družbe, pač pa tudi za nastanek novega produkcijskega načina. V potrditev tega navajamo še enega njegovih tekstov, ki prav tako govori o predpostavkah preseganja kapitala: »Kapital postavlja kot predpostavko svoje reprodukcije produkcijo bogastva samega in zato univerzalni razvoj produktivnih sil – nenehni prevrat svojih danih predpostavk . . . Pregrada kapitala je v tem, da ves ta razvoj poteka na nasprotujoč si način in da se proizvodnje produktivnih sil, občega bogastva etc., vednosti itc. prikazuje tako, da se delovni individuum sam odtuja.«

Pripominjamo, zaradi pravilnejšega razumevanja Marxove misli, da v Očrtih »splošno bogastvo« in »razvite proizvodne sile« uporablja kot sinonima. To pomeni, da se v kontekstu te misli bogastvo ne pojavlja v pomenu »ogromne zbirke blaga«, temveč v pomenu resnično razvitih proizvodnih sil, tj. v zgodovinskem, ne pa v polit-ekonomskem smislu. Torej alternativa za prevladanje starega načina proizvodnje ne more biti obnavljanje bogastva po starem.

Kakorkoli že interpretiramo omenjene Marxove tekste, eno je gotovo: ne glede na to, kar je rekel o dialektiki produktivnih sil in proizvodnih odnosov v znanem predgovoru h Kritiki politične ekonomije v Mezdnem delu in kapitalu ter v Nemški ideologiji, iz njih ne izhaja eksplicitni zaključek, da je emancipacija človeka, ukinitvev razredne delitve dela, možna brez adekvatnega razvoja produktivnih sil. Marxovi teksti iz Grundrisse pa nam ne pripovedujejo le o tem, da osvoboditev človeka in

delavskega razreda ni mogoča brez adekvatnega razvoja produktivnih sil, marveč tudi o tem, da razvoj novih produktivnih sil ni možen brez »razvoja znanosti« in brez »razvoja človeka« ali, kot pravi Marx, brez razvoja te »najtrdnejše oblike bogastva, ki je hkrati proizvod in proizvajalec bogastva«. Ta pa ne zagotavlja le svobodnega, nemotenega, progresivnega in univerzalnega razvoja produktivnih sil, ampak tudi predpostavko za emancipacijo človeka in osvoboditev delavskega razreda, s tem pa tudi za razvoj družbe in zgodovine.

Na veliko žalost številnih »čuvarjev« materialnih produktov sil, ki se branijo primesi idealizma in vztrajno zanikujejo mesto znanosti med produktivnimi silami, Marx zatrjuje, da je »scientific power« »oblika«, v kateri se »pojavi razvoj človeških produktivnih sil« in s tem tudi družbe. Druga oblika tega razvoja pa je »razvoj individualizma«. To pa, kljub stereotipnemu histomatskemu pojmovanju znanosti, pomeni, da v kontekstu Marxove misli »razvoj znanosti« in »razvoj »individuuma« ne predstavljata le obliki razvijanja sodobnih produktivnih sil, marveč tudi predpostavki za prevladanje starega načina proizvodnje in s tem za nastajanje novih proizvodnih odnosov.

Paradoksalno je, vendar pa resnično, da so Marxova razmišljanja o vlogi znanosti in zrelejši sposobnosti v razvijanju produktivnih sil naletela na večji posluš pri nekaterih meščanskih teoretikih kot pa pri nekaterih marksistih, ki so vztrajno dokazovali, da je »razvoj sredstev« edina oblika razvoja produktivnih sil in torej edina predpostavka za izgradnjo novih družbenih odnosov. To pa je v popolnem nasprotju s tistim, kar Marx trdi v naslednjem pasusu: »Razvoj znanosti, tega ideelnega in hkrati praktičnega bogastva, pa je samo ena stran, ena forma, v kateri se prikazuje razvoj človeških produktivnih sil, i. e., bogastva. Idealno gledano, je razkroj neke določene oblike zavesti zadoščal, da je bila ubita cela epoha. Realno ta pregrada zavesti ustreza neki določeni stopnji razvoja materialnih produktivnih sil in zato bogastva. Seveda pa razvoj ni potekal le na stari bazi, ampak kot razvoj ravno te baze. Najvišji razvoj te baze same . . . je točka, kjer je sama razdelana v obliko, v kateri je združljiva z najvišjim razvojem produktivnih sil in zato tudi z najbogatejšim razvojem individuov«. ³ (podčrtal M. S.)

Iz navedenega teksta je več kot očitno, da pomenita Marxu »razvoj človeka« in »razvoj znanosti« – ne pa zgolj »razvoj sredstev« ali, kot radi rečejo nekateri, »razvoj materialnega temelja« – obliki stvarnega razvoja novih produktivnih sil. Za tiste, ki jim en sam tekst ne zadošča, navajamo še eno Marxovo misel, ki ne poudarja le vloge znanosti in sposobnosti v razvoju proizvodnih sil, temveč govori tudi o nekaterih aktualnih vprašanih družbenega razvoja na mnogo relevantnejši način, kot to počenjajo sterilne histomatske razprave:

³ K. Marx–F. Engels: Temelji kritike politične ekonomije I., 19. del, str. 365, K. Marx: Grundrisse . . . str. 438, K. Marx: Ekonomičeskie rukopisi, čast II, str. 34 in 35.

»A toliko, kolikor se razvija velika industrija, je ustvarjanje *dejanjskega bogastva* odvisno manj od *delovnega časa* in kvantuma *uporabljene dela* ter bolj od *moči agensov*, ki so med *delovnim časom* spravljeni v gibanje in ki niso sami – njihova mogočna učinkovitost – ki ni sama spet v nobenem razmerju do neposrednega *delovnega časa*, potrebnega za njihovo produkcijo, ampak je prej odvisna od splošnega stanja *znanosti in napredka tehnologije ali uporabe te znanosti v produkciji*. (Razvoj te znanosti, posebno naravoslovja, in z njim vseh drugih je sam spet v razmerju do razvoja materialne produkcije.) Agrikultura postane npr. zgolj *uporaba znanosti* o materialnem presnavljanju, kakor ga je treba najbolj ugodno regulirati za celotno družbeno telo. *Dejansko bogastvo* se manifestira nasprotno – in to razkriva velika industrija – v neznanskem nesorazmerju med *uporabljenim delovnim časom* in njegovim produktom, prav tako pa tudi v kvalitativnem nesorazmerju med delom, ki je reducirano na *čisto abstrakcijo*, in silo produkcijskega procesa, ki jo nadzira. Delo se ne prikazuje več tako zelo vključeno v produkcijski proces, kot se, nasprotno, človek do samega produkcijskega procesa obnaša kot varuh in regulator. (Kar velja za mašinerijo [velja] prav tako za kombinacijo človeške dejavnosti in [za] razvoj človeškega občevanja.) Delavec med sebe in objekt ne postavlja več modificiranega naravnega predmeta kot posredni člen; temveč postavlja kot sredstvo med sebe in neorgansko naravo, ki jo obvladuje zase, naravni proces, ki ga preobrazi v industrijskega . . . V tej *preobrazbi* se ko veliki temeljni steber *produkcije in bogastva* ne prikazuje neposredno delo, ki ga človek sam opravlja, ne čas, ki ga dela, ampak *prilaščanje* njegove lastne *obče produktivne sile*, njegovo razumetje narave in *njegovo obvladovanje* po njegovem bivanju kot družbenem telesu – z eno besedo, razvoj družbenega individua . . . Brž ko pa je delo v *neposredni formi* prenehalo biti veliki *vir bogastva*, delovni čas ni več in ne sme več biti njegova mera in zatorej menjalna vrednost (mera) uporabne vrednosti. Preseženo delo množice ni več pogoj za razvoj *občega bogastva*, prav tako kakor ne nedelo nekaterih za razvoj občin moči človeške glave . . . Svoboden razvoj individualnosti, kjer nujni delovni čas ni reduciran zato, da bi se postavilo preseženo delo, ampak nasploh *redukcija nujnega dela* družbe na neki minimum, ki mu tedaj ustreza umetniško, zdravstveno ect. izoblikovanje individuov s pomočjo časa, ki je sproščen, in sredstev, ki so ustvarjena zanje vse⁴ (podčrtal M. S.).

Jasno je, da tega dolgega teksta nismo navedli le zato, da bi ilustrirali Marxovo daljnovidno napoved vloge znanosti in razvitih sposobnosti v razvijanju proizvodjalnih sil, temveč bolj zato, da bi aktualizirali vprašanja, ki jih postavlja, predvsem tista, ki kažejo na implikacije, nastale v tem razvoju. Razen tega je omenjeni tekst tudi priložnost pokazati na enostranskost in ozkost tistih gledanj razvoja proizvodjalnih sil, ki fetišizirajo

⁴ K. Marx-F. Engels: Temelji kritike politične ekonomije II. 20. del, str. 72 in 73, K. Marx: Grundrisse . . . , str. 592 in 593, K. Marx: Ekonomičeskie rukopisi . . . , čast II, str. 215 in 216.

njihove tradicionalne elemente, zanemarjajo pa te, ki jih Marx večkrat poudari, predvsem »razvoj znanosti« in »razvoj družbenih individuov«, oziroma njihovih sposobnosti. Navedeno Marxovo večkratno poudarjanje vloge znanosti in razvitih sposobnosti v razvijanju proizvodjalnih sil ni rezultat nerealnega izliva domišljije, temveč temeljito poznavanje bistvenih konsekvenc razvoja novih produktivnih sil, dokaz za to pa je, da Marx v nastajanju veliko »prostega časa . . . za družbo nasploh in za vsak njen člen« vidi predpostavko, »tj. prostor za *poln razvoj produktivnih sil posameznika*, zato tudi družbe.« Težnja kapitala pa je, da prosti čas vseh »spreminja v presežek dela«. Vendar ta kapital te težnje ne more več navezovati na prisvajanje tujega presežka dela, saj želi delavska množica sama prisvojiti svoj presežek. »Ko je to opravila – in prosti čas s tem zgubi nasprotujočo si eksistenco – bo po eni strani nujni delovni čas dobil svojo mero v potrebah družbenega individua, po drugi strani pa bo razvoj družbene produktivne sile rasel tako hitro, da bo *prosti čas vseh*, čeprav je zdaj produkcija preračunana na bogastvo vseh. Kajti *dejansko bogastvo je razvita produktivna sila vseh* individuov. Torej mera bogastva ni več *delovni čas*, ampak *prosti čas*. Delovni čas kot mera bogastva postavlja, da je bogastvo samo utemeljeno na siromaštvu in da prosti čas eksistira v nasprotju in skoz nasprotje do presežnega delovnega časa, oziroma (je) postavljanje celotnega časa individua kot delovnega časa in zato njegova degradacija v golega delavca, subsumpcija delu.«⁵ (Podčrtal M. S.)

Da so te Marxove konstatacije o razvoju »polnih proizvodjalnih sil posameznika« in s tem družbe, aktualnejše od sterilnih in stereotipnih fraziranj o »raju«, ki da bo nastopil po »gigantski izpolnitvi orodja za delo« in »kolosalni rasti produktivnosti dela«, je več kot očitno. Kar ni razumljivo, pa je to, zakaj histomatski marksizem, navedenim Marxovim mislim navkljub, še naprej vztraja pri enostranskih in sterilnih tezah, vendar to ni več stvar interpretacije Marxovih misli, marveč spoznavanje idejnega ozadja takšnega koncepta razvoja produktivnih sil, ki se, kot smo videli, v vrsti bistvenih elementov razlikujejo od resničnega Marxovega razumevanja razvoja produktivnih sil.⁶

Kdor ne verjame, da Marxu utelešenje resničnega človeka ne pomeni bogat, ampak razvit človek in da mu razvita, ne pa bogata družba predstavlja upodobitev resnične družbe, nazadnje pa, da poln razvoj proizvodjalnih sil individuuma in s tem družbe, ne pa gola avtonomija volje posameznika, predstavlja dejansko predpostavko resnične emancipacije človeka in dejanske osvoboditve delavskega razreda, ne more nikoli doseči tistega, teoretsko najdragocenejšega v njegovi misli.

⁵ K. Marx–F. Engels: Temelji kritike politične ekonomije II, 20. del, str. 75, K. Marx: Grundrisse . . . , str. 595 in 596, K. Marx: Ekonomičeske rukopisi . . . , čast II, str. 219 in 220.

⁶ Da so Marxova razmišljanja o razvoju produktivnih sil iz Grundrisse aktualnejša in teoretsko relevantnejša od njegovih podrobnih opisov tedanjih proizvodjalnih sil iz I. dela Kapitala, priča tudi dejstvo, da so številni meščanski teoretiki, predvsem K. Galbraith, A. Toffler, J. J. Schreiber, T. Doko itd., razvoj produktivnih sil povezovali z razvojem znanosti in človekovih sposobnosti, ne pa z ekstenzivno rastjo sredstev za proizvodnjo.

Čeprav iz fragmentarnega prikaza relevantnih Marxovih tekstov iz Grundrisse ni moč povzeti celostne slike njegove vizije razvoja proizvodjalnih sil, lahko iz njega izluščimo naslednje sklepe:

- prvič, vsaka interpretacija Marxovega razumevanja produktivnih sil brez Grundrisse je pomanjkljiva;

- drugič, marksizem še vedno nima celovite in koherentne teorije razvoja proizvodjalnih sil;

- in tretjič, iz Marxove vizije razvoja produktivnih sil nikakor ne izhaja eksplicitni sklep, kljub kontroverznim mnenjem, da je mimo in brez ustreznega razvoja proizvodjalnih sil moč zgraditi nove proizvodne odnose in razvijati nov način proizvodnje.

Produktivno in neproduktivno delo

1

Z razvojem kapitalistične ekonomije je posebno težo dobilo vprašanje, na kateri dejavnosti sloni bogastvo nekega naroda. Po prepričanju merkantilistov, danes dokaj sodobnem, ker so razmišljali predvsem o poljnju državnih blagajn, je edino res produktivno delo tisto, ki se realizira v izvozu in pritrese zlato v zakladnico. Naslednji poskus določanja družbeno najpotrebnejšega in najkoristnejšega dela, fiziokratski, je prav tako družbeno in razredno zainteresiran: produktivno je le agrikolturno delo, saj od njega žive vsi ostali, neproduktivni družbeni razredi. Da je bila ob napredovanju kapitalistične organizacije proizvodnje taka opredelitev kaj hitro prekratka, da bi lahko zadostila teorijo in praktične potrebe, je jasno. Šele Adam Smith pa je na nov način dregnil v to vprašanje, in s svojo definicijo produktivnega in neproduktivnega dela sprožil val nasprotovanj in različnih razumevanj, ki se je unesel šele proti koncu devetnajstega stoletja. V tem toku tolmačenj se je s produktivnim in neproduktivnim delom kot problemom temeljito ukvarjal tudi Karl Marx. Sledove njegovega študija je najti tudi v »Očrtih kritike politične ekonomije«, obširen del »Teorij presežne vrednosti« pa predstavlja poskus, da bi svoj pogled in rezultate analize zaokrožil.

Smithova definicija je, kot večina njegovih teoretskih prispevkov, protislovnna. Že v uvodnem delu svojega »Bogastva narodov« pravi, da je preskrbljenost nekega naroda odvisna od njegove spretnosti in bistrournosti v izrabi dela. Izraba dela pa je odvisna od odnosa med številom zaposlenih pri koristnem delu (useful labour) in številom zaposlenih pri nekoristnih opravilih. Kasneje govori kar o koristnih in produktivnih delavcih (useful and productive labourers), in tako še pred svojo definicijo nakaže, da koleba med koristnostjo in produktivnostjo. V tretjem poglavju druge knjige (»Of the Accumulation of Capital, or of Productive and Unproductive Labour«) pa trdi:

There is one sort of labour which adds to the value of the subject upon which it is bestowed; there is another which has no such effect. The former, as it produces a value, may be called productive; the latter, unproductive labour.¹

Produktivno je torej tisto delo, ki dodaja vrednost svojemu predmetu. V razlagi definicije pa Smith pravzaprav daje še eno definicijo, prepričan, da le pojasnjuje. Kontrast med produktivnim in neproduktivnim je namreč po njegovem mnenju najvidnejši v primerjavi med manufakturnim

¹ (prosti prevod) Obstoji ena vrsta dela, ki dodaja vrednosti stvari, h kateri se vlaga: druga pa nima takega učinka. Ker prva proizvaja vrednost, jo lahko imenujemo produktivno, drugi pa rečemo neproduktivno delo.

delavcem in služabništvom. Čim več prvih zaposlujem, tem bogatejši postajam, in čim več trošim denarja za usluge slednjih, tem bolj moje bogastvo kopni, kajti

the labour of the manufacturers fixes and realizes itself in some particular subject or vendible commodity. . . . The labour of menial servant, on the contrary, does not fix or realize itself in any particular subject or vendible commodity. His services generally perish in the very instant of their performance.²

Neproductivne so torej vsakršne usluge, ki se ne realizirajo v blagu – produktivno pa je delo, ki se materializira v blagu. Smith je brez oklevanja med neproductivne delavce uvrstil tako »pomembne« kot »manj cenjene« poklice – duhovnike in igralce, advokate in operne pevke, zdravnike in hišne služabnike. Nacionalni proizvod bo tem večji, čim več bo produktivnih delavcev in čim manj bo onih drugih, ali pa, če se bo produktivna sila že zaposlenih delavcev povečala. Za prvo metodo večanja narodovega bogastva mora kapital zagotoviti večji mezdni fond, medtem ko drugo metodo omogoča večje število strojev in naprav, njihove izboljšave ali pa boljša delitev in porazdelitev (division, distribution) dela.

Marx je prepričan, da je kljub protislovnosti Smith daleč nad kasnejšimi dvomljivci, ki ga izpodbijajo. Točna je sicer le prvotna Smithova definicija, ki izostreno kaže, da je le mezдно delo tudi proizvodno. Če je pri Smithu še možno pod proizvodnim delom pojmovati dejavnost, ki ustvarja vrednost nasploh, je z Marxovo izostritvijo namreč produktivno le tisto delo, ki se neposredno menjava s kapitalom. Neproizvodno delo, nasprotno, se zamenja neposredno z dohodkom, torej za mezdo, profit, obresti ali rento. Ko Smith pojasnjuje svojo definicijo, preskoči od nje vstran: kot proizvodno delo predstavi delo, ki se materializira v blagu. Toda blago je nekaj od dela ločenega, in delo v svoji živi eksistenci sploh ne more nastopati kot blago – blago je le delovna sila. Zato se blagovni svet deli na dve veliki kategoriji: na eni strani delovna sila, na drugi strani ostala blaga. Obenem pa je tudi drugi Smithov pristop po svoje utemeljen, saj je blago res najelementarnejša oblika buržoaznega bogastva.

Smithovo protislovje razrešimo šele, ko uvedemo Marxovo ločitev med abstraktnim in konkretnim delom. Konkretno oblike dela in vse načine pojavljanja njegovega rezultata (blago kot stvar, blago kot usluga, blago delovna sila) je treba povsem abstrahirati od analize produktivnega in neproductivnega dela. Blago kot rezultat-materializacija dela je le zamišljeni, povsem socialni način bivanja, ki s telesno realnostjo blaga nima nikakršne zveze. Fetišizem blagovne produkcije nas zavaja, da ob določanju produktivnega dela zdrsimo v določanje družbene in človeške koristnosti njegovega rezultata, ali pa v materialno/nematerialno realizacijo, kar pa s produktivnostjo nima nikakršne zveze. Blago se pojavlja kot

² (prosti prevod) delo manufakturnega delavca se fiksira in realizira v posebni stvari ali v blagu za prodajo. . . . Delo služabnika se, nasprotno, ne fiksira ali realizira v posebni stvari ali v blagu za prodajo. Njegove usluge na splošno izginejo v samem trenutku izvajanja.

minulo delo, in če ni realizirano v kaki stvari, obstoji lahko le kot blago delovna sila. Če bi torej sprejeli drugo Smithovo opredelitev, bi bilo produktivno tudi vsako delo, ki proizvaja to vrsto blaga. Smithu gre v nadaljnjem izvajanju bolj za »škotski« prikaz nujnosti omejevanje neproduktivne potrošnje pri zaposlovanju uslužnostnega dela, in drugačnih posledic svoje opredelitve ne izvede.

V »Teorijah presežne vrednosti« Marx deli polemike s Smithovimi definicijami med kasnejšimi političnimi ekonomisti na tri dele. T. im. »višjim« in »družbeno pomembnim« delavcem, ki si prisvajajo kar zgleden del družbenega bogastva (državnim uslužbencem, zdravnikom, duhovnikom, pravnikom, kulturnikom. . .), je bilo silno neprijetno, da so se znašli v isti vrsti s počestnimi komedijanti in služabniki. Prvi del polemik zato noče priznati razvrednotenja, ki so ga nekatere vzvišene dejavnosti doživele v kapitalistični proizvodnji. Pri različnih spopadih med deli vladajočega razreda je en del drugemu pogosto očital neproduktivnost, na primer industrijski kapitalist finančnemu, zelo popularen pa je bil tudi socialistični očitek, da je neproduktiven ves kapitalistični razred. Nasproti takim poskusom se je zato političnim ekonomistom zdelo najpripravneje in najmanj kočljivo, če so razglasili za produktivno kar vsakršno delo. Končno, tretjič, pa so z razvojem kapitalistične proizvodnje nove in nove proizvodne panoge prihajale pod nadvlado kapitala, in so tako tudi nekdanj neproduktivna dela postajala produktivna. Vse tri variante predstavljajo na določen način isti motiv, izraz dejanskega družbenega procesa: celotno družbeno delo je prihajalo bolj in bolj v položaj meznega dela.

O vsej tej polemiki Marx ni imel najboljšega mnenja. Kar so imeli ekonomisti povedati zoper Smithovo opredelitev, je po eni strani navadno blebetanje, ki vzneseno dokazuje, da je vsako delo delo. Tako je tudi lopov produktivni delavec, saj posredno proizvaja in vpliva na ugodno prodajo knjig o kazenskem pravu. Po drugi strani pa gre že za pravo podrepištvo, ki priliznjeno dokazuje, da je produktivno vsako delo, da se le opravlja za kapitalista, saj ga usposablja, da bo boljše razpoložen za svoje kapitalsko družbeno poslanstvo.

Tudi Joseph A. Schumpeter v svojem posthumno izdanem rokopisu »Zgodovina ekonomske analize« o tej debati ni imel visokega mnenja, saj jo je prikazal predvsem kot dokaz, kako

the discussion of meaningful ideas may lose sight of their meanings and slip off into futility.³

Schumpeter priznava Marxu, da je prvi uvidel, kako je Smith pomešal dve distinkciji. Schumpetrovo delo je sicer nastajalo v obdobju, ko so bili »Očrti« že objavljeni, vendar se naslanja le na »Teorije presežne vrednosti«, kar je nov dokaz, kako neopazna je bila prva izdaja »Očrtov« (kot poudarja tudi Roman Rosdolsky v Predgovoru k svoji »Zgodovini nastanka Marxovega ‚Kapitala‘«). Nekatere elemente iz teh rokopisov je

³ (prosti prevod) razprava o pomenljivih idejah lahko izgubi izpred oči njihov pomen in zdrsrne v prazna prizadevanja.

Marx sicer skorajda dobesedno prenesel tudi v »Prispevek h kritiki politične ekonomije«. Marx tam pravi, da je nasprotje med dejansko koristnim delom in delom, ki ustvarja menjalno vrednost, vznemirjalo 18. stoletje v obliki vprašanja, katera posebna konkretna vrsta dela je izvor buržoaznega bogastva. Na ta način so meščanski ekonomisti že predpostavljali, da vsako delo, ki ustvarja uporabne vrednosti, še ne ustvarja tudi bogastva. Toda zanima jih predvsem, katero delo ustvarja presežno vrednost, in s tem so si že fiziokrati zapletli problem. To namreč pomeni, da raziskujemo zapletenejšo obliko, preden smo razrešili elementarno – takšen je pač običajni razvoj neke vede. Prav elementarno obliko vprašanja Marx obravnava v »Očrtih kritike politične ekonomije«.

2

Pretvarjanje dela kot žive smotrne dejavnosti v kapital je rezultat menjave med kapitalom in delom, ki daje kapitalistu pravico lastnine nad proizvodom dela in oblast nad njim. Že ta menjava sama predpostavlja obstoj kapitalističnih proizvodnih razmerij.

Vprašanje, ali je kapital produktiven ali ne, je torej absurdno. Samo delo je *produktivno zgolj* kot privzeto v kapital, kjer je kapital osnova produkcije in je kapitalist torej poveljnik produkcije. Produktivnost dela prav tako postane produktivna sila kapitala, ko se obča menjalna vrednost blaga fiksira v denarju. Delo, kot v nasprotju s kapitalom eksistira *za sebe* v delavcu, delo torej v svojem *neposrednem bivanju*, ločeno od kapitala, *ni produktivno*.⁴

Kot delavčeva dejavnost delo tudi nikdar ne more postati produktivno, ker vstopa le v enostavni proces menjave. Tisti, ki menijo, da je vsa produktivna sila, pripisana kapitalu, zgolj premeščanje in prestavljanje proizvodne sile dela, pozabljajo, da kapital ravno je to premeščanje, in da mezdno delo kot tako predpostavlja kapital. Zahteva, da obdržimo mezdno delo in ukinemo kapital, je v sebi protislovna in ukinja samo sebe. Določati v okviru kapitalističnih produkcijskih razmerij, ali je produktiven kapital ali delo, je nesmisel, ker nam tu delo pomeni pač le mezdno delo, in torej le delo pod poveljstvom kapitala. Kapital pač ni le določena materialna substanca v ločenosti od dela, ampak tudi vrednost – nekaj nematerialnega, do svojega materialnega obstoja ravnodušnega.

Vprašanje o produktivnem delu pod poveljstvom kapitala torej zahteva raziskovanje kapitala in dela v njunem medsebojnem razmerju, v katerem obravnavamo kapital kot kapital nasploh, izven določb vrednosti, materialnosti, cene ipd., in delo kot mezdno delo. Drugačno lotevanje problema vodi v protislovja in začaran krog.

Kapital ni to ali ono blago, marveč vsako blago. Zato tudi nasprotje kapitalu ne more biti to ali ono blago, saj je sama uporabna vrednost

⁴ Karl Marx, Kritika politične ekonomije 1857/1858, Delavska enotnost 1985 stran 191.

substancia kapitala. Skupna substancia vseh blag kot menjalnih vrednosti, torej njihova nematerialna substancia pa je, da so opredmeteno delo.

Od *upredmetenega dela* je različno edino delo, ki *ni upredmeteno*, tj. *prostorsko dano delo* je mogoče nasproti *časovno danemu delu* postaviti tudi kot *minuto delo*. Kolikor mora biti dano kot časovno, kot živo, je lahko dano le kot *živi subjekt*, v katerem eksistira kot sposobnost, kot možnost, zato je kot *delavec*. Zato je edina *uporabna vrednost*, ki je lahko nasprotje kapitala, *delo in sicer vrednotvorno, i. e. produktivno delo*.⁵

Produktivno delo je torej nasprotje kapitala, je delo, ki ustvarja vrednost. Zato tudi za Marxa, podobno kot za Smitha, uslužno delo, ki se menjava za dohodek, ne more biti produktivno delo. Produktivni delavec je mezdni delavec, in produktivnost se pri njem kaže kot popolna indiferentnost do lastne produktivnosti, do te posebne lastnosti, do »čarobnega daru«, kot oskubljeni interes za mezdo, torej za bogatenje kapitala. Če produktivno delo ni zgolj čista možnost in subjektivnost, je produktivnemu delavcu tuje.

Delavec potemtakem zamenjuje delo kot enostavno, že poprej določeno menjalno vrednost – samo delo zamenjuje kot *upredmeteno delo*; le kolikor upredmetuje že določeno količino dela, torej kolikor je njegov ekvivalent že zmerjen, dan –, kapital si ga pridobiva v zameno kot živo delo, kot splošno produktivno silo bogastva; dejavnost, ki množi bogastvo. Da se torej delavec s to menjavo ne more *obogatiti*, je jasno, saj tako, kot je Ezav prvorojenstvo dal za skledo leče, on oddaja *ustvarjalno silo* (svojega dela) za delovno sposobnost kot nekakšno prisotno velikost. Prav nasprotno, kot bomo videli dalje, mora celo siromašeti, saj se ustvarjalna sila njegovega dela utrjuje njemu nasproti kot sila kapitala, kot *tuja moč*. *Odtuja* (entäussert) si delo kot produktivno silo bogastva; kapital si ga kot silo prilašča. Ločitev dela in lastnine nad produktom dela, dela in bogastva, je tedaj postavljena v samem tem menjalnem aktu. Kar se kot *rezultat* zdi paradoksalno, je že v sami predpostavki.⁶

Vse vrste uslug, »od kurbe do papeža«, so neproduktivne, razen če postajajo del kapitalistične produkcije. Čim pa postanejo del kapitalistične produkcije, je spet povsem vseeno, ali se pri tem naslaja duh ali telo. Važno je le, da prihaja do oploditve kapitala. Pač pa vsi tovrstni uslužnostni poklici doživljajo pod oprijemom kapitala dedivinizacijo in desakralizacijo:

Če je predpostavka kapital kot vladajoča moč, bodo ta razmerja seveda bolj ali manj *onečašena*. Toda – to *razboženje* (Entgötterung) služnosti, kakršen koli vzvišen značaj jim je že pripesnila tradicija etc. – še ne sodi sem.⁷

Marx tudi na tem mestu ponavlja v »Očrtih« nekatere misli in analize, ki jih poznamo že iz »Pariških rokopisov« in »Manifesta«.

⁵ ibidem, strani 164/65.

⁶ ibidem, strani 190.

⁷ ibidem, strani 322.

Za položaj umetnosti ali, širše, kulture kot družbene produkcije, je pomembno, da zavzema v družbeni delitvi dela kot uslužna dejavnost vsaj delno privilegiran položaj. K temu privilegiju sodijo tudi omejena ustvarjalnost, aura, nemezdni interes za lastno dejavnost, ki pri mezdnem delavcu umanjka, in avtorsko zadovoljstvo nad rezultatom te dejavnosti. Umetnost pa v tem procesu vendarle po eni strani izgublja svojo mitološko osnovo in se kot poklic onečasti in razbožuje, po drugi strani pa postaja tudi sama možni plen razširjene reprodukcije kapitalistične produkcije, se pretvarja v mezdno delo in vključuje v kapitalistično proizvodnjo presežne vrednosti. To drugo plat je Marx nakazal, ni pa verjel, da se lahko razvije v kakem omembe vrednem obsegu. Sodobna sredstva kulturnih tehnologij so seveda za proizvodnjo presežne vrednosti odprla številne nove možnosti, in jih odpirajo še vedno, medtem ko klasične kulturne produkcije (gledališče, opera, filharmonija, galerija, muzej, knjižnica. . .) ostajajo še vedno na ravni izdelovanja in prodaje uslug, ali pa na omejeni ravni proizvodnje, ki je vseskozi odvisna bolj od državnih ali privatnih mecenov, kot pa od lastne sposobnosti, da prinaša presežno vrednost in se sama vsaj enostavno reproducira.

Umetniško delo je torej v kapitalističnih razmerjih bodisi neproduktivno, in s tem potisnjeno v položaj uslug, vedno bolj odvisnih od mecenstva in državnega proračuna, ali pa je produktivno delo, in s tem postane ravnodušno do posebnih uporabnih kvalitiet lastne dejavnosti, izgublja avreolo, prehaja v mezdno delo (kulturna industrija).

Pri rokodelskem obratu gre za kvaliteto produkta; za posebno spretnost posameznega delavca, za mojstra pa je kot za mojstra supposed (predpostavljeno), da je dosegel mojstrstvo v tej spretnosti. Njegov položaj mojstra se ne opira le na to, da so produkcijski pogoji njegova last, ampak se opira na njegovo lastno spretnost v tem posebnem opravilu. Pri produkciji kapitala že spočetka ne gre za to na pol umetniško razmerje – ki nasploh ustreza razvoju uporabne vrednosti dela, razvoju posebnih sposobnosti neposrednega ročnega dela; izoblikovanju človeške roke etc. za delo. Od vsega začetka gre za maso, ker za menjalno vrednost in surplusno (presežno) vrednost. Razvito načelo kapitala je ravno v tem, da postane z njim spretnost odveč, prav tako kot postane odveč tudi ročno delo, neposredno telesno delo nasploh, bodisi kot spretno delo, bodisi kot napor mišic; kapital položi spretnost, ravno narobe, v mrtve naravne sile.⁸

Interes umetnika, da ubeži tema zanj in za njegove proizvode neugodnima položajema, ga je zgodovinsko nujno povezoval z interesom po spremembi ali celo rušenju kapitalskih razmerij in kapitalistične družbe, in ga vodil tudi k tvorbi utopično estetskih socialističnih konstrukcij. Zlasti avantgarda pa je razvila idejo, da mora umetnost svoji buržoazni usodi ubežati, in podčrtala, da je umetnik delavec-proletarec, ali pa postane komercialni mezdni delavec, za umetnost izgubljen.

⁸ ibidem, stran 411.

Zahteva, da naj umetnost ali kultura v družbi spet dobita ugled produktivnih dejavnosti, ki ga danes pogosto slišimo, lahko pomeni le zahtevo, naj družbena produkcija preneha potekati pod pritiskom proizvodnje presežne vrednosti in proizvodnje vladajoče ideologije – torej odpravo kapitalističnega načina produkcije in organizacije družbe. Količnik ne pomeni tega zavestno, se izgublja v tisto produktivnost umetnosti, ki zdrsne končno v blagovno estetiko kapitalske produktivnosti, ali pa v družbeno kozmetiko, ki vzdržuje socialno identiteto, ohranja iluzoročni smisel obstoječe delitve dela, povzdiguje graditeljski polet, nekritično slika svetle perspektive preko mračnih vidikov in povečuje državne aparate vključno z njihovimi individualnimi inkarnacijami.

Umetnost, paradoksalno, lahko postane produktivna dejavnost le s koncem družbe, v kateri je delo produktivno. Smith pravi neproduktivnemu delavcu, kamor sodi tudi umetnik, da je »idle«. To ni preprosto len in brezposeln, ampak predvsem prazen, v prostem teku, osvobojen smotra. Smotrnost brez smotra in delo, osvobojeno produktivnosti: to je dejanski smisel zahteve, naj se kulturi in umetnosti prizna, da sta produktivni dejavnosti.

Literatura:

- Karl Marx, Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomic, Dietz Verlag, Berlin 1974.
- Karl Marx, Kritika politične ekonomije 1857/1858, Delavska enotnost, Ljubljana 1985.
- Karl Marx, Zur Kritik der politischen Oekonomic, MEW 13.
- Karl Marx, Theorien über den Mehrwert, MEW 26.
- Adam Smith, An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, Campbell and Skinner, Oxford 1977.
- Joseph A. Schumpeter, History of Economic Analysis, Oxford University Press, New York 1954.
- V. W. Bladen, Adam Smith on Productive and Unproductive Labour: A Theory of Full Development, v: The Canadian Journal of Economics and Political Science, Vol. XXVI, University of Toronto Press, Toronto kb. – nov. 1960.

Ideološke tehnike registra MEGA

Kritiko politične ekonomije 1857/1858 (Grundrisse. . .), prvo objavljeno delo nacionalnega projekta Marx-Engelsove temeljne izdaje (METI), spremlja tudi obsežen aparat opomb in kazal, ki šele omogoča resnejši študijski pristop in znanstveno eksploracijo teksta, zlasti če se zavedamo, da je pred nami manuskript, ki po obliki ni bil prirejen občinstvu.

Stvarno kazalo sem pripravil sem, pri končni redakciji pa sva sodelovala s Pavletom Zgago, ki je že pripravil in uredil podoben aparat za pet zvezkov Marx-Engelsovih izbranih del (MEID).¹ Nasploh se register te izdaje METI v veliki meri, kot po obliki tako v kriterijih privzemanja posameznih terminov naslanja na register MEID. Sama tehnika dela se je zaradi terminološkega bogastva, obilice variant in geneze kategorij zvedla na potrpežljivost srednjeveškega skriptorja, manjša pomoč računalnika pri končnem urejevanju materiala pa je prepričala, da v bodoče takšno delo brez računalniškega urejevanja teksta in podatkov ni smiselno.

Osnova za prevod rokopisov 1857/1858 je »nova« MEGA II 1,1 in 1,2 v izdaji inštituta za marksizem-leninizem pri CK KP ZSSR in Inštituta za marksizem-leninizem pri ZK SED,² vendar se naš aparat v veliki meri razlikuje od tistega, ki ga ponuja MEGA. Ker redakcijski aparat ne izraža zgolj trivialno dejstvo neke recepcije teksta, ob že pričakovani propedeutični in asistenčni funkciji, ampak ob tako avtoritativnih izdajateljskih determinira sam prostor, smer in obseg recepcije, bi se na tem mestu omejil na kritično primerjavo nekaterih postavk v obeh registrih, ki kažejo na značilno ideološko transformacijo marksizma nemško sovjetskih izdajateljev.

Razlike med obema registroma izhajajo že zaradi izbire med dvema različnima konceptoma in tehnikama izdelave. MEGA vsebuje interpretacijsko kazalo, ki poleg nekaterih terminov, ki se pojavljajo na posameznih straneh, poskuša registrirati in imenovati določene vsebinske sklope, METI pa termine »pozitivistično« registrira, kot se ti izvorno pojavljajo v tekstu. Pri tem ne gre zavriniti možnost priprave korektnega interpretacijskega kazala in nekatere njegove prednosti (hitrejša tekstualna orientacija), po drugi strani pa meniti, da se pozitivno sumiranje kategorij izogne interpretaciji in možnemu vplivu ideoloških konstruktov, saj tudi tu nastopi kriterij percepcije in selekcije terminov. Prednost registriranja Marxovih izvirnih terminov in kategorij je v tem, da (1) tak aparat ni v takšni meri odrejen zgodovinski paralaksi branja, zlasti tisti, ki izhaja iz ideoloških opredelitev, (2) nudi možnost terminološke eksploracije va

¹ Cankarjeva založba, Ljubljana 1982.

² Dietz Vlg., Berlin 1976, 1981.

riant, frekvence in geneze Marxovih kategorij znotraj prepariranega teksta in v daljšem obdobju, (3) pripomore diskusiji o slovenski terminologiji in prevajanju Marxa, (4) ter ga je mogoče računalniško pripraviti.

MEGA nam servira Marxove rokopise 1857/1858 ovešene s kopico ideoloških opredelitev, ki v uvodu privzemajo obliko političnih parol, v registru pa dobijo moč falsifikacije. Zanimivo je, da prva objava teh rokopisov (*Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*) Marx-Engels-Lenin intituta v Moskvi, leta 1939 in 1941, ne vsebuje uvodnih navodil, ki bi določala bralni horizont. To prednost Stalinovega časa današnji stalinizem korigira zaradi neugodnega in destruktivnega učinka »mladostne« misli »zrelega« Marxa v povojni prenovi marksizma. Potreben je uvajalni del, ki z definicijami zajame Marxovo misel v varne okvire. Vzpostavi se Branje, ki korigira in cenzurira.

Opozoril bi na dve določitvi, ki ju ponuja MEGA:

(1) Marxova kritika politične ekonomije je posebna ekonomska oz. politekonomska znanost, marksistična ekonomija, njena pravilnost pa v delavsko socialistični orientaciji;

(2) Komunizem je zgodovinsko neizogibna usoda.

ad 1.: Marxovi rokopisi 1857/1858 sodijo v proces nastajanja *Kapitala*, ki je »... pomenil revolucijo ekonomske znanosti, utemeljitev politične ekonomije delavskega razreda«,³ oz. »... ekonomski nauk marksizma«.³ »Ekonomska teorija Marxa se odlikuje z bojevniškim revolucionarnim znanjem in dosledno partijnostjo.«⁴

Marxovo delo se s temi pogledi reducira na ekonomski nauk, marksistično ekonomijo, ki poleg marksistične filozofije, marksistične politologije, marksistične lepidopterologije itd. konkurira meščanskim znanostim. Kritiko politične ekonomije MEGA ne dojema kot destrukcijo ekonomskega kategorialnega aparata in preseganje same forme znanosti, ampak kot etabliranje konkurentne ekonomske teorije.

Marxova kritika politične ekonomije ni zgolj v kritiki ekonomske literature, temveč v razločevanju ekonomskih kategorij v abstrakcije sodobne buržoazne družbe, za razliko od ekonomije, ki ji zadoščajo kategorije obstoječe družbe, ne da bi prebila njihovo postvarelo formo nadzgodovinskih abstrakcij. Ta *kritika* ni v negativni poziciji, »metanje v prepad« (Hegel), niti v podajanju paralelne teorije – je *to* razkrivanje sâmo k dejanski negaciji obstoječega, ki jo ta družba gradi v vsakem najelementarnejšem samoproduktivnem aktu. Ta Marxova *znanstvenost*, ki je hkrati preseganje *znanosti* kot meščanstvu adekvatne misli, je zahtevala tudi razvijanje in dopolnjevanje doktrin in kategorij klasične politične ekonomije, vendar zmeraj v njihovo družbenozgodovinsko determiniranost.

Iz ekonomije in politične ekonomije ni mogoče izpeljati nikakršnih

³ MEGA II, I Apparatus, S. 7.

⁴ *ibid.*, S. 9.

socialističnih konsekvenc. Marx sam večkrat opozarja na zmotno stališče, da bi bilo mogoče novo vsebino njegovih komunističnih teorij konstituirati z izločanjem buržoaznih pristranosti in logično izpeljavo *predpostavk* Quesnaya, Smitha in Ricarda. Predpostavke same so buržoazne in iz politične ekonomije ni moč razviti socialistične konsekvence na znanstven način, edinole na moralizatorski način.⁵

Marxov namen ni ustvariti znanosti socialističnega gospodarstva, ampak se spopade z morečo politično ekonomijo, ker je to najradikalnejša kritika meščanskega univerzuma, ki jo lahko izpelje v okviru misli. V kritiki (razkrivanju) materialnega in družbenega produkcijskega načina meščanske družbe je formno zaobjeta tudi kritika vseh političnih in ideoloških načinov, ki jo ta poraja. To kritiko Marx ne izpelje brez predpostavk, do katerih se dokoplje 15 let popreje – gre za razkroj politične ekonomije v materialistično pojmovanje zgodovine in historični materializem sploh kot kritika vsega obstoječega.⁶ Od tod *filozofičnost* Marxove »ekonomije«, ki ni, rečeno s Heglom, ne orodje, ne medij te kritike in če se ji odreče, obenem demontiramo teorijo revolucije v celoti.

Reducirati rokopise 1857/1858 na ekonomsko delo je značilna metoda vulgarizacije Marxove teorije. Že od II. internacionale naprej je vsaka ideološka transformacija marksizma temeljila na napadu ali potlačevanju njegove filozofičnosti. Na ta način se Marx retrogradno utesni v *politično ekonomijo*, ki ni zmožna razkriti postvarelih družbenih razmerij in njihovih ideoloških izrazov v razmerja med ljudmi in razredi. Reziduum od ekstrahirane politične ekonomije sodi v Marxa-antropologa, Marxa-politika itd.

Register MEGA, skladno tej zastavitvi deli termin *politična ekonomija* v tri vzporednice: (1) klasična meščanska politična ekonomija, (2) meščanska politična ekonomija in (3) marksistična politična ekonomija (sic).

ad 2.: Druga določitev o neizbežnosti prihoda komunizma, na katero hočem tu opozoriti, je tesno povezana s konstruktom marksistične politične ekonomije ter se vzajemno posvečujeta.

»S temeljito analizo kapitalističnega produkcijskega načina in njegovih produkcijskih in menjalnih razmerij je bilo v Kapitalu neovrgljivo utemeljeno, da sta propad kapitalizma in zmaga komunizma neizogibna.«⁷ Marx in Engels naj bi »opazovala človeško zgodovino kot prirodno-zgodovinski proces.«⁷ Takšna interpretacija, ki naj bi izhajala iz Predgovora 1. izdaji Kapitala,⁸ se po eni strani izogne analogonu z Darwinom, nadalje, oznaki zakonov *kapitalistične družbe* kot naravnih oz. imanentnih *konkretni* družbeni obliki, da bi se poudaril odtujen in samorasel značaj družbenih in produkcijskih razmerij⁹, in končno, Marx na tem mestu uporablja katego-

⁵ Glej F. Engels »Predgovor Marxovi Bedi filozofije«, MEW 34, S. 561.

⁶ »Ta nemška ekonomija. . . temelji v bistvu na materialističnem pojmovanju zgodovine.«, F. Engels, MEID IV, str. 115.

⁷ MEGA II, 1 Apparat, S. 7.

⁸ »razvoj družbeno ekonomske formacije kot prirodno zgodovinski proces«, MEW 23, S. 16.

⁹ *ibid.*, S. 12.

rijo ekonomske družbene formacije v edninski obliki kot *unicum continuum* in ne v smislu naravno neizogibnega razvoja posameznih družbenih oblik do komunizma.¹⁰ Politična ekonomija, pa četudi »marksistična«, stvarja prirodne zakone, da bi bili nadzgodovinski ter se izognili subjektom družbe, ki delujejo tudi zavestno, neprirodno, in predvsem drugače interesom oblastnikov.

Zaradi tega nastopi velika razlika pri registriranju »komunizma« med registroma MEGA in METI. Marx v rokopisu uporabi besedo *komunizem* na dveh mestih, ki ju register METI označi na straneh 5 in 650. Pri tem termin na str. 5 označuje socialno gibanje in ne družbene oblike, termin na str. 650 pa *samorasli komunizem*, torej predcivilizacijsko obliko. MEGA termina s strani 5 ne registrira, zato pa ima označenih 52 strani (!), ki opredeljujejo komunizem kot ekonomsko formacijo družbe. Teh 52 mest se ponavlja v 35 pomenskih sklopih, kjer je »komunizem« osrednje geslo (npr. »delitev dela v komunizmu«). Že površni pregled izloči terminske povezave, ki ne bi sodile pod geslo »komunizem«, ker so nesmiselne ali vsaj humorne. Tako npr.: »prosti čas v komunizmu«, »prihranek časa, načrtna distribucija delovnega časa«, »knjigovodstvo«, »mašinerija v komunizmu«, »nujnost socialistične revolucije«, »znanost, znanje v komunizmu«, »družba v komunizmu« ipd. Ni se mogoče izogniti vtisu, da so nekatera gesla vključena pod »komunizem« zato, da bi to bilo obsežnejše, ker niso v neposredni zvezi s komunizmom kot ekonomsko formacijo družbe in bi morala nastopati kot samostojna gesla ali v drugih povezavah: »predpostavke v meščanski družbi«, »razvoj produktivnih sil«, »reprodukcija«, »knjigovodstvo« itd.

Takšno umetno napihovanje »komunizma« je omajalo zaupanje v aparat, tako da sem pregledal vseh 52 strani, ki so interpretirane tako, da so uvrščene v različne povezave s »komunizmom«. Pri tem sem, ker gre pri MEGA za interpretacijsko kazalo, uporabil isto metodo s kar se da blagim kriterijem za percepcijo »komunizma«. Kljub temu na dvajsetih straneh ni najmanjše sledi za »komunizmom« (str.: 57, 58, 86–89, 126, 127, 141, 151, 241, 242, 284, 325, 371, 412, 417, 438, 518, 578), na nekaj straneh pa le s krajno omiljenimi kriteriji (str.: 322, 323, 510 itd.). Signifikantna je tudi uvrstitev »nujnosti socialistične revolucije« pod »komunizem«. Na teh mestih se obravnavajo protislovja meščanske družbe, kar se takoj percipira kot *nujnost* socialistične revolucije. Povsod se vsiljuje že uvodoma deklarirana neizogibnost »komunizma«, te moire realsocialistične zgodovine. Konsekventno imajo pod geslom »revolucija, socialistična« alineo »njena nujnost« z navedbami 13 strani. Ideološka os Berlin-Moskva ne zmore brez Plehanovega spinozizma.

Celotno stvarno kazalo MEGA dosledno izpeljuje v uvodu zarisan koncept uokvirjanja teksta v uradno določeno podobo marksizma. Tak

¹⁰ Glej Cesare Luporini »Prilog tumačenju kategorije društveno-ekonomske formacije«, Marksizam u svetu, br. 9. 1979.

redukcionizem najdemo npr. pri geslu »baza in nadstavba«. Redakcijske spremembe terminov zasledimo v registru tudi pri Marxovih izrazih »socializem«, »socialisti«, »socialsentimentalisti«, ki so preinterpretirani v »utopizem«, »utopisti« (str.: 5, 7, 78, 79, 146, 147, 187 itd.).

Poseben problem je tisto, kar MEGA zamolči. Konec sedemdesetih let je med zahodnoevropskimi marksisti pomembno tematiziranje formalno strukturne plati zgodovinskega procesa in kritika sintagme *družbeno-ekonomska formacija*. Marxovi rokopisi 1857/1858 so neizčrpna terminološka zakladnica, ki ne kaže zgolj na genezo kategorialnega aparata, temveč tudi na fleksibilnost jezika, ki ga nosi dialektika. Božidar Debenjak npr. registrira 15 osnovnih verbalizacij ekonomske strukture družbe.¹¹ Stvarno kazalo METI nam odkriva nekaj deset variant in povezav označevanja forme družbe, MEGA pa se problemu večidel izogne.

MEGA v aparatu praviloma ne registrira heglovskih in ostalih filozofičnih kategorij ter tako dosledno izpeljuje ekonomistično perspektivo. Posebej signifikantna je kategorija *občanska družba*, ki jo MEGA opremi z navednicami ter v oklepaju z opombo »po Heglu«¹², ter tako dihotomizira Hegla in Marxa. Marxu je heglovski dialektični terminološki aparat nujno orodje *kritike* politične ekonomije. Dialektičnost in znanstvenost tu ni mogoča brez heglovščine, ki bo v prevodu METI verjetno zmotila marsikatero »čisto« slovensko uho, kot je to bilo ob polemiki za nov prevod Kapitala. Tem v tolažbo, da je Marx v izvorniku s svojo heglovščino zmotil prenekatero »čisto« nemško uho, tako da je ob tem prevodu bolj posvetiti pozornost graditvi lastne terminologije kot skrbi za sterilnost jezika. Prav zaradi potrebe po diskusiji o marksistični terminologiji, ki v največi meri izhaja iz nemške klasične filozofije, smo z registrom METI poskušali poleg ekonomskih, socialnih, zgodovinskih, geografskih¹³ idr. terminov zlasti skrbno zaobjeti tudi heglovske, oz. sploh filozofske kategorije.

Stvarno kazalo METI je obširnejše kot je pri nas v navadi (z izjemo kazala MEID), kljub temu je zaradi prostorske omejitve prirejeno iz prvotno obsežnejšega materiala. Zaradi prostorske omejitve so začetna poglavja podrobneje preparirana kot tista, ki imajo bolj značaj ekscerptov, citati pa praviloma niso preparirani. Ker je bila pri pripravi odločilna subjektivna presoja, s kazalom gotovo ne bodo vsi zadovoljni, kritične pripombe pa so potrebne zaradi naslednjih del METI.

¹¹ »O nekaterih vprašanih materialističnega pojmovanja zgodovine«, Marksizem u svetu, br. 9, 1979.

¹² »Bürgerliche Gesellschaft« (nach Hegel).

¹³ Tudi pri geografskih imenih register MEGA ponuja zanimive rešitve: Petrograd npr. registrira kot Rusijo, kar je sicer še vedno sprejemljivo, saj bi ga zaverovanost izdajateljev v neizogibnost komunizma lahko significirala kot Leningrad.

GORAZD TRATNIK

Inovacijski krožki – uveljavljanje novih oblik ustvarjanja

Prenašanje tujih izkušenj

Gibanje za izboljšanje kakovosti proizvodnje, ki so ga v petdesetih letih pričeli v ZDA pod nazivom »zero defect«, so v šestdesetih letih uspešneje in bolj množično prevzeli in razvili na Japonskem v obliki krožkov kakovosti kot sestavnega dela totalnega sistema nadzora kakovosti. Dejanski cilji japonskih krožkov so bili maksimaliziranje učinkov že obstoječe visoko razvite tehnologije, hkrati pa omogočanje zadovoljevanja nekaterih socialno-psiholoških potreb proizvodnega dela. Te krožke usmerja poslovna politika podjetij, vendar pa so relativno samostojni oz. imajo svojo lastno organizacijsko piramido. V njihovi pristojnosti je ugotavljanje problemov in predlaganje rešitev, ki pa gredo skoz sito in rešeto vodstva. Čeprav dejanske rešitve razvijajo razvojne službe, pa so krožki pomemben vir informacij za razvojno politiko, količina predlaganih rešitev pa kaže pripadnost podjetju.

Pri prenašanju tujih izkušenj v naše gospodarstvo (ki so zopet postale aktualne s populariziranjem inovacijskega gibanja) je bilo prisotno dejstvo, da optimiranje delovnih postopkov in materialov ni dovolj v relativno nerazviti tehnologiji. Uvajanje krožkov pri nas je zato nujno povezano z inovacijskim razvijanjem materialnih osnov dela, zato je tudi pojmovanje vloge krožkov širše. Po drugi strani pa ni bilo pričakovati epidemičnega širjenja krožkov (kot na Japonskem), saj v sistemu »preveč zaščiteneh zaposlenih in nezaščiteneh brezposelnih«¹ ni bilo pričakovati drugačnih izrazov pripadnosti delovni organizaciji, kot je relacija »fabrika-plača«.

Z uvajanjem inovacijskih skupin v Sloveniji smo pričeli v letu 1981, v letu 1984 pa je delovalo že 76 skupin v 16 delovnih organizacijah². Vendar pa imajo različne nazive, različne načine delovanja in tudi različen položaj

¹ Domislica dr. Veljka Rusa.

² Podatki so iz poročila o raziskavi Splošne značilnosti inovativnih skupin v Sloveniji – primerjava z japonskimi krožki kvalitete, dr. Veljko Rus, dr. Akihiro Ishikawa.

v delovni organizaciji. Rus in Ishikawa³ sta jih po načinu vodenja in kvalifikacijski strukturi sodelujočih razvrstila v tri tipe:

1. Krožki za izboljšanje proizvodnje v Iskri in Tomosu. Sestavljajo jih nekvalificirani in priučeni delavci iz neposredne proizvodnje, ki jih tudi sami vodijo.

2. Teami za kakovost v Savi Kranj. So del sistema nadzora kakovosti, sestavljajo jih strokovni delavci, vodijo pa vodstveni delavci.

3. Inovacijski krožki na osnovi USOMID metode⁴ v Železarni Štore. Vanje so vključeni pretežno KV delavci, vodijo pa jih neposredni vodje.

V Sloveniji se z uvajanjem krožkov v delovnih organizacijah ukvarjata dve instituciji: Zavod za produktivnost Ljubljana (krožki za izboljšanje proizvodnje) in Ekonomski center Maribor (inovacijski krožki na osnovi USOMID metode). V Železarni Štore smo pričeli uvajati inovacijske krožke konec leta 1983 v sodelovanju z ECM in dr. Matjažem Mulejem. Od začetka leta 1985 delujejo krožki v armaturni delavnici Valjarne II in v oddelku orodij in opreme Jeklovlek.

Osnovna izhodišča

Osnovna izhodišča pri uvajanju inovacijskih krožkov v Železarni Štore so bila naslednja:

1. Inovacijski krožki so oblika pospeševanja inventivne dejavnosti. S krožki se organizira, usposablja, usmerja in vključuje v množično inventivno dejavnost širši krog zaposlenih, predvsem pa tistih, ki z inovacijami v proizvodnem procesu neposredno upravljajo.

Poleg tega ne čakamo več na naključne inovacije, temveč pripravljamo razmere za njihovo ustvarjanje⁵.

2. Organiziranje v inovacijske krožke naj zajema predvsem nižje kvalifikacijske kategorije zaposlenih. Pri višjih ravneh strokovnega dela predvidevamo, da so že vpeljane določene oblike teamskega ali projektne delo ter analitične metode za pristop k problemom.

3. Za uvajanje krožkov so najbolj primerni vzdrževalno-pripravljalni oddelki v sklopu proizvodnje. Ti oddelki opravljajo funkcijo priprave, menjave in vzdrževanja orodij in obrabljenih delov strojev. Sestavljajo jih pretežno KV delavci, ki imajo pregled nad celotnim delovnim procesom saj se vanj vključujejo povsod. Delo je fleksibilno, zato sestanki krožkov med delovnim časom ne motijo proizvodnje.

4. Organiziranost krožkov je treba prilagoditi organiziranosti delovne enote, v katere jih uvajamo. Krožke vodijo neposredni vodje, ki zagotavljajo povezanost z vodstvom.

³ Isto.

⁴ Usmerjena, sistematična, organizirana, množična inventivna dejavnost. Metodo je razvil (na osnovi dialektične teorije sistemov) dr. Matjaž Mulej ob sodelovanju Ekonomskega centra Maribor.

⁵ Zaznavanje problemov v krožkih in predlagane rešitve so lahko pomembna informacija tudi za razvojno-raziskovalne oddelke.

Krožki v oddelku orodij in opreme so organizirani po izmenah, tako da celotna izmena (7 delavcev) sestavlja krožek. V armaturni delavnici pa se krožki oblikujejo glede na vsak problem posebej. Krožek sestavljajo delavci, ki delajo v isti izmeni in na področju, na katerem problem nastaja.

Vsebina dela

Vsebina dela krožkov je zelo široka, odvisna pa je od liste problemov, ki je nekakšen delovni načrt. Sestavijo jo na začetku delovanja, kasneje pa dopolnjujejo z novimi problemi. Del problemov obvladujejo sami, za zahtevnejše pa povabijo k sodelovanju strokovnjaka z določenega področja ali pa jih posredujejo razvojno-raziskovalnim oddelkom. Pojavlja pa se tudi nekaj problemov, ki imajo svoje vzroke v tehnološki nedisciplini, te pa obvladujejo v sodelovanju z vodstvom.

Na splošno bi lahko vsebino dela razdelili na štiri področja:

1. Spreminjanje organiziranosti dela v oddelku. Ti predlogi se pojavljajo na samem začetku, ko člani krožka sestavijo zaporedje delovnih postopkov in informacij. To je skupen pregled medsebojno povezanih aktivnosti, ki morajo biti opravljene za nemoteno delo oddelka in celotnega delovnega procesa.

2. Spreminjanje delovnih pogojev v oddelku. To je vsebina dela, ki je za člane krožka najpomembnejša, zajema pa širok spekter predlogov, od zdravega okolja do inoviranja lastnih delovnih sredstev.

3. Odpravljanje vzrokov, ki povzročajo zastoje v proizvodnji in slabo kakovost izdelkov. To so problemi, ki neposredno vplivajo na kakovost in količino izdelkov, vzroki zanje pa nastajajo bodisi v oddelku ali pa v proizvodnem procesu, kamor se oddelek vključuje.

4. Inoviranje tehnologije proizvodnje pa so izboljšave v proizvodnem procesu, kamor se oddelek vključuje. Omogočajo večjo produktivnost, manjšo porabo energije in drugih virov, lažje in bolj zdravo delo delavcev v proizvodnem procesu itd.

Metoda dela

Krožki razpravljajo o problemih na sestankih, ki trajajo do 1 ure 2–4 krat mesečno. Vzdušje v skupini mora biti demokratično, saj se pričakuje aktivno sodelovanje vsakega člana. Uporabljajo postopek SREDIM, ki ga lahko dopolnjujejo z metodami nadzora kakovosti in drugimi. SREDIM so začetnice angleških besed, ki označujejo posamezne faze postopka⁶:

S = select = izbor problema. Problem se izbere po vnaprej dogovorjenih kriterijih (nezadovoljstvo, stroški, možnosti itd.).

⁶ Postopek je ameriškega izvora.

R = record = opis problema. Naštejejo in uredijo se vsa znana dejstva o problemu.

E = evaluate = analiza problema. Ovrednotenje in razvrščanje dejstev po vplivnosti. (faza inventivnosti – porajajo se ideje o reševanju)

D = determine – pregled rešitve. Zbiranje, vrednotenje in izbor najprimernejšega predloga.

I = implement = izvedba rešitve. Izdelava plana aktivnosti in zadolžitve članov. Preizkus in izvedba.

M = maintain = vzdrževanje rešitve. Nadzor ustreznosti in odpravljanje napak.

Za lažjo uporabo analitičnih metod prejme vsak član krožka krajši priročnik, za delo v krožku pa se predhodno usposobijo.

Učinki dela inovacijskih krožkov

Učinke dela inovacijskih krožkov bi lahko v grobem razdelili na ekonomske, proizvodno-tehnične in socialno-psihološke, čeprav se med sabo tesno prepletajo:

1. Osnova ekonomskih učinkov je dejansko ugotovljeno zmanjšanje stroškov oz. povečanje dohodka z uvedbo inovacije. Navzoči so gotovo tudi drugi ekonomski učinki, ki pa jih je skoraj nemogoče neposredno izmeriti.

2. Proizvodno-tehnični učinki:

– koristna uporaba znanja in drugih zmogljivosti delavcev, ki jih delovno mesto ne zahteva;

– pridobivanje novih znanj in sposobnosti za maksimaliziranje učinkov obstoječe tehnologije, boljše obvladovanje delovnih sredstev;

– razvoj in inoviranje obstoječe tehnologije.

3. Socialno-psihološki učinki:

– povečanje vpliva posameznikov na razvoj in upravljanje proizvodnih sredstev;

– osebni in profesionalni razvoj posameznikov, uveljavljanje in samopotrjevanje;

– izboljšanje kakovosti delovnega okolja, zadovoljstvo z delom;

– zadovoljevanje potreb po druženju in pripadnosti.

LEV KREFT

Zveza komunistov in morala

Zveza komunistov se danes srečuje – ne le v družbi nasploh, ampak tudi v lastnih vrstah – z dvema tipoma kritike: s kritiko same ZK in s samokritiko v ZK. Seveda pa se obe obliki kritike pojavljata v manj izostrenih potezah in načinih, kot jih želimo označiti. Prvi očitek Zvezi komunistov je, da je še vedno partija boljševiskega tipa, da je leninistična partija. Vemo, da je to zgodovinsko, teoretsko napačna opredelitev ZK, je pa v trendu toka, ki skuša enačiti celotno organiziranost revolucionarnega gibanja če že ne s stalinizmom, pa vsaj s klico stalinizma. Ta očitek sam po sebi, po svoji vsebini, ne glede na pojmovno netočnost, pomeni, da je ZK še vedno bolj oblastna partija, da je trda partija, da ni Zveza komunistov, ampak neka nedemokratska organizacija, ki se postavlja kot sila nad družbo, ki kontrolira, usmerja procese na nedemokratski način itn. To je očitek, ki je pri nas vedno jasneje izražen, vse pogostejši in pomeni tudi eno od tistih točk, na katerih začenjamo govoriti o opoziciji, o združevanju opozicije itn.

Drugi očitek, ki je vedno pogostejši zlasti znotraj ZK in je v očitnem nasprotju s prvo kritiko, je ta, da je ZK danes razpuščena organizacija, neobvezna organizacija, povsem oportunistična, neučinkovita, polna besed in prazna dejanj, da nima posebne moči, da se je znašla v posebnem stanju nemoči. Med tema dvema ekstremno formuliranimi ocenama – dostikrat sta se pojavljali v ne tako skrajni obliki in celo v istih razpravah – se Zvezi komunistov očita, pogosto tudi znotraj nje, eno in drugo. Dejansko sta obedve kritiki (ne glede na to, da ju je mogoče vsako zase zavreči, kritizirati tudi s podatki), dovolj relevantni – najprej na ravni zavesti komunistov v lastni organizaciji in zavesti določenih segmentov družbe o ZK. Hkrati govorita o nekem določenem procesu, ki je potekal in še poteka v družbi in v ZK kot delu te družbe, procesu, ki je povezan s celotnim družbenim razvojem. Z razvojem, ki nas je pripeljal v krizo in ki ga z metodami dela, ki se jih dejansko poslužujemo, še nismo presegli. Z istimi silami in načini, s katerimi smo zašli v sedanjo situacijo, se skušamo še vedno izvleči iz nje.

Ta dva očitka govorita o dveh zvezah v ZK. Ob vsej polemiki s tema dvema očitkoma je dejstvo, da se na eni strani krepijo centri moči, monopoli odločanja, neformalni načini odločanja ali pretvarjanja nefor-

malnih načinov odločanja v vedno bolj monopolistične centre. Danes se vzpostavlja tudi že povezanost teh centrov, njihova medsebojna organiziranost, hierarhičnost, partnerstvo, sodelovanje itn. Nastaja kompliciran in nikakor ne tako enostaven organizem (v smislu »stalinistične« ali »cerkvene« hierarhije, v katerem bi se dalo bolj ali manj točno vse identificirati, celo z imeni in pozicijami itn.) neformalne oblasti, ki pa ni več samo razdeljen, razbit na posamična področja in vprašanja, ampak je tudi vedno bolj medsebojno povezan. V vsem tem procesu ima dovolj odločilno vlogo tudi del članstva ZK. Zato je prvi očitek, naslovljen na ZK, kljub preprosti argumentaciji dovolj utemeljen in prepričljiv.

Na drugi strani pa se na vseh ravneh formalnega, legalnega samoupravnega, delegatskega odločanja krepi občutek nemoči. Eno z drugim je nujno povezano. Občutek nemoči se najbolj krepi pri tistih, ki se čutijo najbolj poklicani, da bi dejansko spreminjali stanje v smeri začrtanih smernic in idealov. To so v tej družbi v največji meri člani ZK. Zato imamo znotraj ZK, pa tudi znotraj vseh subjektivnih sil tudi svojstveno dimenzijo krize.

Če brez posebnih znanstvenih pristopov samo posplošujemo lastno izkušnjo, ki izhaja iz prakse delovanja najrazličnejših samoupravnih teles, organov na različnih ravneh – od najbolj preprostega sveta v neki delovni organizaciji ali majhne skupine, ki nekaj legalno na družbeni način počne, pa tja do pomembnih družbeno odločilnih organov, ne bi bilo za to obojestranski proces niti malo nevarno in problematično, da začenjamo poudarjati kvalitete komunista, da začenjamo iskati in ločevati »marljive« od »lenih« ljudi, poštene od nepoštenih, da govorimo zelo vehementno, teoretsko celo zelo zanimivo o nujnosti, da se ZK bolj poveže z množicami, da se nasloni na najbolj ogrožene sloje. Vse to ima sicer določen namen in rojeva določene konflikte s tema dvema tokovima – s prvim dokaj pesimističnim in drugim, ki je optimističen, ker se čuti sposobnega obdržati vajeti v rokah.

Do najostrejšega konflikta v spopadu s tema dvema tokovima, tako z nemočjo kot s centri moči prihaja takrat, ko zahtevate, da se držimo postopka. Glavna točka, na kateri prihaja do konfliktov in spopadov je tista, kjer se zahteva regularnost, legalnost, spoštovanje vseh pravil igre, ne glede na očitek, da gre za pikolovstvo pri različnih dvofaznih postopkih ali pa ob nujnosti javnosti dela v vseh fazah; ko zahtevate, da nobeni razgovori temeljnega pomena ne potekajo zunaj legalnih, določenih oblik dogovarjanja, sporazumevanja; ko zahtevate, da se vsi različni interesi pojavijo javno. V tem je jedro konfliktov in jedro razprav o liku komunista. Na to se navezujejo tudi vsa druga vprašanja. Ugled ZK dejansko v največji meri ne upada samo zato, ker so nekateri komunisti nepošteni ali »leni«, ampak v največji meri ravno zaradi tega, ker v ZK zelo pogosto pristajamo na neregularnost delovanja, na izogibanje temeljnim sistemskim metodam – pa naj gre za družbenopolitično organiziranje, za delegatsko odločanje, za najbolj osnovne celice samoupravnega odločanja ali za

programske svete, delavske svete itn. Mislim, da je tukaj tista točka, zaradi katere je tudi razprava o liku komunista danes potrebna. Dosledno uveljavljanje sistema ima namreč tedaj, ko od njega ne odstopamo, že vzpostavljene mehanizme boja z odtujenim upravljanjem. Kajti če se mora vsak odtujeni center moči pojaviti v tej javno določeni legalni areni, zgubi ravno na svoji monopolistični poziciji. V takem načinu odločanja (ne glede na to, da je v tem dogovarjanju in sporazumevanju vedno nekdo ali morda vsakdo delno na zgubi glede na svoj interes) naraščata ugled sistema in s tem ugled ZK; s tem pa se vzpostavlja tisto, kar je glavna opora v bitki z občutkom nemoči.

MILAN FABJANČIČ

Med zakonsko in moralno normo

Razpravljaj bom z nekega posebnega vidika. Že več let kot član pritožbenega organa ZK soodločam z dviganjem roke, ali sem za izključitev iz članstva ZK ali ne. Imamo dva lika člana: lik člana ZK, ki je zaželen, zahtevan, v statutu normiran, opredeljen v dokumentih ZK; drugi je stvarni lik, ki ga člani ZK poustvarjajo s svojo dejavnostjo. Ugotavljali smo že razkorak med njima. Strinjam se, da tudi pričakovani, zahtevani lik ni za vedno in dokončno opredeljen. Treba je iskati njegove razsežnosti. Kateri lik pa je načet: pričakovani, zahtevani ali tudi dejanski?

Kolikor hujša je erozija lika, toliko bolj je pereča zahteva po opredeljevanju in iskanju, kakšen lik člana ZK v sedanjem obdobju potrebujemo oziroma pričakujemo.

Nekoliko več bom spregovoril o boju za lik komunista. Ena od oblik tega boja so prizadevanja za zmanjševanje razkoraka med pričakovanim oziroma zahtevanim likom in med dejanskim likom. Gre za več sredstev tega boja v ZK; prvo in temeljno sredstvo je ustvarjalna, tovariška, odkrita kritika, ki bo spodbujala samokritičnost. Če ne bomo kritizirali, tudi ne bomo spodbujali samokritičnosti. Samokritičnost naj bo ena bistvenih sestavin lika komunista. To se pravi, naj ne bi bilo med članstvom potrebe, da vedno drug na drugega pazimo in ugotavljamo, ali bo potrebno reagirati na erodiranje lika, temveč si bomo lahko zaupali in dosegli polno tovarištvo oziroma večje medsebojne zaupanje. Če posamezni člani ZK zahtevani lik maličijo, načenja to tudi enotnost v ZK. Premajhna moralnopolitična enotnost ali neenotnost vplivata na akcijsko in idejnopolitično enotnost v osnovni organizaciji ZK in v ZK nasploh. Vse te ravni enotnosti so med seboj povezane. In ne kot zadnji kriterij se glede vprašanja lika komunista postavlja tudi vzornost oz. zglednost člana.

Tovariš Šter je povsem upravičeno opozoril, da je med pojavi, ki v veliki meri načenjajo lik in ugled komunista, njegov odnos do družbene lastnine, s tem pa tudi odnos do dela in seveda odnos do delitve po delu. Ali smo v ZK dovolj vztrajni, da razvijamo ne le osnove, merila, kriterije v samoupravnih splošnih aktih, pač pa tudi v praksi ustvarjamo ustrezen odnos do dela in do delitve po rezultatih dela? To je eno od pglavitnih vprašanj. Na te probleme naletimo na področju delitve osebnih dohodkov in na drugih področjih delitve družbenih sredstev. Delitev družbenih sredstev v osebne namene je v središču pozornosti ne le v ZK, ampak vseh delavcev. Ni naključje, da imamo pogoste primere partijske odgovornosti, povezane z odnosi članov ZK do družbene lastnine. Ti se velikokrat zreducirajo na vprašanje zakonitosti ali nezakonitosti. Ali je res, da je vse, kar je zakonito, dovoljeno, hkrati tudi moralno? V svojem bistvu je moralno vprašanje tudi odnos do dela, do prilaščanja po rezultatih dela, ne glede na formalno zakonitost – pa žal v tej dilemi marsikdaj člani ZK ne reagiramo. Statut ZK SR Srbije ima izrecno določbo, da tudi tedaj, ko ne gre za nezakonitost, član ZK odgovarja za nemoralen odnos. Se pravi, da lahko obstaja diskrepanca tudi med zakonsko oziroma samoupravno normo in pa moralno normo. Kako je z razkorakom med nominalno in stvarno vrednostjo – ko dolžniku ni treba vrniti tiste vrednosti, ki mu je bila dana, marveč mnogo manj – ko so npr. predpisane le 7,5% zamudne obresti? Kaj inflacija v bistvu pomeni za odnos do družbene lastnine? Za nezakonit odnos do družbene lastnine smo veliko bolj občutljivi kot pa za nemoralen odnos – ali le zato, ker je prvi s predpisi normiran, sankcioniran?

Mnogotere konfliktnosti med člani ZK izražajo tudi iz odnosa do družbene lastnine, do samoupravljanja. Te imajo hude posledice za odnose med članstvom ZK, med delavci itn. Ugotavljamo, kako težavno je zdravljenje popačenosti lika komunista prav glede teh vprašanj – npr. tudi pri razčiščevanju zakonitosti ali samoupravnosti na stanovanjskem področju. Prav tam, kjer gre za vprašanje odnosa do družbene lastnine, je najtežje sanirati kršitev lika komunista, člana ZK. Te negativne pojave često spremljajo tudi kršitve samoupravljanja. Zato ne smemo analizirati odnosa do samoupravljanja le kot formalni odnos – tedaj bo namreč tudi v raziskavah ugotovljen podcenjujoč odnos do samoupravljanja. Če vsak tak družbenoekonomski odnos opredelimo hkrati tudi kot samoupravni odnos, potem se bo mnogo bolj pokazalo, da so ljudje in člani ZK zelo občutljivi za kršitve samoupravljanja – še posebej, kadar gre za odločanje o materialnih interesih.

Glede zapostavljanja lika komunista moramo v ZK delovati v dveh smereh. Ugotovitev, da je zavest o liku komunista danes na nižji stopnji, kot je bila takrat, ko je bila partija v ilegali oz. med narodnoosvobodilnim bojem, opozarja, da bi morali mnogo več storiti za dvig lika komunista tudi v sistemu usposabljanja. Zavest o liku komunista je tesno povezana s stopnjo sposobnosti in znanja, ne torej le z elementarnimi lastnostmi kot

so npr. poštenje – nepoštenje, pravičnost – nepravičnost, tovarištvo – netovarištvo itn. Kolikor bolj bomo v pozitivnem smislu skrbeli za dvig zavesti o liku komunista, toliko manj se nam bo treba spopadati s pačenjem lika. Skratka: v boju za lik komunista in proti njegovemu maličenju moramo delovati v preventivnem smislu, z izgrajevanjem ustreznih odnosov v sleherni osnovni organizaciji. Ne smemo tega podcenjevati, češ posamični negativni pojavi ne morejo škodovati zvezi komunistov kot celoti, njeni vlogi in ugledu. Strinjam se s tistimi, ki so dejali, da predvsem po tem, kakšen lik člani ZK v praksi ustvarjajo, delavci cenijo zvezo komunistov.

Mislím, da bi morali predvsem s kritiko v zvezi komunistov skrbeti za lik komunista, da bi se nam bilo treba čim manj ukvarjati s sankcijami in drugimi ukrepi, ki so zelo neprijetni in težavni.

Ena glavnih sestavin lika komunista se kaže v tem, da je član zveze komunistov demokrat, da se bori za demokratične odnose v ZK, za odkrito in tovariško kritiko, za tovariške medsebojne odnose, proti vsem blokadam v medsebojnih odnosih, zoper pojave oportunizma, proti bojazni pred zamero, bojazni pred povračilnimi ukrepi zoper tiste, ki kritizirajo. To so hude ovire v naših medsebojnih odnosih, posebej tam, kjer gre dejansko za velik razkorak med osebno moralo, med osebno motivacijo članov zveze komunistov, za iskanje nesamoupravnih in drugih poti k zadovoljevanju upravičenega ali neupravičenega interesa. To nas razdvaja in vpliva na moralnopolitično enotnost v zvezi komunistov.

IDA HOJNIK

Medsebojni vpliv sprememb v strukturi dela na spremembe socialnih programov

V Grenoblu je od 4. do 9. maja letos potekalo mednarodno strokovno srečanje na temo *The Shift in the Welfare Mix - a Challenge under Condition of a Changing Reality of Work?* To je bilo tretje srečanje raziskovalcev, ki se ukvarjajo s tem komparativnim raziskovalnim projektom (prvo je bilo v Badnu, drugo pa v Siofoku), prevedeni pa sta še dve (v Berlinu in Ljubljani). Srečanje je organiziral The European Centre for Social Welfare Training and Research na Dunaju, ki je bil ustanovljen leta 1974 v sodelovanju avstrijske vlade in Organizacije združenih narodov, z namenom da organizira in usklajuje seminarje ekspertnih skupin in mednarodne raziskovalne projekte, ki temeljijo na komparativnem raziskovanju problemov in modelov njihovega obvladovanja na področju socialne politike in socialne varnosti.

V ekspertni skupini, ki se ukvarja s projektom o komparativnem raziskovanju modela države blaginje, so sociologi iz desetih evropskih držav (Velika Britanija, Francija, Španija, Zvezna republika Nemčija, Avstrija, Italija, Švedska, Poljska, Madžarska in Jugoslavija), ki v svojih deželah raziskujejo različne probleme s socialnega in ekonomskega področja (alternativne možnosti zaposlovanja, kakovost življenja delavcev in marginalnih socialnih skupin, vlogo družine v delitvi dela, odnos med ekonomsko in socialno politiko, odnos med lokalnim – decentraliziranim in centraliziranim usmerjanjem socialnega in ekonomskega razvoja).

V tem prispevku bom skušala predstaviti nekaj misli iz prispevkov in razprave med

udeleženci srečanja o tem, kako so spremembe v delitvi dela recipročno povezane s spremembami v socialnih programih.

Sistem, ki ga danes označujemo s pojmom »država blaginje« (Welfare State), se je v Zahodni in Osrednji Evropi razvil po drugi svetovni vojni in je temeljil na hitri ekonomski rasti in vsesplošni družbeni blaginji. Takoj po vojni je usmerjen predvsem v zagotavljanje materialne varnosti in izenačevanje formalnih možnosti zdravljenja za vse prebivalce. Vendar formalno načelo enakih možnosti ni zagotavljalo dejanske enakosti, ampak je bilo omejeno z ekonomskimi možnostmi in s politiko posameznih dežel. Npr.: obseg in oblike beneficij pri pokojninskem zavarovanju in zdravstvenem varstvu so rezultat ekonomskih in socialnih dejavnikov razvoja. Sistem države blaginje ni odpravil socialne neenakosti. Odnos med ekonomsko in socialno politiko se je razvil v dve alternativni obliki zagotavljanja materialnih sredstev: ekonomska politika je delovala kot sredstvo povečanega nadzora, vloga socialne politike pa se je zožila na socialno varnost z različnimi oblikami materialne pomoči. Socialna politika je v takih razmerah oddvojena od družbene delitve dela in deluje kot mehanizem človekovega odtujevanja v družbi, ker je podrejena ekonomski politiki. Človek ne more s svojim delom ustrezno zadovoljevati lastnih eksistenčnih potreb in enostavne reprodukcije.

V poznih sedemdesetih letih so se v industrijskih družbah pojavili prvi znaki gospodarske krize in nasprotje med upadanjem ekonomske rasti in večjimi potrebami po oblikah socialnih pomoči. Pri zaposlovanju se je krizna situacija izrazila v:

1. naraščanju brezposelnosti, predvsem med mlado generacijo, ki išče prvo zaposlitev,

2. neopavperizaciji – upadanju življenjskega standarda in večjih potrebah po materialnih socialnih pomočeh.

Oboje je vplivalo na odnose med različnimi socialnimi skupinami, kot npr. med zaposlenimi in vedno večjim številom brezposel-

nih. Povečalo se je število marginalnih socialnih skupin – tistih, ki niso imeli priložnosti, da bi si z lastnim delom zagotavljali eksistenco, in tistih, ki so kljub redni zaposlitvi zdrsnili na rob življenjskega minimuma. Ta trend socialne marginalizacije za delo sposobnega prebivalstva je spodbudil neformalne oblike dela – kot označujemo sivo ekonomijo, samopomoč, solidarnostne oblike medsebojne pomoči. Čeprav so se razširile v kapitalističnih in socialističnih deželah, niti v prvih niti v drugih niso legitimno priznane kot spremembe v delitvi dela ali kot spremembe v strukturi socialnih programov.

Normativni sistem in socialni model države blaginje vztrajata pri tradicionalnih oblikah opredeljevanja družbene delitve dela, ki so v spremenjenih ekonomskih in socialnih odnosih v industrijskih družbah neučinkovite. Tehnološka revolucija, ki je v nekaterih deželah že pripeljala proces industrializacije do vrhunca, druge dežele pa v to fazo šele prihajajo, zahteva drugačujo opredelitev in ovrednotenje dela. Ugotovimo lahko tri značilnosti sodobnih družb:

- a) previsoko vrednoteno (plačano) delo;
- b) preveč rigiden sistem zaposlovanja (omejene možnosti fleksibilnega zaposlovanja);
- c) zaposlitev je usmerjena na srednjo generacijo (med 30. in 50. letom starosti, ki je v sedanjem sistemu zaposlovanja tudi najugodnejše obdobje za individualno poklicno kariero).

Temeljni korelat ekonomske in socialne politike je delo, ki se kot ekonomsko-socialna kategorija kaže v različnih oblikah zaposlovanja. Spremembe v modelu države blaginje so komplementarne z redistribucijo družbene delitve dela in razmerjem na tržišču delovne sile. Sistem države blaginje ne more delovati v podrejeni vlogi do ekonomske politike z zagotavljanjem različnih oblik socialne varnosti. Brezposelnost v osemdesetih letih je objektivno podobna brezposelnost v šestdesetih letih, različna vzroka zanjo v obeh obdobjih pa zahtevata različne načine reševanja. V šestdesetih letih se je brezposelnost učinkovito premagovala z odpiranjem novih delovnih mest – z ekstenzivnim zaposlovanjem, v osemdesetih letih pa lahko brezposelnost zmanjšamo le z različnimi novimi oblikami zaposlitve. Vprašanje pa je, ali gre v tem primeru za inovacije na družbenem področju ali pa le za družbeno-

politično ovrednotenje neformalnih oblik samopomoči, solidarnosti in volonterskega dela. Neformalna ekonomija je razširjen pojav tako v kapitalističnih kot socialističnih družbah – v obeh primerih je vzrok zanjo neopavperizacija, ki se kaže v upadanju življenjskega standarda, v socialističnih deželah pa tudi s pomanjkanjem dobrin na tržišču.

Nekateri govorijo o novih sektorjih delitve dela:

- a) volonterski sektor zaposlovanja;
- b) zaposlovanje v gospodinjstvu.

Zanimiva »inovacija« je ideja o prehajanju skozi različne oblike zaposlovanja med življenjskim ciklusom (npr. posameznik izmenično dela v družbenem sektorju partitve, zaposlen je hkrati v gospodinjstvu, zatem se lahko vključi v proces izobraževanja, se delno zaposli v volonterskem sektorju itd.).

Novi modeli zaposlovanja, ki jih raziskovalci v družboslovju ponujajo kot alternativne možnosti, pa običajno naletijo na političen odpor. Politični sistem v težnji po ohranjanju svoje rigidne strukture običajno ne sprejema družbenih inovacij, ker vsaka sprememba ruši mehanizem političnega nadzora. Zato posega po normativnih ukrepih s prepovedmi in omejitvami, čeprav v spremenjenih družbenih odnosih niso učinkoviti. Tako se z zakonom prepoveduje honorarno delo za upokojence, dopuščajo se možnosti predčasne upokojitve, znižuje se starostna meja za upokojitev. Brezposelnost, predvsem med mladimi, ki iščejo prvo zaposlitev, pa kljub temu nenehno narašča (npr. v Jugoslaviji je med brezposelnimi 59,4% mlajših od 25 let, ki iščejo prvo zaposlitev). V nekaterih deželah si politične težnje med seboj celo nasprotujejo. Francoska vlada npr. zagotavlja v prihodnjem razvoju boljše tehnologije, ki bo omogočila večje zaposlovanje. Po drugi strani pa zagovarja razvoj mikrotržišča in zaposlovanje v drobnem gospodarstvu. Odprto ostaja vprašanje medsebojne povezanosti obeh razvojnih strategij v prihodnosti (usmerjanje politike naložb, normativne spremembe možnosti zaposlovanja, odnos med privatnim in državnim sektorjem itd.).

Temeljna sprememba v modelu države blaginje je alokacija socialnih programov na *lokalno raven*. Tradicionalne oblike socialnih programov financirajo vlade iz državnih

proračunov. V več državah je zaznavno zmanjševanje deleža nacionalnega proizvoda, ki je odmerjen za izvajanje enotnega socialnega programa v državi. Organizirano modela države blaginje se mora preoblikovati v smeri decentralizacije izvajanja socialnih programov. Doslej je tak model najbolj uveljavljen v Veliki Britaniji, ki ima organizirano mrežo volonterskega sektorja. V prostovoljno delo je vključenih okrog 20–44% odraslih prebivalcev. Zelo razširjena oblika je sosedska pomoč, v katero je vključenih okrog 75% prebivalcev.

Najbolj se potreba po decentraliziranem izvajanju socialnih programov odraža v Franciji, ki ima sistem države blaginje pretežno centralistično organiziran.

Kaj lahko rečemo o socialnih programih v Jugoslaviji? Po letu 1979 se stalno zmanjšuje delež družbenega proizvoda za socialne programe (v celoti so se sredstva zmanjšala za 4,3%, najbolj pa so okrnjena sredstva za izobraževanje in zdravstveno varstvo – 1,5%). Obseg storitev se je zaradi finančnih restrikcij v zdravstvu nekoliko spremenil (v Sloveniji se to kaže v omejevanju bolnišničnega zdravljenja, slabše založenosti z zdravili, 80% izrabljenostjo zdravstvene opreme). V izobraževanju pa lahko postavimo pod vprašaj kakovost storitev oz. izobraževalnega procesa, ki se kaže v nizkih standardih izobraževanja: razmerje števila učencev/učitelja, osebni dohodki učiteljev, neustrezna strokovna usposobljenost učiteljev za posamezne predmete v srednjem usmerjenem izobraževanju itd.

Socialni programi se v Jugoslaviji izvajajo decentralizirano: razlikujemo zagotovljeni (republiški) program, ki je organiziran na lokalni (občinski) ravni. Najbolj se razlikujejo med seboj dodatni programi, ker je njihov obseg odvisen od ekonomske razvitosti občine (npr. v nekaterih občinah so participacije za zdravstvene storitve oproščeni starostniki nad 65 let, v manj razvitih pa je ta meja 70 let).

»Prostovoljno delo« v jugoslovanskem modelu države blaginje ni obče uveljavljen pojem, ker ni strukturni element v organiziranem socialnem sistemu. Vedno pogostejše pa so neformalne oblike aktivnosti – samopomoč (self-help sistem) in medsebojna pomoč na lokalni ravni. To potrjujejo tudi podatki slovenske raziskave Kvaliteta življenja iz leta 1984: npr. 49,6% prebivalcev, ki

imajo individualne hiše, so jih gradili sami, 70% odraslih Slovencev obdeluje zemljo oz. vrt, povprečno porabijo za delo v gospodinjstvu 25,7 ur na teden. Precej podobnosti v neformalnih aktivnostih smo našli med Slovenijo in Madžarsko. Tudi Madžarska ima razširjen sektor neformalne ekonomije, ki statistično ni identificiran, ima pa prav tako kot v Sloveniji pomembno vlogo za življenjski standard prebivalstva.

Ekonomska in socialna politika sta tudi v Jugoslaviji odvojeni druga od druge. Medtem ko se na eni strani stalno zmanjšujejo sredstva družbenega produkta, ki so namenjena za izvajanje socialnih programov (v Sloveniji so se v obdobju 1980–83 zmanjšala za 2%), se na drugi strani povečujejo potrebe po materialnih socialnih pomočeh, ker realni osebni dohodki močneje nazadujejo kot delovna storilnost (v Sloveniji je l. 1979 dobivalo denarno pomoč kot dopolnilni vir preživljanja 7955 prejemnikov, l. 1983 pa 8868 prejemnikov).

Drug problem, ki je skupni imenovalec ekonomske in socialne politike, je naraščajoča brezposelnost (v Sloveniji je bilo l. 1983 1,9% brezposelnih). Obstoječa delitev dela ne more absorbirati vseh za delo sposobnih prebivalcev. Po drugi strani pa je ta kategorija brezposelnih z določenimi pravicami vključena v nekatere socialne programe, čeprav s svojim delom zanje ničesar ne prispeva. Z redistribucijo sredstev za nove oblike zaposlovanja bi razbremenili socialni sektor ne le v smislu omejevanja socialnih pomoči, temveč bi delo tudi ovrednotili kot družbeno priznano socialno-ekonomsko kategorijo (in ne le kot ekonomsko vrednost).

Sklep

Tradicionalne oblike modela države blaginje podirajo podobni problemi tako v zahodno – kot v vzhodnoevropskih državah. Naraščajoča brezposelnost mlade generacije, upadanje življenjskega standarda, spremembe v demografski strukturi prebivalstva so v zadnjih desetih letih najbolj zaznavne posledice tehnološkega in ekonomskega razvoja v industrijskih družbah, neodvisno od ideološkopolitičnega sistema v posameznih deželah. Med mladimi narašča število brezposelnih, podaljšuje pa se tudi obdobje čakanja na prvo zaposlitev.

Neopavperizacija, kot nekateri označujejo upadanje življenjskega standarda, sili ljudi v različne oblike sekundarne oz. neformalne ekonomije, solidarnostne oblike medsebojne pomoči in intenzivirano delo v lastnem gospodinjstvu. Običajno vse te dejavnosti označujemo kot neformalni sektor, ki ni legitimen in se jim ne priznava statusa dela. V socialističnih deželah pospešuje neformalni sektor tudi pomanjkanje dobrin na tržišču. Primarno vprašanje je, kako priti do virov, šele nato pa, kako jih prerazporediti.

Spremembe v starostni strukturi prebivalstva so posledica treh osnovnih družbenih procesov: podaljšanja življenjske dobe prebivalstva, upadanja natalitete in migracij. Starejša populacija je na robu družbe tako materialno kot socialno v vseh industrijskih deželah. Po drugi strani pa so zaradi naraščanja kategorije upokojencev potrebna večja materialna sredstva za pokojninsko zavarovanje in različne oblike socialnih pomoči.

Vsi omenjeni problemi, ki jih tradicionalni model države blaginje ne more funkcionalno rešiti, so povezani z *delom* kot temeljno socialno-ekonomsko kategorijo. Družbena delitev dela je v osnovi temelj socialne in ekonomske politike in le na tej podlagi lahko nastanejo učinkovite akcije za obvla-

dovanje obstoječih družbenih problemov. Socialne inovacije v zaposlovanju, kot jih ponujajo strokovnjaki, niso posebne novosti. Razen tega je vprašanje, na kakšen način že obstoječe oblike samozaposlovanja vključiti kot strukturni element v koncept ekonomske in socialne politike. V osnovi potrebuje ta »inovativni« model države blaginje *decentraliziran* organizacijski okvir, ki omogoča optimalno fleksibilnost in demokratičnost v družbeni delitvi dela na lokalni ravni.

V tej transformaciji modela države blaginje pa pogrešamo vlogo *izobraževanja* kot enega od pomembnih razvojnih dejavnikov družbe. Res je, da formalna opredelitev pojma države blaginje iz svojega koncepta izključuje izobraževanje kot socialno kategorijo (zato je v tem raziskovalnem projektu samo Jugoslavija obravnavala v svojem prispevku tudi izobraževanje kot socialni program, drugi prispevki pa pretežno probleme brezposelnosti in oblike socialnih pomoči). Po našem mnenju je izobraževanje imanentno ekonomskemu in socialnemu področju in mora biti ovrednoteno z obeh vidikov. Zato bi morali modificirani model države blaginje širše teoretično opredeliti in kot integralni element upoštevati tudi politiko izobraževanja.

Nova publikacija o koroških Slovencih

V kratkem, komaj enoletnem časovnem zaporedju sta se pojavili na slovenskem knjižnem trgu kar dve znanstveni publikaciji, ki obe obravnavata problematiko koroških Slovencev. Lansko leto je v skupni založbi Komunistična izdavašnica iz Ljubljane in Drave iz Celovca izšel obsežen zbornik »Koroški Slovenci v Avstriji včeraj in danes«. Po letu dni je pred nami spet zgodovinsko delo o koroških Slovencih. Le-to obravnava – kot je moč ugotoviti že iz samega naslova knjige – življenje koroških Slovencev v drugi avstrijski republiki. Pisec te najnovejše znanstvene publikacije, dolgoletni raziskovalec in poznavalec narodnostnih razmer na avstrijskem Koroškem, dr. Dušan Nečak, je svoje delo – izšlo je pri založbi Borec – označil kot »osnutek za politično zgodovino«, kar gre razumeti kot ugotovitev, da povojna zgodovina koroških Slovencev še daleč ni obdelana v vsej njeni obsežnosti in zapletenosti. Iz samih oznak dela na ovojnih platnicah gre za »sintetičen, poljuden, vendar znanstveno utemeljen prikaz življenja in dela koroških Slovencev v najnovejšem času«, se pravi od leta 1945 do 1976, kar pomeni, da knjiga zajema obdobje od poraza nacistične Nemčije, katere sestavni del je bila Avstrija, pa do sprejema znane »julijske zakonodaje« v avstrijskem parlamentu leta 1976, ki je dejansko pomenila načrten poskus izničenja vsebinskih določil sedmega člena Pogodbe o Avstriji (ta izraz avtor uvaja namesto doseadanega: avstrijska državna pogodba), s katerim so bile zajamčene pravice koroških Slovencev in gradiščanskih Hrvatov v drugi republiki.

Pomembnost in hkrati privlačnost Nečakovega dela izhaja po eni strani iz dejstva, da gre za prikaz polpreteklih dogajanj v življenju koroških Slovencev, ki segajo v neposredno sodobno njihovo stvarnost in jo pogojujejo, po drugi strani pa gre hkrati za

opis dogajanj, ki nedvomno pomenijo – po plebiscitnem letu 1920 – eno najbolj usodnih prelomnic v zgodovini slovenskega življa na Koroškem. Dodajmo še to, da je bil izid knjige časovno naravnani na pomemben trenutek življenja druge avstrijske republike – in s tem hkrati tudi koroških Slovencev – na petdeseto obletnico podpisa Pogodbe o Avstriji, 15. maja 1955.

Pisec je obravnavano snov razdelil na štiri poglavja: Koroški Slovenci v NOB, Čas prelomnih odločitev 1945–1955, Skupni boj za izpolnitev člena 7 Pogodbe o Avstriji (1955–1970) in Neizpolnjene iluzije (1970–1976). Že iz samih naslovov je očitno, da je težišče knjige na obravnavi življenja in problematike koroških Slovencev v obdobju po letu 1945. Avtor sam omenja v uvodu, da je posegel nekoliko nazaj, v čas NOB na Koroškem, predvsem zato, ker »tam izvira današnja politična realnost med koroškimi Slovenci«. V resnici pomeni oris medvojnega dogajanja bolj skico najvažnejših prvin tega obdobja kot pa poglobljeno analizo. Gre predvsem za dokaz, kako je osvobodilno gibanje dobilo množične korenine med slovenskim ljudstvom na Koroškem kot sestavni del velikega protifašističnega boja vsega slovenskega in drugih jugoslovanskih narodov. Hkrati pa je bil boj koroških Slovencev takorekoč edina in poglavitna opora prizadevanjem predstavnikov Avstrije, da so dosegli obnovo njene neodvisnosti.

Gotovo polovico obsega knjige zajema drugo poglavje, ki govori o času prelomnih odločitev v prvem desetletju po koncu vojne. Gre za obdobje upornega boja Slovencev za sadove njihovega boja in krvavih žrtev v tem boju, za pravico do samoodločbe, se pravi do združitve z matičnim narodom. Gre hkrati za obdobje vztrajnih prizadevanj Jugoslavije, da uresniči pravico dela slovenskega naroda o združitvi z matično državo. Končno, celotno poglavje daje vrsto primerov in dokazov vladanja in medsebojnega obračunavanja velikih sil na račun malega naroda. Pisec podrobno prikazuje potek, zaplete in razplete dolgoletnih pogajanj

za obnovo avstrijske neodvisnosti in niza dokaze o tem, kako so velike sile, ki jim je bila Jugoslavija – pa z njo tudi koroški Slovenci – zaveznica v boju proti hitlerjevskemu vojaškemu stroju, dajale vnaprej vse temeljne pravice do priključitve slovenskega dela Koroške Jugoslaviji. Dokumenti iz dolgoletnih pogajanj o usodi Avstrije, o kateri govori knjiga, jasno izpričujejo trpko resnico, ki jo je pribil avtor dela: »Koroška je bila prodana.« Sovjetska zveza se je za ceno 150 milijonov dolarjev vojne odškodnine odrekla podpori jugoslovanski zahtevi po priključitvi slovenskega dela Koroške. Izmenjava pisem med avstrijskim politikom dr. Karlom Rennerjem in Stalinom že v teku vojne, izpričuje, kako je Stalin že takrat zagotovil podporo ohranitvi Avstrije v starih mejah.

Velik del svojih orisov tega vsekakor najbolj usodnega dogajanja v povojnem času na Koroškem je pisec namenil tudi podrobni obravnavi razpleta političnih odnosov znotraj slovenske manjšine same. Slovenci so prav v tem času doživeli globok razkol na temelju njihovih svetovnonazorskih razlik, kar je vsekakor močno oslabilo moč in enotnost v boju za temeljne pravice.

Politični razcep se je kazal v obstoju dveh političnih skupin. Prvo je predstavljala Demokratska fronta delovnega ljudstva kot naslednica nekdanje Osvobodilne fronte – po letu 1955 se je iz nje osnovala Zveza slovenskih organizacij – drugo pa je pomenila novo izoblikovana organizacija pod imenom Narodni svet koroških Slovencev, ki je zbrala v svoj krog konservativne, katoliško usmerjene pripadnike manjšine. Taka razdelitev je ostala stvarnost v življenju koroških Slovencev vse do današnjih dni – le s to bistveno razliko, da sta vodstvi obeh organizacij postopno dosegli enotnost v vseh zadevah, ko gre za temeljne pravice slovenske manjšine.

Podpis pogodbe o obnovitvi neodvisne republike Avstrije v mejah, kakršne je imela prva republika pred priključitvijo k Nemčiji, je pomenil tudi za koroške Slovence ključek enega in začetek drugega obdobja v njihovem življenju. Jugoslavija se je s podpisom pogodbe o Avstriji dokazala, da se odpoveduje dotedanjim zahtevam po priključitvi dela Koroške. Koroški Slovenci so ostali v mejah Avstrije. Začelo se je novo obdobje njihovega boja, tokrat boja za izpolnitev obveznosti, ki jih je sprejela Avstrija s čle-

nom 7 državne pogodbe. Pisec knjige ugotavlja, kako je »uresničevanje člena 7 postalo najpomembnejša vsebina konkretnega kulturnega, gospodarskega in narodnopolitičnega programa koroških Slovencev, ki je dobil zunanjo obliko v skupni spomenici koroških Slovencev 11. oktobra 1955«. Glede same spomenice pravi pisec, da »pomeni prelomnico v življenju koroških Slovencev, vendar ne le zaradi vsebine, temveč tudi zato, ker pomeni konec razprtij med obema slovenskima ideološkima taboroma in odločitev za skupno pot, po kateri stopata organizaciji sicer samostojno, a vendar enotno, kadar gre za zadeve vsenarodnega pomena«. Prikaz vsebine spomenice v knjigi vsebuje vse temeljne in konkretne zahteve, ki so jih takrat in so jih ves čas do današnjih dni postavljali Slovenci in jih postavljajo še danes.

Pisec hkrati opozarja, kako je slovenska manjšina dobila kaj hitro po podpisu pogodbe »gotovo najmočnejšega in najbolj žilavega nasprotnika« v nanovo se snujočih nemško-avstrijskih organizacijah, ki jih je povežala proslula krovna organizacija Heimatdienst. Kot prva žrtev nastopa teh Slovincem sovražnih sil je bil napad na dvojezično šolo, ki je pomenila eno najbolj dragocenih pridobitev protifašističnega boja. Ko pisec prikazuje vse težje razmere Slovencev pa hkrati ugotavlja, kako sta manjšinsko vprašanje in izvajanje določil Pogodbe o Avstriji postala nenehno navzoča v jugoslovansko-avstrijskih odnosih. Po trditvi pisca sodijo petdeseta leta med najtežja za koroške Slovence, medtem ko šestdeseta leta šteje med »mirna« leta, ki jih med drugim označujejo tudi tesnejši jugoslovansko-avstrijski stiki. Po sodbi avtorja je bistveni pomen šestdesetih let v življenju koroških Slovencev še posebej v tem, da manjšina v tem času jenjava biti zgolj kmečka manjšina, za kar gre zasluga vidnim strukturnim spremembam znotraj manjšine. Manjšina je postajala čedalje bolj delavsko-mestna in v njenem delovanju se je vse bolj krepila vloga mladine. Vključevanje mladine v kulturno, politično in gospodarsko življenje Slovencev na Koroškem je postalo imperativ časa, poudarja pisec.

V zadnjem poglavju, ki nosi značilen naslov »Neizpolnjene iluzije« in ki govori o dogajanju na Koroškem v obdobju med letoma 1970 in 1976, je pisec postavil v ospredje

izbruh nemškega nacionalizma in hkratno zamrznitev odnosov med Avstrijo in Jugoslavijo. Dve značilnosti vidi pisec v življenju koroških Slovencev v tem obdobju. Prva je intenzivno delovanje nemškonacionalističnih sil, kar je imelo za posledico poslabšanje položaja Slovencev, druga značilnost tega obdobja pa je oblikovanje in povečanje družbenopolitične vloge mladine in mlade slovenske inteligence, ki je vplivala, da je slovensko družbenopolitično življenje dobilo »drugačno, militantnejšo, živahnejšo in bolj kritično komponento«.

Kot osrednji in najbolj usoden dogodek tega obdobja je pisec označil oblikovanje enotnega nastopa vseh treh v parlamentu zastopanih strank do manjšinskega vprašanja, kar je pomenilo podreditev vseh teh strank pritiskom nacionalističnih sil. Delovanje teh sil je dajalo pečat mnogoterim dogajanjem na Koroškem – od znanih razbijskih napadov na dvojezične krajevne napise do izglasovanja protimanjšinske zakonodaje, ki je odprla pot proslulemu preštevnanju manjšine leta 1976. Hkrati s tem pa se je krepil proces bojevitejšega odpora slovenske mladine in pojav novega dejavnika v obliki solidarnostnih komitejev iz vrst demokratičnih sil Avstrije.

Konec leta 1979, tako navaja avtor knjige, so Slovenci spet prevzeli pobudo za reševanje manjšinskega problema v obliki posebne spomenice s obrazložitvijo njihovih zahtev na temelju določil sedmega člena. Dodali so tudi časovni razpored uresničevanja teh zahtev v obdobju od leta 1980 do 1985. Toda, tako ugotavlja pisec, vse je šlo spet po starim. Tako se Slovenci borijo proti uresničevanju črke zakona o narodnih skupinah, ki ne spoštuje sprejetih mednarodnih obveznosti avstrijske države.

Kot poseben pa hkrati zelo ustrezen dodatek zadnjemu poglavju je pisec dodal še tri podpoglavja. Prvo govori o vprašanju vindišarstva, drugo nosi naslov »Tretja sila«, na koncu pa je beseda »Še o slovenski pisani besedi na Koroškem«. Vindišarsko teorijo prikazuje pisec kot sredstvo, s katerim so nemške nacionalistične sile od vsega začetka skušale razbiti in oslabilo enotnost koroških Slovencev, kar se je zlasti kazalo pri raznih ljudskih štetjih. Tretjo silo vidi avtor v pojavu mladih in njihovih organizacij, ki so začele dajati vse bolj viden pečat boju koroških Slovencev. Hkrati pa so prav mladi spodbu-

dili stike in sodelovanje z raznimi demokratičnimi silami v avstrijski družbi, kar se je izražalo v geslu: Nismo sami, demokrati so z nami.

Ko pisec in sklepnem sestavku govori o vprašanju slovenske pisane besede, posebej poudarja vse nove in spodbudne pojave ustvarjalne umetniške moči pripadnikov koroških Slovencev, ki se ne uveljavljajo le znotraj manjšine in slovenskega kulturnega prostora, pač pa vse bolj tudi v avstrijskem in evropskem prostoru, o čemer govore primeri uspehov nekaterih slovenskih manjšinskih pisateljev v zadnjem času.

Drago Košmrlj

RADE KALANJ

Marx po sto letih

Globus, Zagreb 1984

Ob stoletnici Marxove smrti je nastala bogata bibliografija s kongresov, simpozijev in znanstvenih posvetovanj v počastitev utemeljitelja znanstvenega socializma. Na pobudo založniške hiše »Globus« so objavili svoje prispevke številni ugledni marksisti iz Jugoslavije in tujine. Uvod v zbornik je napisal R. Kalanj. V zborniku najdemo avtorje, kot so E. Altvater (Forma ali forme države), S. Amina (Socializem v Aziji in Afriki), M. Cinija (Znanstvenik Karl Marx), L. Collettija, H. Lefebvra, O. Negta (Kaj je obnova marksizma in čemu je danes potrebna?), G. Petrovića (Bistvo in aktualnost Marxovega mišljenja), P. Vranickega (Trinajst tez o Marxu) itd.

Kalanj v uvodu ugotavlja, da je interes za marksizem v osemdesetih letih tega stoletja upadel zaradi konservativne restavracije kapitalizma. Nasproti prodoru pozitivističnih in strukturalističnih tendenc kot reakciji na antropološki marksizem je potrebno marksistično misel odpirati v svet. Avtorji so s svojimi prispevki dokazali, da je možno raziskovati v Marxovem duhu, ki v 20. stoletju še ni presežen. Videli bomo, kako avtorji opisujejo svetovno krizo in kakšen izhod predvidevajo. Večina skuša s pomočjo opre-

delitve marksistične misli tematizirati dejanjskost.

E. Altwater obravnava vprašanje transformacije meščanske države iz ene forme v drugo. Forma države je zanj odsev blagovne menjave in je funkcija ekonomskih interesov. Zato je zaščitnik hegemonije meščanske družbe in podrejenosti dela kapitalu. Današnja socialna demokracija je sinteza socialne in intervencijske komponente. Iz novejših zgodovine je razvidno, da je nemogoča socialna komponenta brez intervencijske. Intervencijska država pa se lahko realizira v različnih fašističnih oblikah brez socialne vsebine. Iz današnje krize forme države so po *Altwaterju* možni trije izhodi: neoliberalistični, ki izhaja iz moči tržišča s prioriteto ekonomskih interesov, avtoritarno-birokratski, ki zmanjšuje udeležbo množic pri oblasti in krepi vpliv državnega aparata – in vsebinsko-demokratski, ki obratno krepi vpliv množic z nacionalizacijo proizvodnih sredstev. Avtor ni razvil revolucionarne dimenzije demokratične države, s čimer bi pokazal moč marksistične misli pri preraščanju meščanske družbe.

S. Amin vidi revolucionarno vlogo marksizma v deželah v razvoju, ker se je revolucionarni etos preselil s svetovnega centra na periferijo, kar pa je le delno točno.

Kalanj in *Mikecin* sta pokazala v »Subjektihi revolucije«, da je še možnost socialistične revolucije na Zahodu.

Za *M. Cinijo* Marx ni le znanstvenik, ampak tudi revolucionarni ideolog. Ker kapitalistični družbeni sistem primerja s strojem, si zastavlja preozko vprašanje, ali je to stabilen ali nestabilen sistem. V dilemi prihodnje družbe kot barbarstva ali komunizma ne gre samo za vprašanje neomejene ali omejene rasti proizvodnih sil, ampak za vprašanje bistvene ali nebistvene spremembe proizvodnih odnosov. Prav tako ne gre samo za vprašanje determinizma ali slučajnosti kot meni *Cini*, ki ugotavlja, da ni zgodovinske nujnosti kot tudi ni prirodne, ampak za vprašanje (pra)zgodovinske materialne nuje ali zgodovinske svobode. Po načinu zastavitve vprašanj vidimo, da ni vseeno, v kakšnem smislu je Marx znanstvenik in revolucionarni ideolog.

L. Colletti zavrača tezo, po kateri je Marx znanstvenik in prerok v eni osebi. V marksizmu vidi enotnost teorije in prakse, spoznanja in upanja, dejstev in vrednot. *Colletti*

bere Marxa preveč heglovski, ko trdi, da gre za zgodovino po teološkem obrazcu. Proletariat je izbran subjekt, ki opravlja misijo oz. poslanstvo, inavgurira zlato dobo brez razcepa. Če razumemo Marxa v smislu absolutnega znanja z momentom samorealizacije, potem zlahka razložimo krizo marksizma kot posledico nespravljalivosti med utopičnimi sestavinami te dokrine in totalitarno državo, ne moremo pa dojeti »levega izhoda iz krize« (Gorz). Ne moremo vrteti kolesa zgodovine nazaj pred oktobrsko revolucijo (*Hobsbawm*). Iskanje »izvirnega greha« pri Marxu za vse deviacije v realizaciji marksizma pomeni redukcijo Marxa na preroka ali slikarja bodoče družbe. Marx je prihodnjo družbo le na splošno anticipiral.

G. Girardju se pri opredelitvi marksizma kot teorije revolucionarne prakse zastavi vprašanje o kriteriju razlikovanja odtujene zavesti proletariata, ki je odvisna od transcendentnih modelov boga, države in kapitala od osvobajajoče zavesti, ki pogojuje uspeh revolucionarnega boja. Odnos med odtujitvijo in svobodo ni identičen z odnosom med transcendenco in imanenco in redukcijo druge na prvo. Kar ugotavlja *Girardi* za sandiniste, potrjuje tudi za naše izkustvo o NOB. Tudi religiozni ljudje sestavljajo revolucionarno gibanje.

Za *Haugo* je tako materialsitična kot idealistična filozofija po Marxovem metaforičnem toposu »camere obscure« ideologija. Heglov absolutni duh ni samo preslikava meščanske družbe, ampak tudi njene ideologije. *W. F. Haug* ugotavlja, da je Marx kritik filozofske lažne zavesti, vendar ga filozofi radi reducirajo nanjo. Heglovski branje Marxa je še vedno zelo moderno. Po *Haugu* *Euchner* ne vidi, da Marx ni izhajal iz spekulativnega modela sveta-jajca, iz katerega bi nastala meščanska družba. Zavzema se za to, da s kritiko heglavske interpretacije Marxa ne zavrremo dialektike. Marksizem ni zaprt znanstveni sistem, vendar ga ni možno odpreti brez Heglove dediščine.

A. Heller vidi pri Marxu ambivalentnega modernista, ki nima med produkcijo zaradi produkcije in produkcijo za uporabno vrednost. Politična akcija ga ni zanimala zaradi nje same, kot jo izvaja danes socialna demokracija, ampak kot sredstvo osvoboditve dela. To ni njegova napaka, ampak prednost.

I. Kuvačić v eseju »O Marxovem pristopu k proučevanju družbene strukture« trdi, da

Marxova metoda ne obsega samo tega, kar je, ampak tudi to, kar ni. Avtor opozori na dominancijo politike nad ekonomijo v socializmu. Monopolizem interesov poraja v deželah vzhodnega bloka konfliktno učinke. Partija je hrbtenica monopolistične oblasti, ki ne dopušča nobene dopolnilne organizacije. Zato so obračuni znotraj vladajoče frakcije izredno ostri (likvidacija Röhmove frakcije, Stalinove čistke, kitajski preobrati).

H. Lefèbvre poznajo naši bralci po »Misli, ki je postala svet« (srbohrvatski prevod) in številnih drugih delih. Kot ugledni francoski marksist odkriva nove teme za marksistično analizo kot so etatizem, vsakdanost, urbanizacija. V eseju »Za Marxovo stoletnico« skuša oceniti pomen Marxove misli za izhod iz krize. Pri tem opozarja na nepojasnjene pojave iz novejše zgodovine, npr., zakaj skuša znanstveno-tehnična revolucija na Zahodu nadomestiti socialistično revolucijo, zakaj se je stalinizem pojavil istočasno s hitlerizmom. V današnjem svetu vidi Lefèbvre primat formalne logike pred dialektiko v apoloigiji obstoječega, v premoči države nad družbo in v programiranju.

Medtem ko se C. Luperini v svojem zapisu ukvarja z Marxovim univerzalističnim pojmovanjem zgodovine oz. komunizma, se pa Mikecin vrača k opredelitvam marksizma kot misli našega časa (Sartre), ki izziva vsakega sodobnika in mu postavlja vprašanja (Calvez). Marxovski misli ni nič človeškega tuje. V vsaki parcialni resnici lahko najde racionalno jedro oz. pot do sebe. Danes poznamo različne interpretacije marksizma: ontologistična, scientistično-teoreticistična, humanistično-antropološka in prakseološka. Prva interpretacija izhaja iz vprašanja, kaj je prvotno – duh ali materija. Druga je pozitivistična z epistemološkim kriterijem resnice. Ta interpretacija zveja marksizem na čisto znanost. Humanistična antropološka interpretacija ne izhaja iz človeka kot subjektivistično-voluntarističnega tvorca zgodovine (Glej Marxov 18. Brumaire. . .). Prakseološka koncepcija izhaja iz zgodovinske dialektike, zavrača pa dialektiko prirode. Mikecin zaključí svoj prispevek z ugotovitvijo, da ima samouravni socializem antropološko osnovo in svoje subjektivne in objektivne predpostavke. Naša naloga je, da jih tematiziramo za samoupravljanje in ne za etatizem. Kaj sicer lahko pričakujemo od marksizma?

O. Negt v zapisu »Kaj je obnova marksizma in zakaj nam je danes potrebna?« ugotavlja, da proletariat ni substanca-subjekt v Heglovem smislu, ampak se sam vzgaja za revolucijo oz. v revoluciji. Marxove kategorije v Kapitalu imajo dvojno strukturo in s tem moment samoukinjanja. Če ne bi bilo pogojev odtujitve, bi bil marksizem odveč. Nasproti tistim, ki vidijo v Marxu napačnega preroka, izpelje Negt iz Popperjeve teze o možnosti negiranja teorije kriterij spremenljivosti prakse. Racionalno jedro Popperjeve teze je v tem, da sta spreminjanje prakse in teorije v vzajemnem odnosu. Tako se marksizem reinterpreterirana z negacijo napačnih identifikacij (npr. v KP v času Weimarske republike, prevrata v Čilu itd.). Negt meni, da izvršitev programa analize kapitala ne pomeni obenem konstitucije subjekta. Vedno znova se je potrebno vračati od rezultata do procesa, ki ga oblikuje. Negt izhaja iz teze, da politične organizacije proletariata nimajo izključno proletarskih lastnosti. Delavec ravna v pogojih izkoriščanja ambivalentno, še ni sposoben za celovito sintezo oz. združitve. Zato je potrebno znova odkrivati subjekt živega dela pod rezultati minulega dela. Če subjekt ne najde pogojev samoafirmacije v živem delu, potem sloni napredek v razvoju proizvodnih sil na uničevanju osnovnih življenjskih dobrin. Logika kapitala tako privede v ekološko krizo. Obnavljanje marksizma je potrebno, ker nas le uporaba celotnega znanja lahko privede iz krize.

G. Petrović se vprašuje po načinu razrešitve (Aufhebung), udejanjanja (Verwirklichung) in preseganja (Überwindung) filozofije v Marxovi misli revolucionarne prakse. Marxova »filozofija« ni v (ne)udejanjanju prognoz, čeprav jo tudi E. Fromm tako razume. Človek ne more biti niti absolutno odtujen niti absolutno svoboden. Prehod iz carstva nujnosti v carstvo svobode ni prehod iz pekla v nebesa, iz nesreče v srečo, od zla k dobremu. Marxove izjave o prihodnosti niso nujne, ampak le možne, nedoločene in splošne. Ne gre za Marxove (ne)točne prognoze, ampak za anticipacijo možne relativne samoosvoboditve človeka. Petrović meni, da je smiselno Marxove deterministične citate razumeti v pomenu njegovega trdnega prepričanja v realno možnost.

M. L. Salvadori razlaga Marxovo misel per negationem. Po njegovem Marxova misel ni usmerjena k obvladovanju kapitala. V

deželah v razvoju je postala teorija funkcioniranja proletarske KP in države. Marksizem ni bil toliko učinkovit v smislu pozitivne ideologije za socialistične družbe, kakor v smislu negativne ideologije antikapitalizma kot teorija osvobodilnih gibanj. Ta ocena je posplošena in enostranska, ker predpostavlja Marxa kot preroka in ideologa.

S. Vazquez se v sestavku »Konceptija človeka pri mladem Marxu« ukvarja z antropološko problematiko, tako da razlaga karakteristike človeka kot rodovnega, prirodnega, čutnega, predmetnega, dejavnega bitja zgodovinske prakse. Njegova dejavnost se ne da reducirati na zavest. V še nerealiziranem človekovem bistvu vidi Vazquez nekaj spekulativnega, to pa zaradi razlike med bistvom in bivanjem. Prav lahko pa bi videli v tem nekaj utopičnega (Bloch) ali pa anticipacijo nastajanja (*sui generis*).

P. Vranicki v trinajstih tezah o Marxu opozarja na enostranosti v interpretaciji Marxove misli. Po njegovem mnenju je potrebno razumeti dialektiko ne le kot teorijo in metodo, ampak tudi kot način bivanja človeka, kot prakso, ne da bi zašli v subjektivizem. Kot drugi jugoslovanski marksisti vidi smisel marksizma v boju za uveljavitev dejanskih samoupravnih odnosov nasproti etatističnim in birokratskim. Te teze marksisti iz drugih držav niso zastopali.

Iz prispevkov veje dokaj enotno mnenje, da je potrebno marksistično misel razvijati, če hočemo spreminjati svet. Izmed tujih avtorjev sta bila po mojem vtisu v tej intenci najbolj izvirna H. Lefèbvre in O. Negt.

Bogomir Novak

Marksistička misao (Beograd)
št. 2/1985

Osnovna tema: Sodobnost in zgodovinska zavest (razpravljalci: Andrej Mitrović, Milan Matić, Predrag Vranicki, Todor Kuljić, Predrag Matvejević, Rene Lovrenčić, Milovan Mitrović, Sima Ćirković, Božidar Jakšić, Dragoljub Mićunović, Drago Roksandić; BRANKO PETRANOVIĆ: Zgodovinski viri formiranja zavesti o jugoslovanski revoluciji; ĐORĐE B. STANKOVIĆ: Paralelne zgodovine in zgodovinska zavest; NIKŠA STANČIĆ: Nacija med »fetišizacij« in »antropološkim« pojmovanjem zgodovine; DUŠAN JOVIĆ: Nacionalna in socialna gibanja v XIX. stoletju in Vukova reforma; DRAGOMIR GAJEVIĆ: Idejni izvori jugoslovanstva; ZORAN LAKIĆ: Revolucionarna tradicija in zgodovinska zavest; VLADIMIR MILANOVIĆ: Kako kritično preverjati sodobnost; *Prevodi:* ERIC HOBBSAWM: Zgodovinska vizija; *Pogledi in prikazi.*

Pogledi (Split)
št. 1/1985

Razredni boj in socialna diferenciacija v jugoslovanski družbi: ZORAN VIDOJEVIĆ: Validnost Marxovih kategorij razred in razredni boj; NIKOLA VISKOVIĆ: Razrednost in lastništvo; MIHAJLO POPOVIĆ: Razredno-slojevske neenakosti v jugoslovanski družbi; VLADO PULJIZ: Naša družba in kmetje; PERO NASAKARDA: Ali preti nevarnost pred »srednjimi sloji«? VLADIMIR MILANOVIĆ: Lažne dileme jugoslovanske sociologije; *Raziskave:* BORISLAV ĐUROVIĆ: Analiza motivacije za delo v delovni organizaciji »Žarko Zrenjanin«; JANJA BEĆ: Motivacija za samopravljanje glede na tehnološko raven proizvodnje; *Eseji:* SLOBODAN KOMAZEC: Inflacija in nezaposlenost v sodobni ekonomski teoriji in politiki; *Prikazi.*

Marksizam u svetu (Beograd)
št. 2–3/1985

Sodobni kitajski marksizem: PREDRAG SIMIĆ: Kitajski marksizem; Ocena Mao Zedonga in »kulturne revolucije« (iz Resolucije o zgodovini KP Kitajske); HU YA-OBANG: Izžarevanje velike resnice marksizma osvetljuje našo pot v prihodnost; LI YUANMING: Iz zgodovinskega izkustva Pariške komune; WU DAKUN: Problemi azijskega načina proizvodnje; LI HONGLIN: Avtoriteta demokracije (beleške o avtoriteti); RU XIN: Ali je humanizem revizionizem? XUE MUQIAO: Kitajsko socialistično gospodarstvo; REN TAO in ZHEN JINGSHENG: Odkod sprememba v poudarku? REN TAO in WANG SHUNSHENG: Narava in značilnosti kitajske modernizacije; LU BAIFU: Razvoj kmetijstva; PANG YONGJIE in LI SHANQUAN: Oblikovanje socialistične duhovne civilizacije; SU XING: Razumevanje kitajskega socializma; Sklep CK KP Kitajske o reformi ekonomske strukture (sprejet na Tretjem plenarnem zasedanju CK KP Kitajske XII. sklica, 20. oktobra 1984); *Prispevki:* MARRIE-CLAIRE BERGERE: Zgodovinski vzroki kitajske nerazvitosti; STUART R. SCHRAM: Do utopije in nazaj: ciklus v zgodovini KP Kitajske; COLIN MACKERAS: Kitajski marksizem po letu 1976; *Pogledi in prikazi.*

Pregled (Sarajevo)
št. 2/1985

Članki: FUAD MUHIĆ: O uresničevanju vodilne idejno-politične vloge ZKJ; BUDIMIR MILIČIĆ: Nezaposlenost v Sarajevu med svetovnima vojnama; ŽAK FINCI: Univerza našega časa; ESAD ZGODIĆ: Nacija in zgodovina; KASIM BEGIĆ: Medbudžetski transferi v federaciji; *Iz kulturne zgodovine BiH:* VOJISLAV MAKSIMOVIĆ: Tri politične teme Jovana Kršića; *Prikazi.*

Marksizam u svetu (Beograd) št. 4–5/1985

Sovjetska družbena teorija danes: SAVA ŽIVANOV: Sovjetska družbena teorija pred izzivom preverjanja; *Okviri in smernice:* J. V. ANDROPOV: Naloga KP SZ v ideološki aktivnosti in delo pri novi redakciji partijskega programa; K. U. ČERNJENKO: Ključna vprašanja značaja in vsebine nove redakcije programa KP SZ; M. S. GORBAČOV: Živa ustvarjalnost ljudstva; O večji vlogi Ekonomskega inštituta Akademije znanosti ZSSR v analizi temeljnih vprašanj ekonomske teorije razvitega socializma (sklep /postanovlenie/ CK KP SZ); *Socializem in protislovja:* P. FEDOSEJEV: Dialektika družbenega življenja; V. S. SEMJONOV: Problem protislovij v pogojih socializma; A. P. BUTENKO: Protislovja razvoja socializma kot družbene ureditve; R. KOSOLAPOV: Socializem: organska celovitost socialnega sistema; A. P. BUTENKO: Še enkrat o protislovljih socializma; V. S. SEMJONOV: K teoretskemu poglobljanju in konkretizaciji analize problema protislovja v razmerah razvitega socializma; R. I. KOSOLAPOV: Socializem in protislovja; A. P. BUTENKO: Protislovnosti razvoja svetovnega socialističnega sistema; *Izpopolnjevanje gospodarskega mehanizma:* V. MEDVEDEV: Politična ekonomija socializma: nekateri aktualni problemi; A. VIKTOROV: Intenzifikacija bistvo, poti in sredstva; L. ABALKIN: Teoretska vprašanja gospodarskega mehanizma; T. I. ZASLAVSKAJA: Proizvodni odnosi in problemi izpopolnjevanja socialnega mehanizma upravljanja gospodarstva; P. BUNIČ: Gospodarski mehanizem razčlenitve in izpolnjevanja intenzivnih planov v kolektivih; A. PRIGOŽIN: Novosti v upravljanju in gospodarski eksperimenti; V. ČEREVANJ: Planiranje in s timuliranje dela v brigadah s samostojnim financiranjem; Izpopolnjevanje vodenja gospodarstva (iz prakse partijskih organizacij Ukrajine); P. BUNIČ: Elementi eksperimenta (problemski laboratorij); B. P. KURAŠVILI: Državno upravljanje z narodnim gospodarstvom: perspektive razvoja; *Demokratizacija upravljanja:* I. P. OSTAPENKO: Zvečana vloga delavskega razreda ZSSR v upravljanju s proizvodnjo v 70. letih; L. A. GRIGORJEVA,

G. A. SILANTJEVA: Brigadna organizacija dela in zvečevanje proizvodne aktivnosti industrijskih delavcev; E. TORKANOV-SKIJ: Državno gospodarsko upravljanje in iniciativa delovnih kolektivov; L. A. GORDON, A. K. NAZIMOVA: Tehnično-tehnološki progres in socialni razvoj sovjetskega delavskega razreda; J. A. TIHOMIROV: Dialektika upravljanja in samoupravljanja; J. A. KRASIN: Udeležba delovnih ljudi v upravljanju in profesionalizem; G. ŠAHNAZAROV: Socialistično samoupravljanje; F. M. BURLACKIJ: Izpopolnjevanje razvitega socializma – pomembna etapa na poti h komunizmu: *Pogledi in prikazi.*

Socializem u svetu (Beograd) št. 47–48/1985

Okrogla miza '84. Cavtat: ANOUAR ABDEL-MALEK: Sedem tez o miru, neodvisnosti in socializmu; MIHAIL IVANOVIC BASMANOV Socializem in mir; TA-DEUSZ IWINSKI: Protislovja sodobnega sveta in problemi miru in vojne; LEO MATES: Neuvrščenost, socializem in mir; MONTY JOHNSTONE: Marksizem in vojne med socialističnimi državami; EDUARDO DEL LLANO: Socializem in aktualna vprašanja miru in vojne; MIROSLAV PEČUJLIČ: Vojna in mir (patologija moči in nova solidarnost); COSTAS HADJIARGYRIS: Mir, socializem in demokracija; JAZUO OHTA: Vloga socialističnih narodov v doseganju miru; ČEDOMIR ŠTRBAC: Socializem in mednarodni odnosi; GRIGORIJ GRIGORIJEVIČ VODOLAZOV: O medsebojnem odnosu boja za mir in boja za socialni progres in socializem; LUCIANA CASTELLINA: Razmišljanja o debati znotraj »neuvrščenega« mirovnega gibanja Zahodne Evrope; OLGA AVILES LOPEZ: Reaganova politika do Nikaragve in nevarnost take politike za svetovni mir; MARIO TELO: Nekateri pogoji za politiko miru zahodnoevropske levice; ZU HONG DAEG: Krepitev enotnosti sil, ki nastopajo za mir in za samostojnost; *Razprave o temah:* Socializem in mir; Evropa in problemi miru; Kultura miru; Mirovna gibanja; Spopadi med socialističnimi državami; *Prikazi.*

bibliografija knjig in člankov

(Iz dokumentacije Osrednje družboslovne knjižnice v Ljubljani)

A = članki in knjige iz SFRJ

B = članki in knjige iz tujine

I. MARKSIZEM

A

PREVE Constanzo: Šta možemo da tražimo od marksizma? Marksizam u svetu, (1984) 12.

TAŠIĆ Nikola: Diktatura proletarijata i udruženi rad. Beograd, Radnička štampa 1985.

B

BALIBAR Etienne: Marx, the joker in the pack. *Economy and Society*, 14(1985)1.

BANNAN Rosemary: Dialectic as methodological perspective. *Quality and Quantity*, 18(1984)1.

BORODKIN Viktor Vladimirovič: Problemy protivorečija v materialističkoj dialektike. Moskva, Nauka 1982.

FLEISCHER Helmut: Marx – Nachlese. *Neue Politische Literatur*, 29(1984)4.

LOCKWOOD David: Das schwächste Glied in der Kette? *Prokla*, 15(1985)1.

MARX Karl, Friedrich Engels: *Ausgewählte Werke in sechs Bänden*. Berlin, Dietz 1981–1982.

WETTENGEL Hanni, Günter Wisotzki: Karl Marx, Friedrich Engels und die Bedrohungslüge. *Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung*, 27(1985)1.

II. FILOZOFIJA

A

ARANDELOVIĆ Jovan: Razum i povijesno mišljenje. Treći program, (1984)62.

DINDIĆ Zoran, Dunja Melčić: Istorija, kriza nauka i »svet života« u filozofiji kasnog Huserla. Treći program, (1984)62.

PRIMORAC Igor: Laž i »metode etike«. Treći program, (1984)62.

B

ČANYŠEV Avsenij Nikolaevič: Načalo filosofii. Moskva, Izdatel'stvo moskovskogo universiteta 1982.

DEMİN Mihail Vasil'evič: Priroda dejatel'nosti. Moskva, Izdatel'stvo moskovskogo universiteta 1984.

KAMLAH Andreas: On reduction of theories. *Erkenntnis*, 22(1985)1.

III. SOCIOLOGIJA – OBČA

A

KLASNA borba i socijalna diferencijacija u jugoslovenskom društvu. Tematska številka *Pogledi* – Split 15(1985)1.

KLJAKIĆ Ljubomir: Ledeni bregovi. Prilozi za kritičku analizu jugoslovenskog društva. Novi Beograd, Istraživačko izdavački centar SSO Srbije 1985.

B

BREEN R.: A framework from comparative analysis of social mobility. *Sociology*, 19(1985)1.

FORM William, Putnam George: Economic cleavages in the american working class. *The British Journal of Sociology* 36(1985)1.

GIDDENS Anthony: *Interpretative Soziologie. Eine kritische Einführung*. Frankfurt am Main, Campus 1984.

IONIN Leonid Grigor'evič: Georg Zimmel – sociolog. Moskva, Nauka 1984.

LUHMANN Niklas: *Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main, Suhrkamp 1984.

MIRONOV Boris Nikolaevič: Istorik i sociologija. Lenigrad, Nauka 1984.

POLOMA Margaret M.: *Contemporary sociological theory*. New York, Macmillan 1979.

SOCIETY and the social sciences. An introduction. London, Henley – Open University 1981.

THOMAS J.: Ideology and effective affinity. *Sociology*, 19(1985)1.

WRIGHT Erik O.: Wo liegt die Mitte der Mittelklasse? *Prokla*, 15(1985)1.

POSEBNE SOCIOLOGIJE

A

OMLADINA i društvo. (Tematska številka) *Praksa*, (1985)2.

B

COOKER Christopher: The peace movement and its impact on public opinion. *The Washington Quarterly*, 8(1985)1.

FEILER Lizzi: »Revolution in der Revolution« – zur Frauefrage in den sozialistischen Entwicklungsländern. *Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft*, 14(1985)1.

JÜRGEN Friedrichs, Klaus Kiehl: Ökonomische Phasen der Stadtentwicklung. Eine Anwendung des Fourstie-Modells in einer vergleichenden Studie. *Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie*, 37(1985)1.

Die INTELLIGENZ in der sozialistischen Gesellschaft. Berlin, Dietz 1980.

KIPRIJANOV Leonid Aleksandrovič: Social'noe planirovanie na predpriyatijah NRB, GDR, ČSSR. Lenigrad, Nauka 1984.

KOHLI Martin: Die Institutionalisierung des Lebenslaufs. Historische Befunde und theoretische Argumente. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, 37(1985)1.

OSKOLKOVA Ol'ga Borisovna: Sovremennye demograficheskie tendencii. Moskva, Nauka 1984.

RAFTERY Adrian: Social mobility measures for cross-national comparisons. Quality and Quantity, 19(1985)2.

SUE Clegg: Feminist methodology – fact or fiction? Quality and Quantity, 19(1985)1.

ŠEVCOVA Lilija Fodorovna: Socializm i katolicizm. Vzaïmootnošenija gosudarstva i katoličeskoj cerkvi v socialističeskikh stranah. Moskva Nauka 1982.

IV. POLITIČNE VEDE – SPLOŠNO

A

BALDASSARE Antonio: Političke partije u suvremenim demokracijama. Marksizam u svetu, (1985)1.

CASANOVA Pablo Gonzalez: Politička misao i svetski mir. Socijalizam u svetu, 9(1985)46.

PETROVIĆ Miloje: Kako se razgraničiti od građanskog pojma »pluralizma interesa«. Socijalizam, (1984)7–8.

B

ASHER Herbert B.: Political participation. An ISSC workbook in comparative analysis. Frankfurt am Main, Campus 1984.

BOBBIO Norberto: The future of democracy. Telos, (1984)61.

PELISSERO John P.: State aid and city needs. An examination of residual state aid to large cities. The Journal of Politics, 46(1984)3.

PERRINEAU Pascal: La dimension cognitive de la culture politique. Revue française de science politique, 35(1985)1.

SAVONNET-GUYOT Claudette: Brésil 1984 – la re-démocratisation tranquille. Revue française de science politique, 35(1985)2.

STÖSS Richard: Sollen die Grünen verboten werden? Politische Vierteljahresschrift, 25(1984)4.

SYMPOSIUM: a tribute to Raymond Aron. International Studies Quarterly, 29(1985)1.

WILKINS Roger: Nach der Wahl – ein »neuer Reagan«? Blätter für deutsche und internationale Politik, (1984)12.

DRUŽBENOPOLITIČNI SISTEM

B

DAVIS Mike: Reaganomics' magical mystery tour. New Left Review, (1985)149.

EVANS Richard J.: The myth of Germany's missing revolution. New Left Review, (1985)149.

POLITISCHE Kultur in Westeuropa. Bürger und Staaten in der europäischen Gemeinschaft. Frankfurt am Main, Campus 1984.

RESNICK Philip: Federalism and socialism: a reconsideration. Praxis International, 4(1985)4.

RIDDER Helmut: Die Bundesrepublik: Was für eine De-

mokratie ist das? Blätter für deutsche und internationale Politik, (1985)4.

NOVEJŠA POLITIČNA ZGODOVINA IN ZGODOVINA POLITIČNE MISLI B

BECK Nathaniel: Domestic political sources of American monetary policy 1955–1982. The Journal of Politics, 46(1984)3.

BRUNNER J.: On the political rhetoric of Freud's individual psychology. History of Political Thought, 5(1984)2.

CRISTI F. R.: Hegel and roman liberalism. History of Political Thought, 5(1984)2.

HARTMANN Rudolf: Die Anfänge der sozialistischen Bewegung in Japan und die deutsche Sozialdemokratie. Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 26(1984)2.

HEIDER Paul: Der 8. Mai 1945 mahnt – nie wieder Krieg von deutschen Boden. Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 27(1985)2.

PANGLE Thomas L.: Socrates on the problem of political science education. Political theory, 13(1985)1.

PECH Karlheinz: Internationaler antifaschistischer Widerstand in Deutschland in der letzten Kriegssphase. Beiträge zur Geschichte der Arbeiterbewegung, 27(1985)2.

SABIA Daniel R.: Political education and the history of political thought. The American Political Science Review, 78(1984)4.

SCHIPULO T. J.; Schädler K.: Bor'ba germanskoj komunističeskoj partii s neofašizmom. Vestnik moskovskogo universiteta, ser. 12, (1985)2.

V. MEDNARODNI ODNOSI

A

AKTUELNA svetsko-istorijska situacija i njeni izazovi. socijalizam u svetu, 9(1985)46.

AMIN Samir: Kriza svetskog sistema – integracija ili raskidanje veze sa sistemom? Rat ili mir? Socijalizam u svetu 9(1985)46.

PETKOVIĆ Ranko: Obespravljenost i denacionalizacija delova jugoslovenskih naroda u Albaniji. Socijalizam, (1984)11.

B

BRADSHER Henry S.: Afghanistan. The Washington Quarterly, 7(1984)3.

BRISBY Liliana: Administrative genocide in the Balkans? The World Today, 41(1985)4.

DILLINGER Max, J. M. Treyt: Nicaragua – ein neuer Weg aus der Unterentwicklung. Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft, 14(1985)1.

DUNN Lydia: Hong Kong after the Sino-British declaration. International Affairs, 61(1985)2.

GASTEYGER Curt: New dimensions of international security. The Washington Quarterly, 8(1985)1.

HOCKING Brian: Words and deeds: why America left UNESCO. The World Today, 41(1985)4.

HVOSTIN Nikolaj Prokofjevič: Trud i nacionalnye otnošenija. L'vov, Viša škola 1982.

KEEBLE Curtis: The roots of Soviet foreign policy. International Affairs, 60(1984)4.

SCHERB Margit: Das Südliche Afrika – eine Region zwischen Unterdrückung und Befreiung. Österreichische Zeitschrift für Politikwissenschaft, 14(1985)1.

MEDNARODNO DELAVSKO GIBANJE

B

BOLDYREV Ivan Aleksandrovič: Lafarg. Moskva, Mysl' 1984.

TOGLIATTI e il Partito comunista italiano. Tavola rotonda. Critica marxista, 23(1985)1.

VI. KOMUNIKOLOGIJA, NOVINARSTVO

B

DILL Richard W.: Gehört die UNESCO abgeschat? Zum Streit um die neuen Weltordnungen. Publizistik, 29(1984)3–4.

KAJDA L. G.: Kompozicija gezetnyh žanrov i problemy masterstva. Vestnik moskovskogo universiteta, Ser. 10, Žurnalistika, (1984)4.

KIEFER Heinz J.: Zum Profil multinationaler Informationsunternehmen. Publizistik, 29(1984)3–4.

LUDWIG Aleksander: Die Bedeutung der neuen Weltinformationsordnung und ihre Bewertung in vier Tageszeitungen. Publizistik, 29(1984)3–4.

MEIER Werner A., Michael Schanne: 30 Jahre Nachrichtentfluss-Studien: Empirische Evidenzen und noch keine Theorie. Publizistik, 29(1984)3–4.

PAŠKOV G. N.: Stanovljenje marksistskoj žurnalistiki v Ispanii. Vestnik moskovskogo universiteta, Ser. 10, Žurnalistika, (1984)6.

ROTH Paul: Das sowjetische Modell einer Neuen Weltinformationsordnung. Publizistik, 29(1984)3–4.

VINCENT Richard C.: Broadcast research productivity of U. S. communications programs, 1976–83. Journalism Quarterly, 61(1984)4.

WERSIG Gernot: Informationsgesellschaft, Informationskultur und Veränderung des Raumkonzeptes als kommunikative Herausforderung. Publizistik, 29(1984)3–4.

WEYL Brigitte: Zur aktuellen Medienpolitik der UNESCO. Publizistik, 29(1984)3–4.

WITTMANN-HAUSNER Angela: Auslandskorrespondenz im Wandel. Veränderte Berufsrealität der Journalisten. Publizistik, 29(1984)3–4.

WYATT Robert O., David P. Badger: How reviews affect interest in an evaluation of films. Journalism Quarterly, 61(1984)4.

VII. SPLOŠNI LJUDSKI ODPOR, OBRAMBNA POLITIKA

A

OBRADOVIĆ Milan: Prava i dužnosti u oblasti opštenarodne odbrane. Komuna 33(1985)3–4.

B

CHERNOFF Fred: Negotiating security and disarmament in Europe. International Affairs, 60(1984)3.

DANOPOULOS Constantine P.: Alliance participation and foreign policy influence: the military's role. Armed Forces and Society, 11(1985)2.

DEFENCE without the bomb: the report of the Alternative defence commission. London, New York, Taylor & Francis 1983.

GEORGE Bruce, Jonathan Marcus: French security policy. The Washington Quarterly, 7(1984)4.

KRAMER Mark N.: Civil-military relations in the Warsaw Pact: the East European component. International Affairs, 61(1985)1.

NYE Joseph S.: Arms control and prevention of war. The Washington Quarterly, 7(1984)4.

SCHMIDT Peter, Matthias Jung: Military detente in central Europe. Armed Forces and Society, 11(1985)2.

STRACHAN Hew: Conventional defence in Europe. International Affairs, 61(1985)1.

TAPIA-VALDES Jorge A.: Security crisis and institutional militarism. Praxis International, 4(1985)4.

WELCH Claude: Civil-military relations. Perspectives from the Third world. Armed Forces and Society, 11(1985)2.

VIII. ZNANOST, KULTURA, ŠOLSTVO

B

GELLNER Ernest: Le statut scientifique des sciences sociales. Revue internationale des sciences sociales 36(1984)102.

KOZLOVA Tat'jana Zaharovna: Vozrastnye gruppy v naučnom kolektive. Moskva, Nauka 1983.

M'BOU Amadu-Mahtar: Vo imja budućego. Paris, UNESCO 1981.

SHVYRKOV Vladislav V.: Epistemological foundation of statistics. Quality and Quantity, 18(1984)4.

SMAG Rodizi: Leaving the library. Valley, St. Florian 1985.

SÖLLNER Alfons: Culture and Development. Telos, (1984)61.

VAŠČEKIN Nikolaj Pavlovič: Naučno-informacionaja dejatel'nost. Moskva, Mysl' 1984.

IX. PSIHOLOGIJA

B

DIAMOND Michael A.: Bureaucracy as externalized self-system. A view from the psychological interior. Administration & Society, 16(1984)2.

SCHMITT-EGUER Peter: Ergebnisse und Probleme psychologischer Friedensforschung I. Neue Politische Literatur, 29(1984)4.

TEORIJA IN PRAKSA

IZ VSEBINE NASLEDNJIH ŠTEVILK

Svet v dolgovi: avtorizirane razprave z okrogle mize (organizatorja TİP in MC CK ZKS) so prispevali: Bogomir Kovač, Marko Vrhunec, Janez Stanovnik, Mojmir Mrak, Mitre Koliševski in Danilo Türk

Cavtat 1985: Revija bo objavila več prispevkov, napisanih za letošnjo okroglo mizo na temo »Socializem na pragu XXI. stoletja; avtorji: Aleksandar Grličkov, Predrag Vranicki (Jugoslavija), Raymond Williams (Anglija), Michel Harrington (ZDA), Göran Therborn (Nizozemska), Pietro Ingrao, Giuseppe Vacca (Italija), Samir Amin (Senegal), Su Shaozhi (LR Kitajska)

Zdenko Roter: Vera in nevera v Sloveniji (1968–1983)

Lucijan Vuga: Osimski sporazumi

Ana Barbič: Ali delo zagotavlja kmeticam enakopravnost v družbi?